

*0: EK
*1: 2008-2009
*2: 10
*3: WordXP
*4: 10de vergadering
*5: Dinsdag 25 november 2008
*6: 10.15 uur
**

Voorzitter: Timmerman-Buck

Tegenwoordig zijn 69 leden, te weten:

Asscher, Van de Beeten, Van den Berg, Biermans, Van Bijsterveld, De Boer, Broekers-Knol, Doek, Dölle, Van Driel, Dupuis, Duthler, Eigeman, Elzinga, Engels, Essers, Franken, Goyert, De Graaf, Haubrich-Gooskens, Hendriks, Hillen, Ten Hoeve, Hofstra, Holdijk, Ten Horn, Huijbregts-Schiedon, Janse de Jonge, Van Kappen, Klein Breteler, Kneppers-Heijnert, Kox, Kuiper, Lagerwerf-Vergunst, Laurier, Leijnse, Leunissen, Van der Linden, Linthorst, Meindertma, Meulenbelt, Meurs, Noten, Peters, Puffers, Quik-Schuijt, Rehwinkel, Reuten, Rosenthal, Russell, Schaap, Schouw, Schuurman, Slager, Slagter-Roukema, Smaling, Strik, Swenker, Sylvester, Tan, Terpstra, Timmerman-Buck, Vedder-Wubben, Vliegthart, De Vries, De Vries-Leggedoor, Werner, Westerveld en Willems,

en de heer Bos, viceminister-president, minister van Financiën, mevrouw Ter Horst, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, en de heer De Jager, staatssecretaris van Financiën,

alsmede mevrouw Halsema, initiatiefneemster, en de heren Peters, Boogaard en Dragstra, adviseurs.
**

*N

De **voorzitter**: Ik deel aan de Kamer mede dat is ingekomen een bericht van verhindering van het lid:

Böhler, wegens bezigheden elders.

**

Dit bericht wordt voor kennisgeving aangenomen.

De **voorzitter**: De ingekomen stukken staan op een lijst die in de zaal ter inzage ligt. Op die lijst heb ik voorstellen gedaan over de wijze van behandeling. Als aan het einde van de vergadering daartegen geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan dat de Kamer zich met de voorstellen heeft verenigd.

**

(Deze lijst is, met de lijst van besluiten, opgenomen aan het einde van deze editie.)

*B

!Algemene financiële beschouwingen!

Aan de orde zijn:

- de algemene financiële beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota 2009 (31700).

De **voorzitter**: Ik heet minister Bos van harte welkom in dit huis en begrijp dat wij in afwachting zijn van de komst van de staatssecretaris.

**

De beraadslaging wordt geopend.

*N

De heer **Biermans** (VVD): Mevrouw de voorzitter. In de bijdrage van de leden van de VVD-fractie aan de algemene financiële beschouwingen 2008 staan de kredietcrisis en de gevolgen daarvan, onder andere voor de begroting voor 2009, centraal. Ik zal, kijkend door een liberale bril, aandacht besteden aan de gevolgen van de kredietcrisis. Ook wil ik graag enkele lessen benoemen. Ruim aandacht zal ik besteden aan de gevolgen van de kredietcrisis voor de begroting en ik zal niet schromen een aantal fouten aan te wijzen die dit kabinet bij zijn begrotingsbeleid maakt.

De kredietcrisis is gestart in Amerika. De socialisten onder ons zien daarmee direct hun mening bevestigd, dat kapitalisme als economisch ordeningsmodel niet deugt. Geld is gevaarlijk, bankiers zijn roofzuchtig, het kapitalisme is chaos, neoliberalisme is een ongefundeerd bijgeloof, alleen directe regeringsdeelname van de SP kan dit land redden, niet alleen dit land, maar ook Europa en zelfs de wereld! Terug naar het communisme, terug naar de staatsbemoeienis, niet alleen in de vorm van paternalistische betutteling, maar ook als economisch ordeningsmodel. Staatsbanken, staatsenergie, staatstranseporteurs et cetera, et cetera. Alsof het communisme niet genoeg het failliet van de vrijheid van ondernemen heeft aangetoond en daarmee dus de vooruitgang tegen heeft gehouden. Alsof het door de Staat voorschrijven dat iedereen een hypotheek moet kunnen krijgen niet genoeg ellende heeft veroorzaakt. De stijging van de woningwaarde zal de hypotheeklasten wel draaglijk maken en anders helpt een onnatuurlijk lage rente wel. De crisis is niet ontstaan door de vrije markt of het kapitalisme, maar door politieke interventie en publieke bescherming. Corporatisme dus. Freddie Mac en Fanny Mae waren en zijn staatsbanken.

Wij liberalen zeiden en zeggen: kapitalisme is goed, zonder open markten geen vooruitgang. Kijk bijvoorbeeld naar China en India. Wij zeggen ook: de overheid hoort compact te zijn, hoort zich bezig te houden met die zaken die het beste met publiek geld geordend kunnen worden. De overheid hoort in dat licht bezien toezicht te houden op de vrije markt. Regels, wetten, sterk toezicht en handhaving van de regels en wetten zijn noodzakelijk. Hebzucht, niet per definitie een slechte eigenschap, dient beteugeld te worden als deze leidt tot ongerechtvaardigde verrijking. De stakeholders van ondernemingen dienen gestimuleerd te worden om niet of wellicht beter niet altijd voor het kortetermijngewin te gaan. Ook

de continuïteit van hun ondernemingen dient als leidraad bij hun handelen te gelden. Dan komen begrippen als betrouwbaarheid, samenwerking en eerlijkheid weer in zicht.

Een integer en stabiel financieel stelsel creëren, waarin de financiële markten goed functioneren, voldoende toegankelijk en transparant zijn en een gunstige internationale concurrentiepositie kennen. Dit, mevrouw de voorzitter, is één van de algemene beleidsdoelstellingen van het ministerie van Financiën. Lang dachten wij dat er op dit terrein niets fout kon gaan. Nederland heeft een uitstekend bankwezen, bijna het beste toezicht van de hele wereld, toch treft de kredietcrisis ook ons land en grotesk zwaarder dan de regering op Prinsjesdag deed geloven. Nederland is helemaal niet zo anders dan Amerika. De minister van Financiën meende dat nog op Prinsjesdag. De Nederlandse bancaire wereld blijkt helemaal niet transparant te zijn. Er wordt gehandeld in producten waarvan de risico's niet te overzien zijn. De bankiers, de risicomangers, de ratingbureaus, die ook nog door de verkeerde partij betaald werden, de externe accountants, noch de overige bij de banken betrokken stakeholders onderkennen de risico's en schatten deze vervolgens juist in. Waar waren De Nederlandsche Bank en de Autoriteit Financiële Markten? De minister van Financiën die uiteindelijk verantwoordelijk is, zegt dat de balansen van de banken niet meer te lezen zijn. De directies van banken, de toezichthouders en de minister van Financiën hadden op de rem moeten trappen: bij twijfel en zeker bij totale blindheid niet inhalen!

Vervolgens dient de angst zich aan, de angst van banken om langer met elkaar zaken te doen. Welke bank bezit welke ellende? De regering komt met garantiekapitaal. De bankiers worden opeens weer voorzichtig. Ze vragen miljarden steun. Ze zijn zo voorzichtig geworden dat ze op het geld gaan zitten en daarmee ook de reële economie in gevaar brengen. Wat doet de regering daaraan? Worden de miljarden steun omgevormd tot een oorlogskas om straks lucratieve overnames te plegen of worden ze gebruikt om de economie een slinger te geven? A propos, hebben onze welgemeende complimenten, door onze fractieleider verwoord tijdens de algemene politieke beschouwingen, de minister van Financiën bereikt? Ik zie hem glunderen, maar nogmaals chapeau, ook voor zijn ambtenaren, die dag en nacht hebben moeten werken.

Terecht heeft de minister ingegrepen om de bancaire sector van een gewisse ondergang te redden. Die sector is van wezensbelang voor de reële economie. De financiële sector verzorgt de bloedsomloop van de economie. Duidelijk is dat de minister buiten de kaders van de Comptabiliteitswet heeft geacteerd, niet te voorkomen maar tevens ongewenst. Komt het kabinet met voorstellen tot wijziging van die wet?

Moet de Staat ook andere bedrijven of bedrijfstakken bij slecht weer steunen, anders dan met het verstrekken van garantiekapitaal aan in de kern gezonde bedrijven? De leden van de VVD-fractie menen van niet. Mijn fractievoorzitter sprak

tijdens de algemene politieke beschouwingen over de Staat als superieur marktmeester. Staatssteun houdt vele risico's in, onder andere het risico dat noodzakelijke herstructureringen en saneringen niet doorgaan. Door de staatsinterventie kan de meest slecht geleide bank ineens de meest veilige plaats worden om je spaargeld heen te brengen. In dit licht bezien, vragen de leden van de VVD-fractie naar de exitstrategie bij banken van de regering. Waaraan moet volgens de minister voldaan zijn om de banken weer te privatiseren? Naar de mening van de VVD-fractie is een exit aan de orde zodra de vertrouwenscrisis voorbij is. De staatsinmenging dient slechts tijdelijk van aard te zijn en mag het gelijke speelveld voor de banken, ook het internationale, niet verstoren. Sarkozyaanse toestanden mogen zich niet voordoen. Socialistische stokpaarden mogen niet bereden worden.

De heer **Reuten** (SP): Mevrouw de voorzitter. Ik zou senator Biermans willen vragen waarom in zijn versie van het kapitalisme er staatsinmenging moet zijn?

De heer **Biermans** (VVD): Mevrouw de voorzitter. Ik heb dat naar mijn idee al heel helder gezegd. Feit is dat de hele bancaire wereld op instorten stond en dat die bancaire wereld heel belangrijk is voor de reële economie. Daarom moest de Staat ook ingrijpen!

Ik zei al en herhaal het dat socialistische stokpaarden niet bereden mogen worden. Hoe zijn de door de Staat benoemde commissarissen en de hen meegegeven opdrachten trouwens in te passen in het vennootschapsrecht, zo vraag ik de minister?

Mevrouw de voorzitter. De leden van de VVD-fractie hebben niets tegen gezonde bonussen. De perverse exuberante, exhibitionistische -- ik heb er lang op geoefend en nu komt het er zomaar uit -- bonuscultuur moet wel worden gestopt. Bonussen dienen in het algemeen gekoppeld te zijn aan duurzaam resultaat in plaats van kort en daardoor vaak slechts tijdelijk gewin. Bonussen mogen geen stimulans voor roekeloos gedrag zijn. Bonussen dienen ook in de pas te lopen met geleverde prestaties. Waar ligt de grens? Welke bonussen zijn nog acceptabel en welke zijn dat niet? Deze vraag is niet eenduidig te beantwoorden. Het antwoord zal gevonden worden door de discussie over de perverse bonussen te voeren. De overheid dient de stakeholders te stimuleren om de perverse bonuscultuur uit te bannen, desnoods via een claw back. Gedragscodes en zelfregulering zijn in eerste aanleg dé aangewezen middelen om tot een acceptabele bonuscultuur te geraken. De Staat moet pas ingrijpen als die codes en zelfregulering niet werken en daar lijkt het momenteel op. Als ultimum remedium moet de Staat dan met wetgeving komen, met echte wetgeving wel te verstaan, niet met symboolwetgeving, zoals het in deze Kamer voorliggende absoluut ontoereikende, onduidelijke en waarschijnlijk niet te handhaven wetsvoorstel Belastingheffing excessieve beloningsbestanddelen, maar daar praten wij over twee weken over.

Mevrouw de voorzitter. Een crisis als deze kredietcrisis vereist een parlementair onderzoek. Wij dienen lessen te trekken uit de crisis. Hoewel allang duidelijk is dat het onmogelijk is om crises uit te bannen, kan een diepgaand onderzoek ertoe leiden dat toekomstige crises eerder herkend worden en daarmee wellicht minder ernstig zijn. Het onderzoek dient er ook toe te leiden, dat de feiten die tot deze crisis hebben geleid, worden aangepakt. Geef de veroorzakers van deze crisis de kans om duidelijk te maken wat ze ervan geleerd hebben. Of zij vervolgens ook als redder op moeten treden, is nog maar de vraag.

Zonder in herhaling te willen vallen of ook maar volledig te willen zijn, noem ik een aantal lessen. Heb argwaan voor zaken die je niet kunt overzien. Hoger rendement betekent altijd hoger risico. Verhoog de solvabiliteitseisen. Geef kredietbeoordelaars weer een volwaardige positie. Laat de commercie niet de gezonde scepsis overheersen. We zagen het bij de accountantsschandalen, we zien het nu. Commercie mag niet in de plaats van degelijkheid en vaktechniek, noem het desnoods gezond boerenverstand, komen. Versterk het rule-based toezicht, ook in internationaal verband. De VVD is overigens niet voor één Europese toezichthouder, het toezicht dient nationaal geregeld te zijn, maar dan wel met voldoende internationale dwarsverbanden, ook op IMF-niveau. De boekhoudregels en Basel II moeten tegen het licht gehouden worden. Het zal overigens wel een hele opgave zijn om te voorkomen dat de nieuwe regelgeving de financiële innovatie onnodig belemmert. Kortom: er is voor het ministerie van Financiën werk genoeg aan de winkel om de algemene beleidsdoelstelling met betrekking tot het creëren van een integer en stabiel financieel stelsel te realiseren. De leden van de VVD-fractie zullen de daden van de minister kritisch maar met een positieve houding beoordelen, maar dat bent u van ons gewend. Dat geldt zeker ook ten aanzien van zijn daden met betrekking tot de andere algemene beleidsdoelstelling, waar het gaat over het efficiënt beheren van de staatsdeelnemingen en vooral het tijdig afstoten daarvan. Over ABN AMRO en Fortis hoeven wij ons vooralsnog geen zorgen meer te maken. In de ogen van de leden van de VVD-fractie treft die bank in Gerrit Zalm een uiterst deskundig en integer topman. Ik zeg dit speciaal in de richting van PvdA en SP.

Mevrouw de voorzitter. De crisis toont aan dat het een zegen is dat we een EU-zone hebben. Hetzelfde geldt voor de euro. Je moet er niet aan denken dat alle Europese landen ongecoördineerd en met alle onderlinge koersverschillen maatregelen hadden genomen. Nationalisme zou zegevieren met een race to the bottom als gevolg. De nationale reddingsinitiatieven, die kenmerken van protectionisme in zich hebben, moeten geëvalueerd worden. Een voorbeeld daarvan is de totale garantie van de spaartegoeden. De roep om de eisen van het en Groei- en Stabiliteitspact te versoepelen, moet krachtig weersproken worden. Ook Frankrijk, Duitsland en Italië mogen de financiële gezondheid van Europa en de hardheid

van de euro niet ondermijnen. Hoe staat de Europese Commissie tegenover de maatregelen die Nederland genomen heeft om de crisis te beteugelen, zo vragen de leden van de VVD-fractie aan de minister? Zijn er redenen om aan te nemen dat er sprake is van ongeoorloofde staatssteun? Is bijvoorbeeld de vergoeding voor de verstrekte garanties en kapitaaldeelnames voor de Europese Commissie acceptabel?

Mevrouw de voorzitter. Het kabinet kwam op Prinsjesdag met een Miljoenennota, die tevredenheid en vertrouwen uitstraalde. Nederland stond er goed voor. De inkomsten en uitgaven ontwikkelden zich in lijn met de doelstellingen uit het coalitieakkoord. De gevolgen van de economische groeivertraging konden goed opgevangen worden. De plannen van het kabinet konden onverkort worden uitgevoerd. De kredietcrisis gooit naar de mening van de leden van de VVD-fractie flink roet in het kabinetseten. Wat is het geval? De kredietcrisis is overgeslagen naar de reële economie. Er is voldoende koopkracht. Gelet op de economische onzekerheid geven de mensen hun geld echter niet uit. Daardoor dalen de btw-inkomsten. De uitgangspunten van deze begroting en de begrotingen van de komende jaren zijn door de kredietcrisis hard onderuit gehaald. De geprognosticeerde groei van de economie van 1,75% is niet meer. We moeten nu uitgaan van krimp. De werkloosheid zal stijgen, de olieprijs van \$118 is gehalveerd, de omzetten van bedrijven dalen en daardoor hollen de investeringen door het bedrijfsleven achteruit. De belastingopbrengsten staan geweldig onder druk. Ellende genoeg dus. En hoe reageert het kabinet? Er is geen enkele reden om maatregelen te nemen. De inkomsten- en uitgavenkaders worden ongewijzigd gehandhaafd. En daarmee basta.

De kritiek van de leden van de VVD-fractie richt zich niet op de begrotingsregels. Deze bieden zekerheid en voorkomen dat bij meevallers extra overheidsuitgaven worden gedaan en bij tegenvallers lastenverhogingen voor burgers en bedrijven volgen. De vorige minister van Financiën heeft wat dat betreft goed werk gedaan en dit kabinet volgt, zelfs met een enkele versterking, de door die liberale minister opgestelde begrotingsregels. Onze kritiek van vorig jaar betrof wel het loslaten van de voorzichtige benadering van de economische groei. In plaats van de Zalmnorm van 1,75% ging dit kabinet uit van een groei van 2% en creëerde daarmee voor zichzelf extra begrotingsruimte. Onze kritiek richtte zich ook tegen het coalitieakkoord én tegen de begroting 2008 en wel vanwege het onbeperkt strooien met geld door dit kabinet. Let wel: ons geld. Het kon niet op. Een uitgavenstijging van 17,5 mld. in twee jaar! Rekening houdend met de incidenteel lagere betaling aan de EU geeft het kabinet in die twee jaar zelfs meer dan 20 mld. meer uit. De overheidsuitgaven stijgen in 2009 met ruim 7%, terwijl het bbp slechts met 1,25% stijgt, althans volgens het optimistische beeld van de Miljoenennota. De lijn van de VVD was vorig jaar: verhoog de belastingen niet, voer geen nieuwe en zeker geen symboolbelastingen in, beperk de

overheidsuitgaven. Kortom, voer een degelijk en voorzichtig begrotingsbeleid en vorm een buffer voor mindere tijden. Het zal u niet verbazen dat de leden van de VVD-fractie niet blij zijn met de begroting 2009 van dit kabinet. Het onbeperkt uitgeven aan consumptieve bestedingen gaat maar door. De korting van de EU-bijdrage, die door oud-minister Zalm is bevochten, wordt in de staatskas gestort. De aardgasbaten verdwijnen eveneens grotendeels in die pot. De ruilvoetwinst volgt dezelfde weg en dat geldt ook voor superdividenden. "Geld moet rollen", is het devies van dit kabinet. Het geeft niet waar heen.

In de Tweede Kamer is gevraagd hoeveel ruimte er in de begroting zit voor het opvangen van tegenvallers. De minister antwoordde op die vraag dat die ruimte 20 mld. betreft. Dat bedrag is het verschil tussen het begrote overschot van 1,2% en het op grond van het coalitieakkoord toegestane tekort van 2%. Dat daarmee toekomstige generaties opgezaald worden met onze problemen, deert de minister van Financiën blijkbaar niet. Het deert hem blijkbaar ook niet dat daarmee het coalitieakkoord op het terrein van de aflossing van de staatsschuld onderuit wordt gehaald. Tijdens de algemene politieke beschouwingen bleek dat ook de CDA-fractie daarmee moeite had. Ik vraag de minister welke echte reserves in de begroting besloten liggen. De leden van de VVD-fractie wensen eventuele positieve opbrengsten uit de recent verworven staatsdeelnemingen, die overigens ook niet in de begroting zijn voorzien, niet als zodanig te benoemen. De fractievoorzitter van de PvdA ging er tijdens de algemene politieke beschouwingen van uit dat die opbrengsten heel groot kunnen zijn. De onderliggende toon is dat die winst óók uitgegeven kan worden. De VVD-fractie stond en staat een voorzichtig begrotingsbeleid voor. De tegenbegroting met een beperking van de uitgaven met 17 mld. ten opzichte van de kabinetsbegroting mag daarvan een bewijs zijn.

Liberalen kenmerken zich onder andere door optimisme. Optimisme naar de samenleving en om dit kabinet tot inkeer te brengen, al kost het laatste wat moeite. Het lijkt erop dat dit kabinet gevangen zit in zijn eigen coalitieakkoord. Rust in de coalitie mag wat kosten. De wereld is sinds 2007 totaal veranderd. Het kabinet deed alsof er sinds de 100 dagen stilte niets is gebeurd. Tijdens de algemene politieke beschouwingen hebben ook andere fracties dan die van de VVD, waaronder die van het CDA, het kabinet opgeroepen om maatregelen te nemen met de intentie om de reële economie te steunen. Aan de minister-president werd gevraagd welke maatregelen het kabinet zal nemen. Het bleef toen oorverdovend stil. Intussen is het kabinet gelukkig wel met de reële economie aan de slag gegaan. Wij liberalen juichen de versnelde afschrijvingen, de vervroeging van infrastructurele projecten en stimulering van de woningbouw toe. En dat geldt voor meerdere maatregelen. Bij de maatregelen dient wel voorop te staan dat alleen gezonde bedrijven gesteund worden. Verder hopen wij dat, gezien onze open economie, andere landen ons voorbeeld volgen. Het

moment is ook daar om verstikkende regelgeving aan te pakken. Misschien mag de VVD-fractie nog een concrete suggestie doen: verlaag de overdrachtsbelasting of schaf die af. Het laatste lijkt ons nog beter. Daarmee zullen de woningmarkt en de economie enorm gestimuleerd worden en zal een lang gekoesterde wens van de VVD-fractie in vervulling gaan.

De heer **Reuten** (SP): Waarom is vervroegde afschrijving wel geoorloofde staatssteun? Wat is uw criterium? Moet er staatssteun worden gegeven als bedrijven er een rotzooi van maken?

De heer **Biermans** (VVD): Ik hoop niet dat ik deze indruk heb gewekt met mijn doorwrochte betoog. Ik hoop dat duidelijk is dat ik niet bedoelde te zeggen "maak er een puinhoop van, dan komt er staatssteun". Aan de reacties te zien, is de heer Reuten de enige die mijn betoog als zodanig heeft geïnterpreteerd. Nee, staatssteun is in de visie van de VVD-fractie nodig als financiële of economische levensbelangen op het spel staan. Voor banken gold dat.

De heer **Reuten** (SP): En dat geldt ook voor al die bedrijven die nu afschrijvingsfaciliteiten krijgen?

De heer **Biermans** (VVD): Naar mijn idee is daar geen sprake van staatssteun, maar van een vervroeging van de afschrijving. Daarmee stel je bedrijven in de gelegenheid om kasgeld binnen te houden waarmee zij de reële economie kunnen steunen. Het is dus niet zo zeer een kwestie van staatssteun maar van het geven van datgene waarop zij later op grond van de normale wetgeving recht zouden hebben.

De leden van de VVD-fractie wachten de reactie van de regering met optimisme af.

*N

De heer **Terpstra** (CDA): Voorzitter. In zijn doorwrochte, genuanceerde betoog heeft de heer Biermans twee keer de CDA-fractie genoemd. Met respect en waardering ga ik meteen op twee van zijn punten in.

In de eerste plaats heeft hij het berijden van socialistische stokpaarden afgewezen. In dat kader breng ik naar voren dat het breed gedragen standpunt van de CDA-fractie is dat zij op grond van de Welzijnswet voor dieren het berijden van elk stokpaard afwijst.

In de tweede plaats heeft de heer Biermans zich verzet tegen staatsbanken. Die opmerking heeft hij genuanceerd met de gedachte dat het prima is als de staatsbank wordt geleid door een liberaal. Ook hiermee willen wij de waardering voor de heer Zalm bij voorbaat uitdrukken.

Naar mijn idee heb ik de heer Biermans evenwichtig te woord gestaan. Nu ga ik verder met mijn betoog. De minister van Financiën heeft de laatste weken bijna dagelijks enkele brieven geschreven waarmee ik heel blij ben. Het meest gelukkig ben ik met de brief van 7 november over de begrotingsregels. In die brief kondigt de minister

namelijk aan dat hij twee andere brieven intrekt omdat daarin iets staat wat niet correct is. Ik voel mij daarmee solidair, omdat ook ik mijn tekst bijna elke week heb veranderd. Dat deed ik zelfs elke dag. Mocht ik vandaag dus een vraag stellen die een kwartier geleden door de minister-president of door de minister van Financiën reeds is beantwoord, dan bied ik daarvoor bij voorbaat mijn verontschuldigingen aan. Ook vraag ik begrip voor deze noodsituatie. Deze wijziging van het standpunt is door de vroegere minister van Sociale Zaken, de heer Albeda, steeds omschreven als voortschrijdend denken. Ik hoop dat dit zowel van toepassing is op de brieven van de minister als op mijn betoog, maar dat weet je nooit zeker. Via Wil Albeda ben ik aangekomen bij het CNV.

In 1964 ben ik mijn arbeidsleven als econoom begonnen bij het CNV. Nu zou men zeggen dat ik een pretpakket had: economie, sociologie en rechten. Achteraf gezien had ik psychologie er beter bij kunnen doen. Dan zou ik begrepen hebben hoe het mogelijk is om met de benoeming van één oud-bankier als minister van Financiën, in een groot land miljardenherstel op de beurs te realiseren. Mijn toenmalige baas bij het CNV, Cees Bakker, had de gewoonte om elk jaar al zijn medewerkers -- toentertijd bestond het personeelsbestand uit twee personen -- bij zich te roepen met de intentie om het jaar dat bijna voorbij was, te evalueren en een blik te werpen op het komende jaar. Die bijeenkomsten sloot hij elk jaar af met de samenvatting: "Jongens, ik geloof dat volgend jaar het moeilijkste jaar wordt dat we ooit hebben meegemaakt." Na het lezen van al die brieven van de minister van Financiën heb ik het idee dat die woorden voor het eerst van toepassing zouden kunnen zijn op 2009.

Mijn opleiding mocht ik genieten aan de VU. Onlangs mocht ik het 60-jarig jubileum van de economische faculteit meemaken. De vorige minister van Financiën, de huidige directeur van Fortis/ABN AMRO, kreeg daar een eredoctoraat voor het trendmatig begrotingsbeleid. Tijdens de algemene financiële beschouwingen van vorig jaar, hebben wij al aangegeven op grond waarvan we de huidige minister van Financiën zullen beoordelen. Naast een groot gevoel voor humor en het doorvoeren van noodzakelijke hervormingen, gaat het daarbij vooral over het begrotingsbeleid. Hij is immers de minister van Financiën.

Het doet ons goed dat de huidige minister van Financiën de begrotingsregels heeft gehandhaafd -- ik kijk nu even naar de heer Biermans -- en dat hij die hier en daar zelfs heeft aangescherpt. Deze aanscherping is volgens ons nog geen eredoctoraat waard. Dat is misschien straks wel het geval met het crisismanagement van deze minister. Er is dus nog steeds hoop.

In mijn bijdrage zal ik uiteraard spreken over de begroting voor 2009 -- dat is het onderwerp van vandaag -- en over de vraag of deze begroting nog actueel is, gelet op de huidige financieel-economische problemen.

Eerst stel ik drie vragen vooraf. De Miljoenennota 2009 moet worden gelezen tegen de achtergrond van het coalitieakkoord en het

beleidsprogramma voor de periode 2007 tot 2011. In die stukken wordt gewerkt met enveloppen, doelstellingen enzovoorts. Die begrippen kom je echter niet tegen in de MEV. Daarin werkt men nog steeds met "rijk", "sociale zekerheid" en "volksgezondheid". Ter wille van de vergelijkbaarheid en de doorzichtigheid van de cijfers heb ik bij de vorige algemene financiële beschouwingen gevraagd om die verschillen op de een of andere manier op te heffen. Wordt daaraan nog gewerkt? Zo ja, hoe ver is de minister daarmee gekomen?

Als oud-student van de VU heb ik tot nu toe steeds gewerkt met een driedeling: de wereld, Europa en Nederland. Ook in de MEV werd vroeger met die driedeling gewerkt. De laatste jaren gebeurt dat niet meer. Is de minister van Financiën bereid om er bij zijn collega van EZ op aan te dringen dat het CPB die oude indeling herstelt? Ik vond de vergelijking van de grote blokken in de MEV tussen Japan, Europa en de Verenigde Staten leerzaam en handig.

Vorig jaar hebben wij bij de algemene financiële beschouwingen de minister van Financiën uitgedaagd om een visie te geven op de globalisering. De reden van dit verzoek was dat anti-globalistische partijen, zoals de SP en de PVV, indertijd steeds groter dreigden te worden terwijl ons land meer afhankelijk wordt van het buitenland. Dat vind ik een gevaarlijk verschijnsel. Wij zijn dankbaar dat in de Miljoenennota uitvoerig aandacht is besteed aan de globalisering. Wij delen de conclusie dat wij als open economie veel baat hebben bij de globalisering. Wij kunnen ons ook wel iets voorstellen bij de kritiek van de Raad van State dat niet alles evenwichtig is uitgewerkt. Dat zien wij echter als opdracht voor ons allen, dus ook voor onszelf.

Ik kom op de begroting 2009. Binnen Europa doen wij het relatief goed: de werkloosheid is relatief laag, er is nog steeds een overschot op de begroting en de staatsschuld zou onder de 40% van het bbp kunnen duiken. De minister heeft gemeld dat dit het laagste percentage is sinds 1814. In dat jaar was Cornelis Charles baron Six van Oterleek minister van Financiën. Als je die naam vergelijkt met de namen van de laatste drie bewindspersonen, Kok, Zalm en Bos, zie je dat de verdergaande democratisering niet alleen voordelen heeft gehad. Gelet op de huidige problemen in de wereld, is de vraag reëel of de begroting nog wel actueel is. De meest recente cijfers stonden in de brief van de minister-president van 21 november dit jaar. Daaruit blijkt dat de groei in ons land volgend jaar zal uitkomen op ongeveer 0%, net als in de Verenigde Staten en Europa. De Verenigde Staten staan op 0% en Europa op -0,5%. Zowel het ene percentage als het andere is dus niet hoog. Een deel van de Eurozone zit nu al in een recessie. Ik maakte zelf ruwweg een berekening op basis van de onzekerheidsvarianten in de MEV. Het gaat daarbij om een lagere groei van de wereldhandel, een relatieve daling van de olie- en de grondstoffenprijzen en een hogere koers van de dollar ten opzichte van de euro. Nu blijkt dat al die varianten in de MEV voorkomen. Omdat de

gevolgen tegengesteld uitwerken, put ik een zekere troost uit de stukken.

De groei in de wereld wordt vertraagd door de kredietcrisis. Daardoor daalt echter ook bij ons de groei en wordt het overschot op de begroting kleiner. Maar door de afzwakkende groei daalt ook de olieprijs en dat werkt positief uit op onze groei. Doordat wij echter ook gasexporteur zijn, blijft het saldo op de begroting ruwweg gelijk. Het saldo op de begroting stijgt wel weer doordat de euro zwakker wordt ten opzichte van de dollar. Door de lagere euro stijgt onze export met positieve gevolgen voor de groei. De gasopbrengsten stijgen in euro's omdat de prijs in dollars gelijk blijft. Als je al die zaken bij elkaar optelt, is het aanvaardbaar om voorlopig niets te doen. Ook is het gevaar van een olopende inflatie minder geworden door de negatieve gevolgen van de kredietcrisis voor de economische groei. Daardoor kan het inkomen volgend jaar zelfs stijgen, zoals dat reeds is aangegeven door collega Noten tijdens de algemene politieke beschouwingen. Ik noem hem speciaal omdat ik dacht dat hij de eerste was die dat naar voren bracht. Later is dat bevestigd door het CBS. Hoe alles per saldo zal uitwerken, is zeer onduidelijk. De tijd zal het moeten leren.

Vorig jaar stelde het CPB het volgende: "Als je niet zeker weet hoe het verder gaat met de economie, is het handhaven van het beleid het allerbeste." En dat gebeurt nu. In december krijgen wij nieuwe cijfers. Daarop zullen wij rustig moeten wachten. Volgens ons is dat aanvaardbaar.

Voordat ik verder ga met de begroting, ga ik eerst in op de huidige kredietcrisis. De kredietcrisis overheerst het nieuws al maanden. Volgens ruwe berekeningen hebben de banken in de wereld 500 mld. dollar afgeschreven op al hun vorderingen. De belangrijkste vraag is uiteraard wanneer alle probleemvorderingen werkelijk zijn afgeschreven. Uiteraard weet niemand dat, maar ik vraag de minister wanneer daarover enige duidelijkheid kan ontstaan.

Veel belangrijker dan alle geldbedragen, is het verlies van vertrouwen binnen de financiële sector en dat van burgers en bedrijven in die sector. Om dit vertrouwen te kunnen herstellen, zijn miljarden ter beschikking gesteld: 700 mld. in de Verenigde Staten en een veelvoud daarvan in Europa. Hier en daar worden zelfs cijfers genoemd van 3000 mld. Heeft de minister een verklaring voor het feit dat het uitgetrokken geldbedrag in vergelijking met de Europese bedragen veel lager schijnt te zijn in het land waar de crisis is begonnen? Of heb ik verkeerd gerekend?

De structurele oorzaken van de crisis zijn de grote onevenwichtigheden in de wereld, de mede daardoor ontstane grote geldhoeveelheid waardoor de rente jaren buitengewoon laag was en de liberalisering van de financiële markten die niet gepaard is gegaan met een ontwikkeling van internationale normen. Doordat Amerikanen te weinig sparen, Europa en de Verenigde Staten afhankelijk zijn van olie en China steeds meer de producent voor de hele wereld is geworden, zijn er grote reserves opgebouwd in het Midden-Oosten en Azië. De reserves van China worden geschat op

1900 mld. dollar en die van landen in het Midden-Oosten 600 mld. dollar. Voor deze gelden moesten uiteraard ook beleggingen worden gezocht. Door het prijsdrukkend effect van het goedkope China heeft dit geldoverschot niet geleid tot hogere prijzen in de wereld. Mede daardoor hebben centrale banken ook niet ingegrepen en dus evenmin de rente verhoogd. Daar komt nog bij dat Japan al jaren sukkelt met een economie waarin de prijzen daalden. Geld is daardoor bijna gratis geworden. Bij de algemene politieke beschouwingen heeft collega Holdijk daarop gewezen. Gelijktijdig heeft er op de financiële markten een liberalisering plaatsgevonden. In de Miljoenennota wordt dit proces voor de Verenigde Staten beschreven op basis van een boek van Robert Reich. Hij constateert dat burgers er door de globalisering in hun rol van consument en investeerder op vooruit zijn gegaan, maar dat dit minder duidelijk is in hun rol als werknemer. Het laatste geldt ook voor het algemeen belang.

Liberalisering en goedkoop geld hebben geleid tot een geweldige groei van de wereldhandel en die van de welvaart in de wereld. Jaren achtereen groeide de wereldhandel met meer dan 5%. Daarover spraken velen positief. Ik was er één van. Er werden echter ook steeds grotere risico's genomen. In de hypotheekmarkt werden kredieten verstrekt aan personen met lage inkomens, mede op verzoek van beide partijen in de volksvertegenwoordiging van de Verenigde Staten. Hedgefondsen werkten ook met goedkoop geleend geld en leningen aan te lage inkomens werden gebundeld en doorverkocht. Kredieten aan bedrijven die men niet helemaal vertrouwde, werden verzekerd, gebundeld en eveneens doorverkocht. Op zichzelf zouden wij dat logische beslissingen mogen noemen. Op basis daarvan werden ook steeds nieuwe producten ontwikkeld. De handel in die producten werd ook gedreven door hebzucht en bonussen. De financiële wereld werd daardoor steeds meer een wereld op zichzelf, los van de rest van de economie. Toen de rente steeg, zakte de zaak in elkaar. Kan de minister zich ruwweg in deze analyse vinden? Als je de analyse niet goed ziet, kun je ook niet zo hard werken aan goede oplossingen.

Ik kom bij de oplossingen. Een groot voordeel van de kredietcrisis vind ik de geweldige groei van het aantal deskundigen in ons land. Dat is een verademing na alle kritiek op de kwaliteit van het onderwijs. Daarnaast valt mij op hoe snel sommigen weten waardoor alles is ontstaan: hebzucht, bonussen en het neoliberale marktfundamentalisme worden genoemd. Als fervent aanhanger van de sociale markteconomie, het Rijnlands model, heb ik niets met hebzucht, bonussen en marktfundamentalisme. Toch vind ik deze analyse niet minder oppervlakkig dan de gedachte dat de gehele crisis is ontstaan uit de wens om mensen met lagere inkomens ook een eigen huis te gunnen. Daarom steunen wij de motie Schuurman die tot doel heeft om alles wat in deze wereld voor komt, goed te analyseren.

Zolang die motie niet is uitgevoerd, blijft het uiteraard behelpen. Daarom begin ik met een

algemene vraag. Is de invloed van de huidige crisis zo groot omdat de crisis specifiek is, of is dit alleen maar het geval omdat het gaat om de grootste economie ter wereld, dus daar waar de crisis is ontstaan? Bij het nadenken over oplossingen wil ik onderscheid maken tussen de wereld, Europa en ons land. Dan kom ik weer bij die oude driedeling die ik mis in de stukken van het CPB.

Bij de vorige algemene financiële beschouwingen heb ik aandacht gevraagd voor de gevolgen van de machtsverschuivingen in de wereld voor bijvoorbeeld het IMF. De grotere rol van India, China en Brazilië in de wereldeconomie heeft nog niet geleid tot het aanpassen van de invloed binnen het IMF. Volgens de oud-ambassadeur van Singapore bij de Verenigde Naties, Kishore Mahbubani, zijn wij nu getuige van het herstel van de macht van Azië zoals die er vroeger altijd is geweest. Volgens hem is de periode van westerse dominantie een tijdelijke afwijking van de normale verhoudingen geweest van enkele eeuwen. Het is dus een heel lange periode in de geschiedenis. De oplossing van de kredietcrisis is hoogstwaarschijnlijk mede afhankelijk van de medewerking van landen met grote reserves.

In de geest van Mahbubani, heb ik speciaal voor deze algemene politieke beschouwingen de bijdragen gelezen van de minister-president van India, Manmohan Singh, en de premier van China, Wen Jiabao, op de zevende ASEM-Top in Beijing van 24 en 25 oktober jongstleden. Daar de premier van China ook werkt met drie punten, heb ik als oud-student van de VU zijn bijdrage genomen. Wen Jiabao stelt het volgende voor: ieder land moet zich op economisch gebied goed gedragen. Volgens mij doen wij dat. Dat punt kan de minister dus overslaan. Er moet beter worden samengewerkt. Azië moet een voorbeeld nemen aan Europa. Dat is vooral voor René van der Linden interessant. En internationale organisaties dienen te worden hervormd. Op dat gebied bepleit hij drie punten: meer invloed van ontwikkelingslanden, meer regelgeving voor de grote reservemuntlanden -- daarmee bedoelt hij hoogstwaarschijnlijk alleen de Verenigde Staten -- en een reddingsmechanisme in geval van nood. China wil op drie gebieden lering trekken uit de huidige crisis: de relatie tussen innovatie en regulering, de relatie tussen de monetaire en de reële economie en de relatie tussen besparingen en bestedingen. In zijn rede ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de VU heeft de minister van Financiën daarover ook gesproken. Hij heeft eveneens de relatie genoemd tussen innovatie en regulering en aangegeven dat dit een groot probleempunt is. Is de minister op dat punt al vooruit gegaan?

China is een groot voorstander van nauwe samenwerking tussen Azië en Europa omdat "wij" in één gebied leven. Voor diegenen die discussiëren over de grenzen van de EU, is dit een interessante gedachte. Zeer belangrijk is het handhaven van de vrijhandel in de wereld door het versnellen van het Doha-proces. Voor collega Schouw lijkt het mij belangrijk om op te merken dat China pleit voor een Eco-City Network. Graag zou ik van onze minister van Financiën horen wat hij van deze

plannen vindt en wat zowel de EU als ons land heeft ingebracht tijdens de ontmoeting met de grootste landen ter wereld, uit economisch oogpunt althans, in Washington op 15 en 16 november. Wij hebben een uitgebreid verslag gekregen van staatssecretaris De Jager. De minister zou daarnaar kunnen verwijzen, maar ik zou toch graag van hem willen weten wat hij daarvan vindt en hoe groot het risico naar zijn idee is dat de Verenigde Staten of Frankrijk naar minder vrijhandel gaan.

De laatste tijd stijgt de dollar weer in waarde ten opzichte van de euro. Daarvoor worden verschillende oorzaken genoemd. Veel beleggers uit de Verenigde Staten zouden naar huis gaan en hedgefondsen verkopen vorderingen in euro's om leningen in dollars te kunnen aflossen. Anderen denken dat de Verenigde Staten misschien eerder uit de crisis komen dan Europa als gevolg van een sterkere positie van het Amerikaanse bankwezen, een grotere flexibiliteit en het op grote schaal aanpakken van het energievraagstuk door de nieuwe Amerikaanse president. Hoe kijkt de minister van Financiën hier tegenaan?

Europa en de euro worden steeds meer genoemd als onmisbaar voor het oplossen van wereldproblemen. Bepaalde steunmaatregelen die binnen Europa zijn bedacht, misschien zelfs mede door Nederland, worden door de Verenigde Staten overgenomen. In het Europadebat heeft de SP gezegd dat zij nog steeds heimwee heeft naar de gulden. Ik ben een meelevend mens en wil dus graag van de SP-fractie weten of dit gevoel nog steeds bestaat. De oplossingen worden binnen Europa wel gecoördineerd, maar de uitvoering vindt nog steeds louter nationaal plaats. Het gemeenschappelijke is het herstel van het vertrouwen door te garanderen dat het stelsel overeind blijft. Zowel in Europa als in ons land is het kabinet zeer actief. Onze fractievoorzitter heeft daarover bij de algemene politieke beschouwingen zijn grote waardering uitgesproken. Dat die waardering zo groot is, herhaal ik graag nog een keer.

Welke mogelijkheden ziet de minister om binnen Europa tot meer eensgezindheid te komen? Wij hebben de ECB en de euro. Zou het niet logisch zijn om ook te komen tot een soort Europese instantie die de regelgeving controleert, een toezichthouder dus? Graag wil ik een reactie van de minister. Ik heb begrepen dat de heer Biermans daarin niet veel ziet, maar ik heb het idee dat dit een goede gedachte kan zijn.

Ik kom bij ons land. Veel aandacht is besteed aan de overname van ABN AMRO en de deelnemingen in ING, AEGON en zeer recent in SNS-REAAAL. Onze collega's aan de overkant volgen dit proces dag en nacht op de voet. Graag stel ik daarom een paar algemene vragen.

Bij het redden van banken wordt steeds gesproken over systeembanken. Die zouden gered moeten worden. Tijdens de algemene politieke beschouwingen stelde de minister-president dat afbakening moeilijk is. Dit is nog actueler geworden met de aanvraag van LeasePlan. Kan de minister een ruw beeld schetsen van vergelijkbare situaties waarin bedrijven een banklicentie of iets dergelijks

hebben? Is het spreken over banken met veel particuliere rekeninghouders een oplossing? Of is er dan ook geen goede afbakening van de bank die wij zouden willen redden? Is bij de discussie over Fortis/ABN AMRO ooit overwogen om de gehele bank te laten overnemen door de drie betrokken landen? Ik weet dat er voor en na het geschil zeer veel politieke cultuurverschillen waren en zijn, maar ik zou willen weten of er ooit gedacht is aan een soort Beneluxbank die relatief groot blijft. Wat ons betreft zou die door de heer Zalm kunnen worden geleid.

Bij de betreffende ondernemingen worden overheidscommissarissen benoemd. Wat is precies de wettelijke basis voor het vergroten van de invloed van de aandeelhouders nu het om de overheid draait? Het kan toch niet zo zijn dat wij het Angelsaksische model alleen handhaven voor aandeelhouders die toevallig overheidsdienaren zijn? Hoe ziet het kabinet de rol van deze commissarissen met betrekking tot het functioneren van de onderneming als geheel? Het gaat daarbij toch niet alleen om het salaris, hoe belangrijk dat ook is. Wordt er ook gedacht aan het vergroten van de invloed van werknemers? Het CNV heeft de minister van Financiën een vijfpuntenplan aangeboden. Ik wil geen commentaar op alle vijf punten, maar wel op de vergroting van de invloed van de werknemers. Hoe wordt deze zaak op langere termijn geregeld? De minister-president heeft bij de algemene politieke beschouwingen gezegd dat bankieren geen staatstaak is. Hij moet er dus een keer van af. Daarover heeft de heer Biermans al vragen gesteld.

De grote bedragen voor al deze reddingsoperaties worden geleend. In dat kader is het belangrijk hoeveel rente daarvoor betaald moet worden. Bij ons is de rente op staatsleningen meestal iets hoger dan in Duitsland. Heeft de kredietcrisis dit verschil met Duitsland vergroot, bijvoorbeeld doordat de Nederlandse garanties voor de banken ten opzichte van het nationaal inkomen groter zijn dan bij de burens? De heer Van der Linden is fel tegenstander van een agentschap, maar ik ben toch zo vrij om de volgende vraag te stellen. Stel dat er een Europees agentschap is voor alle staatsleningen van EU-lidstaten. Is het waar dat dan volgens deze redenering de staatsschuld goedkoper te financieren is? Wordt daar überhaupt over nagedacht? Hoewel de heer Van der Linden ertegen is, spreekt dit idee mij wel aan. Als de landen een lagere rente betalen omdat zij relatief groot zijn ten opzichte van de schuld, geldt dat dan ook voor Europa als geheel?

De minister heeft bij brief van 7 november jongstleden een wijziging van de begrotingsregels voorgesteld. Ook heeft hij de brieven van 10 en 21 november ingetrokken. Die heb ik al lovend geciteerd, omdat daarin ook "fouten" in mijn tekst werden goedgepraat. Ruwweg worden de operaties in het kader van de kredietcrisis buiten de begroting gehouden. Alles loopt dus via de staatsschuld. Hiermee kunnen wij instemmen.

De SP heeft tijdens de algemene politieke beschouwingen de miljarden voor de banken vergeleken met een tekort van 9 mln. bij

Philadelphia. Nu zijn wij als CDA een groot voorstander van het oplossen van het probleem bij Philadelphia, maar verder vonden wij die vergelijking een beetje vreemd. Er werd ook niet bij vermeld dat de banken het geld moeten lenen tegen 8,5%. Nu is onze algemene vraag of de minister voor zichzelf nog een taak ziet op het gebied van de voorlichting hierover. Meer mensen hebben het idee dat er wel miljarden in de banken worden gestoken terwijl hun probleem van €3000 onoplosbaar is. Wellicht kan de minister op educatief gebied iets meer doen.

Eén van de oorzaken van de crisis is het nemen van te grote risico's door de banken. Op dit moment wordt de banken echter verweten dat zij te weinig risico nemen. Hetzelfde geldt ook een beetje voor de rente. Een andere oorzaak van de crisis is de lage rente. Nu is de lage rente weer een oplossing voor de crisis. Dat maakt het leven van een eenvoudig econoom niet altijd simpel.

Vergeleken met Europa heeft Amerika de naam dat in de samenleving grotere risico's worden genomen. In dat kader is het vreemd dat dit niet geldt voor huizenbezitters. Bij gebrek aan inkomen kan men vrij gemakkelijk het huis bij de bank inleveren zonder te blijven zitten met een restschuld. Als de Amerikanen dezelfde risiconormering voor eigenwoningbezit zouden hebben als Nederlanders, zou de crisis misschien nooit tot stand zijn gekomen. Je kunt zeggen dat de Amerikanen op dit gebied meer risicomijdend zijn dan Nederlanders, terwijl gemiddeld gesproken juist het omgekeerde geldt.

Rond sparen en beleggen is een discussie ontstaan over de vraag welke risico's de overheid nu wel en niet overneemt. Spaarders met een tegoed onder de €100.000 worden beschermd, maar dit geldt niet voor grote spaarders en voor beleggers. Dit geldt ook niet voor belastingbetalers in gemeenten en provincies waarvan de bestuurders grote risico's hebben genomen. Kan de minister nog eens ingaan op de vraag welke risico's de burger zelf moet lopen en welke risico's de Staat overneemt? Waarom doet de Staat dat en wanneer?

Wij hebben allen veel mails ontvangen van de grote spaarders. Volgens mij zijn dat er 469, maar in de brief van de regering las ik dat het er 479 zijn. Het kan natuurlijk dat er 10 zijn bijgekomen. Deze groep beroept zich erop dat de IJslandse bank werkte onder normale Nederlandse toezichtregimes. Welk recht kan een burger eraan ontlennen dat een bank legaal in Nederland functioneert, dus onder het Nederlandse toezichtregime? In de laatste mail stond dat Duitsland en Engeland alle tegoeden van alle spaarders garanderen. Is dat waar? Is Nederland van plan om hetzelfde te gaan doen?

Na het uitbreken van de kredietcrisis wordt vaak gesproken over de invloed op de reële economie. Ondanks dat volgens ons het bankwezen zelf daar ook voor een deel onder valt, begrijpen wij deze term. Uit de cijfers blijkt dat de groei sterk afzwakt, de bedrijfsinvesteringen fors dalen en dat de werkloosheid oploopt. Wat de koopkracht betreft, gaat het CPB uit van een kleine vooruitgang

van werknemers in 2009. Ouderen en uitkeringsgerechtigden zitten op nul of gaan er iets op achteruit. Misschien worden deze cijfers positiever door de daling van de olieprijs. Dat zou dan een probleem minder zijn.

Wij hebben altijd het trendmatig begrotingsbeleid gesteund. Dat houdt in dat wij weinig zien in conjunctuurbeleid door de overheid. Het risico bestaat dat nu alle problemen worden toegeschreven aan de kredietcrisis op grond waarvan men steun kan aanvragen bij de overheid. Onze fractie heeft hiervoor begrip, maar bepleit terughoudendheid en grote zorgvuldigheid op dit terrein.

Wel hebben wij waardering voor pogingen van het kabinet en de sociale partners om onze economie draaiende te houden binnen de afgesproken langetermijnkaders. Werktijdverkorting, scholing, snellere procedures en het naar voren halen van investeringen, zoals bepleit door de voorzitter van Bouwend Nederland, Elco Brinkman, kunnen op onze steun rekenen. Ook het initiatief in Rotterdam verdient onze waardering.

Vaak wordt voorgesteld, eventuele "steun" aan bedrijven te koppelen aan versterking van innovatie. Op langere termijn zullen wij het van innovatie moeten hebben. Ziet de minister mogelijkheden om het bestaande innovatiebeleid drastisch te verbeteren?

Het gaat bij de begroting om de uitgaven, de inkomsten en het saldo. Daarnaast gaat het uiteraard ook om de spelregels. Deze bestaan voor een deel uit afspraken uit het verleden, de bekende Zijlstra-Zalm-Bos norm. Dit kabinet heeft bij de start enkele wijzigingen aangebracht waarmee wij hebben ingestemd. Dat zijn:

- rente-uitgaven niet meer meetellen;
- uitgaan van de gemiddelde groei in plaats van de zogenaamde behoudzame groei;
- eerder ingrijpen bij dreigende ontsporing van de financiën.

Nu wordt ook voorgesteld, het FES met een vast bedrag uit de aardgasbaten te voeden en de rest te gebruiken voor de aflossing van de staatsschuld. Het CPB noemt dit een verbetering. Sommigen bepleiten, deze aardgasopbrengsten geheel in een apart fonds te stoppen. Bij de algemene politieke beschouwingen is afgesproken dat het kabinet met een nota komt op dit punt.

Wij hebben met instemming kennisgenomen van de standpunten van het kabinet dat het Stabiliteitspact moet worden gehandhaafd en dat de visie van Sarkozy om de normen te snel te versoepelen niet moet worden gevolgd. Nu ik het toch over Sarkozy heb, heb ik nog een vraag. Wat is het standpunt van ons land met betrekking van de wens van de Franse president voorlopig voorzitter van de Eurogroep te blijven?

Dan nu de uitgaven. Het probleem van de pijlers en de projecten is niet opgelost. In de Miljoenennota wordt met de oude begrippen gewerkt. De afwijkingen van de uitgavenkaders zijn zeer beperkt. Tegenvallers hebben zich vooral voorgedaan bij de zogenaamde

openeinderegelingen zoals de kinderopvang; het pgb en de buitengewone-uitgavenregeling. In de VU-lezing heeft de minister aangekondigd, over dit probleem na te denken in het kader van de begrotingsregels. Hoe ver is de minister daarbij al gevorderd? Uit de MEV blijkt dat de uitgaven in 2009 vooral stijgen bij infrastructuur, zorg, onderwijs, veiligheid en subsidies voor het bedrijfsleven, zoals voor milieu en innovatie. Deze prioriteiten hebben wij gesteund.

Twee posten dalen qua volume: de rente-uitgaven en, weer, Defensie. Dat laatste staat haaks op ons standpunt. Defensie daalt in 2008 qua volume met 3,5% en in 2009 met 0,25%. Gelet op het enthousiasme waarmee Europa president Obama heeft verwelkomd, gaan wij ervan uit dat de Defensie-uitgaven binnenkort zullen worden verhoogd. Graag een reactie van de minister.

De **voorzitter**: Mijnheer Terpstra, wilt u afronden?
**

De heer **Terpstra** (CDA): Ik ben zo goed als klaar. Het lijkt meer tekst dan het is.

De uitgaven voor de sociale zekerheid lopen in de pas met het bbp. Tijdens deze kabinetsperiode stijgen de uitgaven voor kinderopvang van 1,6 mld. naar 2,9 mld. Dat had niemand durven denken met de ChristenUnie in het kabinet. De participatie van vrouwen is behoorlijk gestegen. Een verdere verhoging voor de arbeidsmarkt door de kinderopvang acht het CPB per saldo niet haalbaar door de groei van de werkgelegenheid in de kinderopvangsector zelf. Deelt het kabinet deze conclusie?

Nu kom ik al toe aan de laatste bladzijde van mijn tekst. Ik wil deze graag nog voorlezen want zij gaat alleen maar over de staatssecretaris. De minister en de staatssecretaris hebben om goede redenen geheel of gedeeltelijk de algemene politieke beschouwingen moeten missen. Om te verhinderen dat de staatssecretaris vandaag het gevoel krijgt dat hij nu ook wel gemist had kunnen worden, hebben wij net als vorig jaar weer enkele vragen voor hem opgenomen. Voordat ik daarmee begin, stel ik de minister een vraag over de staatssecretaris. Onlangs zag ik een schitterende foto van de Top van Washington waarop iedereen keurig was gerangschikt. Nu viel het mij op dat onze staatssecretaris niet de oudste van alle deelnemers was. Desondanks was hij de enige die struikelde. Ligt dat aan het fitnessbeleid van het kabinet of is daar een andere reden voor?

Op pagina 114 van de Miljoenennota staat dat wij in 2009 234 mld. aan belastingen en premies ophoesten. Nieuwe belastingen, zoals de vliegtaks en de verpakkingenbelasting, zijn goed voor 300 mln., dus bijna te verwaarlozen. Beide belastingen geven zeer veel onrust. Heeft de minister al aan afschaffing ervan gedacht? De grote posten leveren veel op, terwijl hij veel last van deze kleintjes heeft. Ik kan mij voorstellen dat hij zich afvraagt waarom wij er überhaupt aan moesten beginnen. Bij de verpakkingenbelasting is er overigens ook een positieve ontwikkeling. Het aantal tarieven is teruggebracht van 16 tot 8. Dat is

gepresenteerd als een bijdrage aan de lastenverlichting voor het bedrijfsleven. Ziet de desbetreffende sector dit zelf ook zo?

Op het CDA-congres is gepleit voor het al of niet tijdelijk verlagen van de overdrachtsbelasting om de bouwsector te stimuleren. Is deze gedachte de moeite waard? Na de overwinning van Obama zagen wij de staatssecretaris aan de lunch. Daar waarschuwde hij voor plannen van Obama om de belastingen op buitenlandse bedrijven in Amerika sterk te verhogen. Hoe groot is dit gevaar? En wat kunnen wij daaraan doen?

Bij de schriftelijke vragen kwam ik bij LNV de watersportbelasting tegen. Hoe wordt de staatssecretaris betrokken bij lastenstijgingen van andere departementen?

Ik heb ook nog een vraag over de drastische verlaging van de btw in Engeland. Wordt er vooroverleg gepleegd met buurlanden over voorgenomen verlaging van de btw? Engeland is toch een buurland van ons al zit er een zee tussen.

Het wordt volgend jaar zeker een bijzonder jaar. Wij hebben waardering voor het optreden van de minister-president, de minister van Financiën en de staatssecretaris van Financiën in de huidige spannende tijden. Bij de algemene politieke beschouwingen heeft onze fractievoorzitter ook waardering uitgesproken voor de langetermijndoelstellingen. Wij wensen het kabinet veel succes.

De antwoorden op al mijn vragen en op de vragen van mijn collega's wacht ik met grote belangstelling en vol vertrouwen af.

*N

De heer **Reuten** (SP): Mevrouw de voorzitter. Ik geef een korte algemene beschouwing, dan ga ik in op de herordening van de economie en op de bancaire sector in het bijzonder. Ten slotte ga ik in op de begrotingsregels en op de antirecessie- en antidepressiepolitiek.

Op 16 september jongstleden presenteerde de minister van Financiën de begroting 2009. In de Tweede Kamer en hier hebben onze fracties hun oordeel erover uitgesproken. Eén van onze grote zorgen is het ontbreken van een duidelijk antwoord op de vraag of de mensen met de laagste inkomens weer het grootste risico lopen, erop achteruit te gaan. Degenen wie al tijden lang het "zuur" opgediend wordt en voor wie het "zoet" bleke herinnering is. Eén van de grote manco's van onze samenleving is dat wij slecht zijn in eerlijk delen. In goede tijden profiteren zij die het meeste hebben doorgaans het meest. In slechte tijden worden zij die het al niet ruim hadden doorgaans het eerst getroffen, in inkomen, in werk, in zekerheid en in zicht op de toekomst. Voor mijn partij moet een nationale begroting aansturen op duurzaam eerlijker delen van middelen en kansen. Dat is goed voor de mensen, dat is goed voor ons land. Ik zeg dit maar alvast met oog op de toekomst als andere coalities nodig zijn omdat de kiezers dat willen en het belang van het land dit vereist.

Macro-economisch gezien, zag de begroting er verstandig uit. De regering hield rekening met

een recessie. Hoewel het kabinet ons bij zijn aantreden de laagste staatsschuld sinds Napoleon in het vooruitzicht stelde -- senator Terpstra memoreerde dit al -- besloot de minister van Financiën met het oog op de onzekere economische toekomst een aantal uitgaven naar voren te halen. Daarmee was vooralsnog ook zijn kans verkeken om het minimum-staatsschuldrecord van Den Uyl/Duisenberg te breken. Zoals gezegd, dat was macro-economisch verstandige politiek. Verstandig is het ook dat de regering afstand neemt van het door de eerdere kabinetten-Balkenende -- en daarvoor de kabinetten-Lubbers en -Kok -- aangehangen marktfundamentalisme. In navolging van de constructeur van dit kabinet, de heer Wijffels, geeft de regering eindelijk ruimte aan twijfels over de houdbaarheid van een economisch stelsel dat volstrekt gericht is op kortetermijnwinsten en zich laat beheersen door het onzinnige dogma van meer markt en minder overheid. Dat is zinnige zelfkritiek en een goed vertrekpunt om de crisis te lijf te gaan. Want dat het kapitalisme in crisis verkeert, daarover zijn de regering en wij het naar ik aanneem, nu wel eens.

In ruim twee maanden tijd is er veel veranderd. Dat vereist stuurmanskunst van het kabinet. Mijn fractie spreekt haar waardering uit voor het harde werken, ook van de minister en de staatssecretaris in deze economisch barre tijden. Mijn fractie steunt het standpunt van de regering om door de conjunctuercyclus heen vast te houden aan trendmatige begrotingspolitiek en om daarbinnen te zoeken naar mogelijkheden om voor latere jaren geplande uitgaven naar voren te halen. Dat is trendmatig doch met een vleugje anticyclische conjunctuurpolitiek, ook in de uitgaven. Aan het eind van mijn betoog ga ik in op de kwestie of depressiedreigingen mogelijk aanvullend ingrijpen vergen.

Eerst wil ik het hebben over de noodzakelijke herordening van de economie, in het bijzonder die van de financiële sector. Op 4 november jongstleden bij de algemene politieke beschouwingen in deze Kamer, erkende de premier dat een fundamenteel debat over de sociaaleconomische ordening onontkoombaar is. Maar al in de Miljoenennota nam de minister van Financiën een voorschot daarop. Mijn fractievoorzitter refereerde er hier eerder aan. De minister bekende -- en met hem de regering -- het uitgemaakt te hebben met TINA en nu omgang te zoeken met TARA: een mooie opmaat naar een alternatieve sociaaleconomische ordening.

In het ideologisch vertoog wordt nog steeds de term "vrije markt" gebruikt. Dit is een hersenschim die materieel niet bestaat en nooit bestaan heeft. Markten bestaan slechts bij gratie van door de Staat gelegitimeerde eigendomsrechten, overdracht van die rechten en van een mate van overige regulering. Het heeft dan de voorkeur om kortweg te spreken over "markten".

In de overwegingen bij een herordening van de economie kunnen wij de volgende drie onderscheidingen aanbrengen. Ten eerste: ordening van de distributie van goederen en

diensten kan via toedelingsregels dan wel via markten. Het tweede orderingsvraagstuk is dat van privaat versus publiek eigendom van ondernemingen. Het derde vraagstuk betreft de al dan niet democratische bestuursverhoudingen binnen ondernemingen. Langs deze lijnen ga ik in op de herordering van de financiële sector, waarbij ik mij beperk tot de banken.

Ik begin met de marktregulering. Van links tot rechts wordt thans beaamd dat de regulering in de sector heeft gefaald. Het inzicht van de minister van Financiën op dit punt is in korte tijd sterk toegenomen. Hij zegt tegenwoordig dingen die tot voor kort uit onze mond kwamen en dan vaak werden tegengesproken. Onlangs kwam ook bij de heer Hoogervorst van de AFM het hoge woord eruit. Hoe het toezicht precies heeft gefaald en wie daarvoor verantwoordelijk is, is nog niet duidelijk, maar die duidelijkheid moet er wel komen.

In ons bestel is de minister van Financiën eindverantwoordelijk voor het financieel toezicht en het parlement dient hem te controleren. Hoe zalig of onzalig, zo vraag ik de minister, was het idee om een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid te delegeren aan toezichthouders, aan toezichthouders op afstand van de minister? Het resultaat lijkt nu te zijn dat iedereen als een Pilatus zijn handen in onschuld kan wassen. Wie neemt de verantwoordelijkheid? Nog geen minister van Financiën en nog geen toezichthouder hebben hun ontslag ingediend. Iedereen denkt: blijf zitten waar je zit en verroer je niet. Hoe eerzaam. En hoe pijnlijk voor allerlei mensen die voor veel minder zijn weggestuurd.

Toen in deze Kamer op 26 september 2006 -- het was voor mijn tijd -- tijdens het einddebat over de Wet financieel toezicht, nummer 29708, senator Schuyer informeerde naar de aansprakelijkheid van toezichthouders, antwoordde ex-minister Zalm: "Zoals de politie ook niet aansprakelijk wordt gesteld voor inbraken omdat zij die niet heeft weten te voorkomen, worden toezichthouders niet al te snel aansprakelijk gesteld voor schade die door onder toezicht gestelden is veroorzaakt." Wellink herhaalde dergelijke woorden onlangs voor de tv. Zalm veronachtzaamde dat de agent die bij machte aanwezig is bij de misdaad, wel degelijk verantwoordelijk is. De toezichthouders waren bij machte en zij waren aanwezig bij het gebeuren. Zij stonden erbij en keken ernaar. Maar het schijnt dat zij niet begrepen wat er gaande was en dat de bankiers het ook niet begrepen. "Ja, mijnheer de rechter. Ik ontnam dat omaatje driehonderd euro, maar het ging heel complex en de agent die erbij stond begreep mijn vingervlugheid ook niet." Vrijspraak. Als je het zelf niet begrijpt, ben je niet verantwoordelijk. De bankier begreep het niet, de toezichthouder evenmin en de minister wist niet dat zij het niet begrepen. En wij wisten niet dat de minister niet wist dat de twee niet-begrijpende toezichthouders van elkaar niet wisten dat zij niet begrepen wat de bankiers niet begrepen. Er is dus helemaal niemand verantwoordelijk. Wij hebben niet één Pilatus, maar een heel bataljon. Precies daarom moet er een

parlementaire enquête naar de toedracht komen. Wij weten niet wat zij niet wisten: daarom.

Wat wij wel weten -- begrijpen is wat anders -- is dat er in de sector gigasalarissen werden opgestreken. Een miljoen is niets, zei een Nederlandse ex-minister van Financiën die, net als andere, in de bancaire sector verzeild raakte. Excessief? Neu. Het is misgegaan, helaas. Wij doen er 17 mld., 34 mld., 10 mld., 4 mld. bij, met nog 15 mld. op de plank. Wat? Eenmaal andermaal, een garantie van 200 mld. Een garantie net zo groot als de hele staatsschuld op 26 september jongstleden. Ik weet dat het er vooralsnog op lijkt dat de minister, op dit punt aangekomen, helaas geen andere kant op kon.

Wie betaalt de rekening? De belastingbetalers: de overige bedrijven, de werknemers en de gepensioneerden. Zij betalen een onbatig saldo van de staatssteunoperaties. Als bankklant ligt voor hen ook een rekening in het verschiet. Banken moeten immers weer winst maken. Voorts betalen zij straks op diepsnijdende wijze de rekening van een langdurige recessie. Ziet de minister dit ook zo of is hij er nog steeds van overtuigd dat al zijn ingrepen straks klinkende munt opleveren?

Zoals gezegd, mijn fractie wenst een parlementaire enquête. Je moet leren van het verleden om wijzer de toekomst in te gaan. Deze enquête zou twee fasen moeten omvatten. De eerste fase handelt over de periode voorafgaande aan het recente staatsingrijpen. Dit is wat ons betreft het belangrijkste deel. Daarmee moet spoedig worden gestart, want wij moeten ons weldra opmaken voor hernieuwd toezicht. Welke wetten en regels waren verkeerd of goed? Wat was er verkeerd of goed aan de institutionele structuur? Wat ging er verkeerd of goed in de uitvoering? Belangrijk, maar minder urgent is een tweede enquêtedeel. Hoe was ons crisismanagement en wat kunnen wij daarvan leren? Voor dit deel is het nu nog te vroeg maar ik mag hopen dat, tegen de tijd dat het eerste deel is voltooid, het crisismanagement achter ons ligt.

Het toezicht moet internationaal worden afgestemd. Dat lijkt vooralsnog ook de positie van de G20 en ook wat senator Biermans net naar voren heeft gebracht. Wij moeten niet afstevenen op toezicht onder verantwoordelijkheid van een internationaal orgaan, want als het weer fout loopt -- dat is te voorspellen -- zal iedere potentieel aansprakelijke zich verschuilen achter internationale regelingen. Maar de rekening wordt hier betaald. Als wij deze kwestie zonder gedegen onderzoek op haar beloop laten, dan eindigen wij in een situatie waarin wederom niemand verantwoordelijk is. Ik wil hierover graag de opvatting van de minister vernemen.

Ik snijd nu de herordering van de eigendomsverhoudingen in de bancaire sector aan. Wij kunnen slechts hopen dat het toezicht verbetert. Dat geeft geen garantie voor het voorkomen van een nieuwe catastrofe. Nu al is te voorspellen dat niemand die garantie wil geven. Verbeterd toezicht zal daarom geflankeerd moeten worden door een andere institutionele positie van

de banken. Ter inleiding van wat ik daarover zal inbrengen, zal ik kort iets zeggen over private winsten en gesocialiseerde verliezen. Dit zo geschakeerde begrippenpaar, dat via de Amerikaanse auteur Martin Wolf in de Miljoenennota 2009 belandde, op bladzijde 29, is -- het is maar dat u het weet -- afkomstig uit de Frans-marxistische literatuur uit de jaren zeventig en met name van Susanne de Brunhoff en Michel Aglietta. Ik heb er zelf ook over geschreven. Het aanhalen ervan in de Miljoenennota komt op een opportuun moment. Het is immers van toepassing op de huidige bancaire sector.

In een kapitalistische economie investeren ondernemingen kapitaal in omstandigheden van risico onder onzekerheid. Risico is berekenbaar, onzekerheid niet. Keynes maakte dit onderscheid. In voorspoed toucheren ondernemingen winst, in tegenspoed verlies en in het uiterste geval kan de onderneming failliet gaan. Dat is eigen aan het systeem: winst heeft een prijs. Als de winsten zijn toegestaan, doch de verliezen door de Staat worden afgedekt, dat wil zeggen door de andere bedrijven en de werknemers, dan stuit het systeem op zijn meest perverse grenzen. Dit is wat er in de bankensector thans aan de hand is. De Staat voorkomt het faillissement van banken en dekt zo het risico onder onzekerheid af. Sterker nog, vrijwel iedereen is het erover eens dat de banken excessieve risico's namen om excessieve winsten te toucheren. Die worden nu achteraf afgedekt door de belastingbetalende niet-bancaire bedrijven en de werknemers. Kortom, wij hebben private winsten, doch de verliezen worden in diverse schakeringen gesocialiseerd.

Bij een falend banksysteem raakt het kapitalisme in depressieve toestand, als het überhaupt nog functioneert. Bij mensen die het minst kunnen lijden, vallen dan de zware klappen. Het wekt bij mijn fractie grote verbazing dat de noodzakelijke nationalisatie van een aantal banken alom gevolgd werd door de uitspraak "ja, maar het is wel slechts voor even hoor". Een ezel stoot zich in het gemeen geen tweemaal aan dezelfde steen. Hoe zit dat met onze regering?

Laten wij eerst vaststellen dat de kwalitatief belangrijkste bank, de Centrale Bank, staatseigendom is. Niemand heeft daar, neem ik aan, bezwaar tegen. Hoe gaan wij in de toekomst verder met de betaal- en de kredietbanken? Analytisch gezien zijn er drie mogelijkheden. Ten eerste Fortis/ABN AMRO zo snel mogelijk verkopen en met aangescherpt toezicht op de oude voet doorgaan. Ten tweede Fortis/ABN AMRO in publiek eigendom houden en overigens op de markt laten opereren aan de aanbodzijde van banken, zoals nu energiebedrijven. Indien andere banken binnenkort of later dreigen te failleren, stelt men deze eveneens in publiek eigendom. De derde mogelijkheid is een tussenvorm: een publieke netwerkbank naast private kredietbanken. Het betaalsysteem, het betalingsnet, wordt dan ondergebracht bij een netwerkbank die publiek eigendom is, zoals nu al het energienet, het spoorwegnet en het autowegnet. De huidige banken zijn dan slechts kredietbanken, die daarnaast, net

als nu, zakelijke dienstverlening kunnen doen. Mij dunkt dat de derde en de tweede mogelijkheid toepassing verdienen en ik wil graag weten wat de minister daarvan vindt.

De heer **Terpstra** (CDA): De heer Reuten heeft de motie-Schuurman ondersteund. Daarin staat dat wij alle dingen moeten onderzoeken. Nu blijkt uit zijn tekst dat hij bijna alles al weet. Waarom heeft hij eigenlijk die motie gesteund?

De heer **Reuten** (SP): Ik weet niet uit welke tekst van mij de heer Terpstra opmaakt dat ik het allemaal weet. Wij vragen om een parlementaire enquête omdat wij meer willen weten over het reilen en zeilen van het toezicht in het verleden. Dat is één. Ik zeg nu dat er analytisch gezien mogelijkheden zijn voor het in eigendom zijn van banken. Gezien de omstandigheid dat geen garantie kan worden gegeven over het toezicht in de toekomst, heb ik mijn voorkeur uitgesproken voor de tweede en de derde mogelijkheid. Of denkt de CDA-fractie dat er in de toekomst wel een garantie is te geven over het toezicht en dat is te garanderen dat een catastrofe, zoals wij nu hebben gezien, niet meer zal voorkomen? Denkt de heer Terpstra dat, ongeacht wat er uit het onderzoek zal komen?

De heer **Terpstra** (CDA): Dat denken wij zeker niet, maar mijn vraag was erop gericht dat de heer Reuten een parlementair onderzoek wenst en dat hij al heel veel dingen zelf weet. De motie-Schuurman heb ik zo begrepen dat wij zeggen dat er een onderzoek moet komen naar de oorzaken van de voedselcrisis, de klimaatcrisis en alles bij elkaar.

De heer **Reuten** (SP): Daarmee zijn wij het helemaal eens. Wij willen zelfs een parlementaire enquête over de financiële sector.

De heer **Terpstra** (CDA): Wat de heer Reuten wil, is dus niet iets nieuws, maar dat komt naast de motie-Schuurman.

De heer **Reuten** (SP): Wij hebben die motie ondertekend, maar wij willen verder gaan. Wij willen een parlementair onderzoek opdat betrokkenen onder ede kunnen worden gehoord.

Ik ga over naar de begrotingspolitiek en de economische toestand. De SP-fractie is voorstander van een trendmatige begrotingspolitiek. Deze zou dan voluit trendmatig moeten zijn. Mijn fractie houdt grote problemen met de EMU-sigitaalwaarde van -3% en vooral de ongeconditioneerde aanscherping daarvan door de regering tot "in de buurt van -2%". Kan de minister aangeven of hij, de regering, de Europese Commissie en de Raad van Ministers inderdaad de huidige omstandigheden, wanneer zij voortduren, als "buitengewoon" bestempelen, zodat extrarecessieve maatregelen kunnen uitblijven?

Mijn fractie juicht ook niet bij het 7 november-besluit over aanpassing van de begrotingsregels, waardoor slechts de

garantieregelingen buiten de Nederlandse signaalwaarde vallen. Kan de minister nog eens aangeven waarom niet het geheel van de aan de financiële crisis gerelateerde inkomsten en uitgaven, inclusief de extra premie op de staatsschuld, erbuiten valt -- ook de heer Terpstra refereerde aan de extra premie op de staatsschuld. Dat zou toch stabiliserend zijn in een voortgaand recessieve situatie?

Ik kom bij mijn laatste onderwerp. Er ontstaat een opmerkelijk brede roep om antirecessieve maatregelen. Wat de conjuncturele sturing betreft, is volgens mijn fractie een voluit trendmatige begrotingspolitiek uitstekend en voldoende. Economisch-politiek gezien ben ik geen keynesiaan maar wel een aanhanger van Keynes. Keynes propageerde geen conjuncturele sturing, maar wel sturing uit een depressie, dat wil zeggen een langdurige periode van krimp en stagnatie. Belanden wij in een depressie? De seinen hebben sinds de vorige depressie nooit op deze manier op rood gestaan. 80% van de wereldeconomie belandt tegelijkertijd in wat nu nog een recessie is. De economische regio's dempen elkaars dal niet, zoals dat in de afgelopen zestig jaar wel gebeurde en alles ontwikkelt zich met een ongekende snelheid. Er moeten uitvoeriger plannen klaarliggen dan de huidige. Aan welke plannen werkt de minister? En in hoeverre zal hij daarbij nu wél het parlement betrekken?

Eén probleem van de huidige plannen, voor zover bekend, is dat die vooronderstellen dat wij slechts in een ferme dip zitten. Dan is inderdaad facilitering van werktijdverkorting en van de investeringen adequaat. Kredietgaranties helpen als het probleem uitsluitend bij de bankkredieten ligt en indien bedrijven overigens wel investeringsgeneigd zouden zijn. Belastingfaciliteiten en versnelde betaling helpen als bedrijfsinvesteringen slechts een klein zetje vergen, maar bedrijven investeren niet als de afzet terugvalt. De afzet stimuleren is niet eenvoudig. Bovendien moet je dat internationaal doen. Wat hebben de minister en de staatssecretaris op dit vlak in petto?

Naar ons idee moet in deze situatie de koopkracht beschermd worden. Ik doel op lonen, pensioenen en uitkeringen. Allereerst moet dat gebeuren omdat "gewone" mensen niet het slachtoffer mogen worden van een crisis. Zij hebben immers part noch deel aan het ontstaan daarvan. Koopkrachtmaatregelen stabiliseren bovendien de afzet en kunnen zodoende verdere stagnatie van de investeringen tegengaan. Het is goed dat de Europese Commissie stimuleringsplannen entameert. Denken de minister en de staatssecretaris overigens dat de Commissie nu echt van haar marktfundamentalistisch geloof is gevallen, of hebben wij slechts tijdelijk baat bij de Franse redelijkheid?

Via de afzet kunnen wij stabilisering van de investeringen bereiken, maar dan moeten wij de nu passieve banken activeren en kredietgaranties helpen daarbij. Net als belastingfaciliteiten, zoals vervroegde afschrijving, moeten wij die niet ongeconditioneerd geven. Met kredietgaranties

neemt de Staat, de burgers, grote risico's. Kredietgaranties moeten wel selectief zijn. Het moet om nieuwe investeringen gaan. Die moeten een uitstraling naar de Nederlandse economie hebben. Dat geldt bijvoorbeeld niet voor de verhuur van geïmporteerde auto's; ik refereer aan het onlangs genomen besluit daarover. Bovendien moeten wij overeenkomstige voorwaarden stellen zoals wij nu doen aan de kapitaaldeelname bij banken. Dat wil zeggen langdurige voorwaarden voor de beloningsstructuur binnen de onderneming.

De heer **Terpstra** (CDA): Drie zinnen geleden had de heer Reuten het over de Franse redelijkheid. De Fransen kennen inderdaad een iets grotere overheidsrol. Vreemd is echter dat uit het staatje met alle cijfers in de laatste brief, van 21 november jongstleden van de minister-president blijkt dat Frankrijk de hoogste werkloosheid van Europa heeft. Wat bedoelt de heer Reuten precies met "Franse redelijkheid"?

De heer **Reuten** (SP): Wij moeten daarvoor lang teruggaan. Het grote probleem van Frankrijk en Duitsland is dat zij de diepe recessie van begin jaren tachtig in termen van werkloosheid nooit te boven zijn gekomen. Sinds die tijd zijn zij structureel misschien 2% lager uitgekomen. Begin jaren tachtig wilde president Mitterrand ook de economie stimuleren, maar hij stond daarin toen min of meer alleen. Het is echter wel het Franse idee dat je liefst internationaal maatregelen moet nemen als een recessie diep is. Die van begin jaren tachtig was diep en wij mogen hopen dat wij deze keer niet dieper zullen uitkomen. Ik denk daarom dat dit voorstel in het verlengde daarvan ligt.

Ik ga verder waar ik gebleven was. Mij fractie vindt ook dat wij voorwaarden moeten stellen aan de democratisering van het ondernemingsbestuur. Eén tegenprestatie voor kredietgarantie en belastingfaciliteiten zouden bedrijfsaandelen moeten zijn met preferenties over het ondernemingsbestuur. Ik verneem graag de opvatting van de regering over dit punt van selectieve en geconditioneerde investeringsfaciliteiten.

Een sluitende begroting maken is één. Een sluitend plan van aanpak voor een, naar het zich laat aanzien, uiterst diepe economische crisis op een moment dat wij ook met andere crises, rond voedsel, energie, veiligheid, te maken hebben, is iets heel anders. Daarvoor is een andere koers nodig dan deze regering tot dusver in gedachten had. Ja, er zijn echte alternatieven. Maar daarvoor moeten wij wel durven kiezen. Hoe ver wil de regering gaan, nu de situatie dreigt dat het water tot aan de lippen van zo velen komt te staan? Ik ben benieuwd naar het antwoord van de regering op mijn vragen en op die van de andere senatoren.

*N

De heer **Van Driel** (PvdA): Voorzitter. Het lijkt alweer een eeuwigheid geleden dat de Miljoenennota werd ingediend: een Miljoenennota, zo lijkt het wel, uit een ander tijdvak met andere

problemen. Hoe snel het kan gaan, blijkt wel uit de vragen die ik veertien dagen geleden heb ingestuurd en waarop ik een week geleden antwoord van de minister ontving. Een aantal van die vragen en opmerkingen is inmiddels achterhaald. Zo snel kan het dus gaan en zo kwetsbaar is onze samenleving. Ik wil de minister graag dankzeggen voor de snelle beantwoording van de vragen, maar ook hij was ongetwijfeld bang dat trage beantwoording ertoe zou leiden dat een deel van het antwoord al achterhaald zou zijn. Dank dus voor de snelle beantwoording. Ik merk daarbij op dat ook de afdeling "open deuren" overuren heeft gemaakt. De algemeenheden waarin dit ministerie soms kan vervallen, zouden eigenlijk niet moeten voorkomen in zo'n kwalitatief goed ministerie.

Dit kabinet is een baken van rust in deze turbulente tijden en ik wil graag beginnen met het complimenteren van de minister van Financiën, die daarvan het symbool is. Dit geldt ook voor de staatssecretaris, die wij recent nog op de G20 hebben gezien. Vooral ook de ambtenaren die dag en nacht in touw zijn geweest om het financiële systeem drijvend te houden, verdienen een welgemeend bravo. Er wordt in Nederland wel eens afgegeven op ambtenaren, maar deze mensen hebben het beeld en het image van ambtenaren zeker verbeterd.

Wij moeten constateren dat het overlaten van de financiële markten aan de financiële markten zelf, heeft gefaald. Deregulering is een ideologie gebleken die in alle omstandigheden werd gezien als het beste beleid. Deregulering en zelfregulering lieten nog eens zien dat de markt geen ethiek kent. Een markt zonder ethiek is destructief en gevaarlijk. Dus ik herhaal wat vele anderen al hebben gezegd: er moet een adequate regelgeving en een veel effectiever toezicht komen; allereerst op Europees niveau, maar zeker ook op mondiaal niveau en eveneens op het gebied van salarissen en beloningen. Over bonussen ga ik verder niet veel zeggen. Er is al genoeg gezegd over het destructieve effect daarvan. Op de G20 is dit onderwerp met succes aan de orde gesteld. Salarissen en bonussen in de financiële sector zijn op een onaanvaardbare manier aan inflatie onderhevig geweest en die zijn op geen enkele wijze meer verbonden met de productiviteit in de reële economie. Ook de financiële sector was op geen enkele wijze meer verbonden met de reële economie. Ons financieel systeem moet rechtvaardigheid, een duurzame samenleving en productieve ontwikkeling van het bedrijfsleven door middel van investeringen ondersteunen in plaats van ondermijnen.

Er moet diep worden nagedacht over de functie van banken in onze samenleving. Fouten die in het verleden zijn gemaakt, dienen te worden gecorrigeerd. Banken hebben ons inziens een bredere functie dan alleen geld verdienen. Door alleen achter de hoogste rendementen aan te gaan zonder een goede risicoanalyse te doen, hebben zij het vertrouwen van de samenleving beschaamd. De financiële wereld heeft er een rommeltje van gemaakt. De burgers plukken daarvan nu de

wrange vruchten. Ik maak mij minder druk over zakenbanken, tenzij die zo omvangrijk zijn geworden dat zij een systeemrisico zijn geworden. Ik maak mij vooral druk over spaarbanken. Fusies, voor zover nog aan de orde bij zakenbanken, dienen overigens kritisch te worden bekeken. "Nee, tenzij" zou hier het parool moeten zijn. Moeten, zo vraagt mijn fractie zich af, spaarbanken wat betreft regime en toezicht niet apart worden gezet? Moet het die banken niet worden verboden allerlei financiële avonturen aan te gaan? Spaarbanken hebben ons inziens een utiliteitsfunctie en dienen als zodanig te opereren. Het toezicht moet ook op die functie worden afgestemd. De minister schrijft in zijn beantwoording wel erg snel dat de scheiding tussen spaarbanken en andere banken geen oplossing biedt omdat de grenzen verder vervagen. Juist die complexiteit en het vervagen behoren tot de oorzaken van de huidige crisis. Het antwoord van de minister overtuigt ons dan ook niet.

Mijn fractie is de mening toegedaan dat de capital charge van banken ten minste 12% moet zijn. De minister stelt dat je dit zo niet kunt zeggen omdat dit afhangt van het specifieke risico -- op zichzelf heeft hij daarin gelijk -- en dat je het percentage moet variëren en nuanceren. Wij pleiten toch voor een vast percentage, een minimum percentage dat wel extra ruimte laat voor een hogere capital charge, een hoger eigen vermogen, afgestemd op de risico's. Een minimum moet er ons inziens zijn om het vertrouwen te laten terugkeren. Ik heb het al eerder gezegd: zelfregulering heeft in deze sector absoluut niet gewerkt en wij zullen wat mijn partij betreft de banken niet meer op deze wijze aan zichzelf overlaten. Basel II moet dan ook in de prullenmand. Basel II geeft banken de ruimte, hun risico's vast te stellen en hun maatregelen op die risico's af te stemmen. Dat moeten wij niet meer hebben. Zelf je risico's vaststellen en daarop maatregelen nemen, dat heeft niet gewerkt, dat kan niet meer, die tijd is voorbij, dat moeten wij niet hebben.

In mijn oorspronkelijke tekst van vrijdag jongstleden stond: "Kan de minister ons zeggen hoe het nu gaat bij ABN AMRO en Fortis. Wij horen berichten dat er bij de sturing van het concern nog allerlei ruimte is voor verbetering, bijvoorbeeld ten aanzien van kredietverlening, treasury en risicomanagement. Met die sectoren gaat het niet goed of erger nog, er gebeurt niets." Inmiddels is er een begin van een oplossing. Dat is goed nieuws. Mijn fractie hoopt dat de raad van bestuur en de raad van commissarissen verder zullen worden versterkt met een aantal ervaren bankiers. Er zit 16,8 mld. belastinggeld in en de vraag blijft of de Staat dat allemaal terugkrijgt. Bij de algemene beschouwingen werd in dit huis gesproken over het reeds in de boeken verwerken van verlies. In reactie daarop werd al gespeculeerd over de winst. Mijn fractie wil graag eerst zien dat wij het geld terugverdienen. Dit moet wat ons betreft een van de criteria zijn die de minister hanteert bij de verkoop. Ik geloof ook niet dat al te snelle verkoop ertoe zal leiden dat wij dit bedrag terugkrijgen. De criteria die de minister heeft genoemd voor het verkopen van de gecombineerde nieuwe bank,

worden gekenmerkt door heel veel algemeenheden. Er moeten stabiliteit en vertrouwen zijn en de investeringen dienen te worden terugverdiend. Ja, dat kunnen wij allemaal wel voorstellen, maar iets meer duiding daarvan zou ons welkom zijn. Mijn fractie is gelukkig dat de door ons gewenste minimumtermijn van drie jaar in ieder geval zal worden gehanteerd. Wij vinden ook dat de bank niet te snel moet worden doorverkocht. Dit, om financiële redenen en om de tijd te hebben voor het aansterken van de bank en het instellen van een goed bestuur. Wij willen dat de minister iets nadrukkelijker ingaat op de vraag welke criteria hij hanteert en welke termijn hij voor zich ziet. Natuurlijk is geen exacte termijn te noemen, maar wel een zekere bandbreedte waarbinnen de Staat de aandelen houdt. Wij kunnen ons overigens zeer goed vinden in de opvatting van de minister dat de Staat er op termijn weer vanaf moet. In tegenstelling tot de SP-fractie vinden wij niet dat het bedrijf een staatsbank moet blijven. Wij geloven ook niet dat staatsambtenaren gemiddeld betere bankiers zijn dan mensen die het vak in de private sector beoefenen. Wij willen iets meer vernemen over de criteria, over de gelden die wij moeten terugverdienen en over de rust die ons inziens eerst op de financiële markten moet terugkeren.

De heer **Reuten** (SP): Het is niet een principe dat iets een staatsinstelling moet zijn, zeker niet. Het gaat erom of het toezicht kan garanderen dat dit niet opnieuw gebeurt. Ik begrijp uit de eerdere woorden van de heer Van Driel dat hij daarin ook geen vertrouwen heeft. De vraag is dus of hij opnieuw socialisering van de verliezen wenst zonder socialisering van de winsten.

De heer **Van Driel** (PvdA): Ik heb nogal wat kritiek op het toezicht. Ik zal dadelijk op het toezicht terugkomen. Ik zeg niet dat het perfect is, maar ik vraag mij af of het op een aantal punten zoveel anders zou werken als er een staatsbank kwam. Ook die zal een bepaalde winst, een bepaald rendement over het vermogen, moeten halen. De vraag is dus of het zoveel anders gaat. Ik denk dat de Staat als toezichthouder -- als betere toezichthouder, daarop hebben wij ook kritiek -- op termijn een betere rol kan spelen dan als uitvoerder. Ik geloof niet dat het laatste tot een betere bank zal leiden. Je gaat dan mee met de andere grote jongens, zoals de minister het in het afgelopen weekend uitdrukte. Je vervalt dan in dezelfde soort fouten. Of je hebt een bank die klein blijft en zichzelf qua vermogen misschien niet terugverdient. Daarbij geldt allerlei kritiek omdat ik denk dit niet de manier is waarop je het bankwezen moet runnen. Dat kunnen wij als Staat niet goed genoeg. Wij hebben een totaal andere opvatting over de rol van de Staat. Ik geloof niet in staatsbanken. Ik heb wel vertrouwen in staatstoezicht, maar dat is een andere functie.

Mijn fractie heeft er begrip voor dat een of meer banken protesteren tegen het feit dat zij nu dreigen te worden aangeslagen voor bedragen die veel hoger zijn dan bedragen die aan de orde zijn

als maar €20.000 spaargeld is gegarandeerd. Niet dat wij tegen het verhogen van de garantie zijn, integendeel, maar het is wel schrijnend dat eerst een concurrent spaarders wegtrekt met tarieven die niet kunnen worden waargemaakt. Dat leidt tot het niet-solvabel zijn van die bank. Dan moet je ook nog, zonder overleg, meemaken dat je voor de stomiteit van die concurrent dient te betalen. Je moet zelfs nog meer betalen dan ooit was te overzien toen de regeling werd afgesproken. De minister verhoogt het gegarandeerde bedrag, het toezicht laat een steekje vallen en als solvabele bank kun je mogelijkwijs de rekening betalen. Dat strookt niet met ons gevoel van rechtvaardigheid. De minister kan wel zeggen: "Ik heb daartoe de bevoegdheid, ik heb de bevoegdheid om het garantiestelsel te regelen inclusief de topping-up, ik kan dat zonder overleg doen en ik kan zonder overleg de dekking verhogen." Maar daarmee is het nog niet rechtvaardig. Immers, ook het toezicht heeft niet adequaat gefunctioneerd.

Dat brengt mij bij het thema toezicht. Er moet beter, effectiever toezicht komen. Tot hiertoe zeg ik niets nieuws omdat iedereen dat zo langzamerhand wel vindt. Eerst spreek ik even over Nederland. Voor ons staat vast dat het toezicht steekjes heeft laten vallen. Ik heb dat tussen de regels door al gezegd. Hoe kon dat met Icesave gebeuren? De burger mocht er toch vanuit gaan dat een toegelaten bank betrouwbaar is en dat de toezichthouder voor hem de ingelegde gelden bewaakt? Daar is een toezichthouder toch voor? Hoe kan het dat in dit land een bank actief is die niet aan zijn verplichtingen kan voldoen? Moet de burger het onderscheid weten tussen een Nederlandse bankvergunning en een IJslandse? Mijn fractie vindt van niet en wil graag weten wat de DNB wist en waarom de twijfel niet breed is uitgemeten als daartoe reden bestond. De minister verwijst naar Europese richtlijnen en gaat er klaarblijkelijk van uit dat het publiek zich van het bestaan hiervan bewust is. Kan de minister ons ook vertellen welke spotjes DNB of AFM hebben laten uitzenden om de burgers daarvan bewust te maken, in welke kranten mededelingen over de Europese Economische Ruimte zijn gepubliceerd en de positie die dit met zich brengt in het Nederlandse bankwezen? Wij hebben ze niet aangetroffen.

Hoe kan het dat financiële producten worden toegestaan die de toezichthouder zelf niet begrijpt? Zelfregulering misschien? Welke garanties zijn er dat zulke zaken in de toekomst niet meer gebeuren? De president van De Nederlandsche Bank heeft in een recente toespraak gezegd dat De Nederlandsche Bank nadrukkelijker zal toezien op de integriteit van de leidinggevenden in de financiële sector. Voor ons is dat een impliciete erkenning van het feit dat het toezicht is tekortgeschoten. Wij waarderen overigens de zelfkritiek. Zelfkritiek is niet het sterkste punt in deze sector. Men vindt zichzelf al snel "Master of the Universe" en in dat opzicht is de zelfkritiek van De Nederlandsche Bank verfrissend. Toezicht op de bonussen, zoals de heer Wellink aankondigde:

prima. Direct beginnen. Het toezicht op de banken biedt ruimte voor verbetering op het gebied van producten, integriteit, bonussen, et cetera. Producten moeten transparant en helder zijn. Integriteit moet boven elke twijfel verheven zijn. Bonussen dienen sterk aan banden te worden gelegd c.q. anders worden gestructureerd. Bij de behandeling van het wetsvoorstel over short selling bleek dat de minister niet eigenhandig maatregelen kan nemen, ook niet in noodsituaties. Alleen de AFM en de DNB kunnen dat. Wel kan de minister die maatregelen terugdraaien. Voor de leden van de PvdA-fractie is dit onbevredigend. Het is in een democratisch bestel niet goed verdedigbaar dat de minister eenzijdig zulke machtsmiddelen uit handen geeft. Hierdoor moet hij mogelijk uitspraken van het parlement naast zich neerleggen. Natuurlijk kan de minister in normale tijden regelingen vaststellen, maar juist in niet-normale tijden blijft mijn fractie het een gemis vinden dat de minister wel iets kan tegenhouden of terugdraaien en dat hij niet iets kan uitvaardigen. Juist in noodsituaties en in gevallen dat informeel overleg tussen toezichthouder en ministerie niet meer werkt, zou de minister eigenhandig een regeling moeten kunnen uitvaardigen die niet afhankelijk is van toezichthouders. Waarom wil de minister zulke instrumenten zelf niet hebben? Er moet onderscheid worden gemaakt tussen noodsituaties waarin direct dient te worden ingegrepen -- dan moet de minister dat ook kunnen -- en de reguliere situaties, waarin de minister kan ingrijpen indien de toezichthouder geen maatregelen wil nemen en de minister wel. In reguliere situaties is er tijd om eventueel de toezichthouders te vervangen.

Het vertrouwen is weg. Het vertrouwen dat de burger in banken en in het toezicht heeft, is weg. De banken zelf hebben kennelijk ook weinig vertrouwen in het toezicht. Als zij dat wel vertrouwden, zou je dat terugzien in de rente die ze elkaar in rekening brengen. Bij een goed toezicht zouden zij ook weten dat er van verborgen gebreken geen sprake zou zijn. Dat de banken elkaar niet vertrouwen, blijkt uit de rente die zij elkaar in rekening brengen. Die rente is nog steeds torenhoog. De banken zetten het geld liever weg bij de ECB dan bij elkaar. Waarom geeft de ECB overigens geen gestaffelde lagere rente naarmate er meer geld door de banken bij de ECB wordt gestald? Dat zou het onaantrekkelijker maken om daar grote bedragen neer te zetten. Het zou dan aantrekkelijker zijn om aan elkaar geld te lenen.

Er zijn geen simpele oplossingen voor deze crisis. Er wordt gewerkt aan herstel van vertrouwen, maar het zal langzaam en met pijn en moeite gaan. Het moet ons inziens ook duidelijk zijn dat de veroorzakers, de aanstichters, hier niet mee wegekomen. De vraag is bijvoorbeeld of wellicht sprake is geweest van marktmanipulatie en of om die reden kan worden gesproken van bedrieglijke bankbreuk. Voor het herstel van vertrouwen lijkt het mijn fractie essentieel dat het strafrecht van stal kan worden gehaald. Welke mogelijkheden ziet de minister op dit punt? Ook in verband met het aan de overzijde al aan de orde geweest zijnde "claw back"-principe. Enerzijds wil mijn fractie niet

te snel met het strafrecht zwaaien want risico lopen hoort bij het ondernemen; anderzijds moet duidelijk zijn dat kwade opzet gestraft wordt.

Het risicomangement heeft bij veel financiële instellingen gefaald. Door zelfregulering is bij banken als het ware een prijslijst ontstaan waaraan men zich intern moest houden. Vele raden van bestuur hebben mede daardoor het zicht verloren. Voor zover ze dat overigens al hadden, want over het algemeen was in de raden van bestuur marketing beter vertegenwoordigd dan risicomangement. Door de mogelijkheid de verantwoordelijken ook strafrechtelijk aan te spreken kan daar aantoonbaar iets aan worden gedaan. Hoewel het veel moeite zal kosten de volgende stelling overeind te houden, ons lijkt nog steeds een "principal based"-benadering van toezicht beter dan een "rule based"-benadering. Deze laatste benadering leidt er snel toe dat allerlei slimme jongens weer methoden ontdekken om de regels te ontwijken en dan begint het spel opnieuw. Ziet de minister kansen voor een "principal based"-benadering, waar de Amerikaanse opvattingen, die "rule based" zijn, nog alom in de financiële wereld overheersen?

Het toezicht zal internationaal moeten worden. Ook in deze opvatting verschil ik van de VVD. Als land kunnen wij dat niet alleen, zelfs niet als land met een tamelijk grote financiële sector. Hoewel enige verschuiving in de discussie optreedt, lijkt Europees toezicht nog ver weg. Het is noodzakelijk, maar er zitten duidelijk ook nadelen aan vast, bijvoorbeeld voor de pensioensector. Ik kom daar verderop op terug. De vraag is welke nadelen de minister ziet dan wel of hij helemaal geen nadelen ziet. Hoe ziet hij in dit verband de plannen van McCreevy? Ik had deze vraag schriftelijk gesteld, maar ik heb daar nog geen antwoord op gekregen en ik hoop dat de minister er mondeling op wil ingaan. Ziet de minister duidelijke ontwikkelingen die er op korte termijn toe zullen leiden dat Europees toezicht op afzienbare termijn werkelijkheid wordt? Hoe zal dat toezicht eruit gaan zien en wat betekent dat voor de positie van de Nederlandse toezichthouders? Wat zijn de kansen op mondiaal vlak? Het lijkt erop dat het IMF opnieuw aan belang wint. De minister pleit voor het verplicht stellen van de Financial Sector Assessment Programs, die in sommige grote landen nog niet worden toegepast. Dat lijkt ons een prima idee. Mijn fractie kan zich ook iets voorstellen bij meer aandacht voor financiële onderwerpen. Vanuit ons land gezien is het belangrijk of de rol die wij spelen in het IMF wellicht gaat veranderen als landen als China, India of Brazilië aan de deur kloppen. Hoe kijkt de minister aan tegen een eventueel minder belangrijke rol van ons land binnen het IMF, waar het nu een sterke positie heeft? Ik kan mij voorstellen dat China of de Arabische landen meer invloed willen als zij helpen met financieren. Hoe realistisch is mondiaal toezicht eigenlijk en is dat naar de mening van de minister te prefereren?

Bij het toezicht hebben ook de rating agencies gefaald, mede omdat ze belang hadden bij wat ze zelf adviseerden en omdat ze als marktpartij met elkaar moesten concurreren. Immers, als je

afgaf op de lage ratings was het risico groot dat je van Moody's overging naar Fitch of naar Standard and Poor. Mijn fractie is van mening dat de rating agencies in overheidshanden zouden moeten komen. Ze zijn zo belangrijk geworden dat je ze ons inziens niet meer aan de markt kan overlaten. Er mag geen sprake meer zijn van vermenging van belangen of het verkrijgen van opdrachten op commerciële basis, omdat men ten gevolge daarvan de opdrachtgever wel erg naar de mond moet spreken. Dit laatste onder het motto dat anders de opdrachtgever naar de concurrent gaat. Daarmee is kritische zin en onafhankelijkheid van de rating agencies te grabbel gegooid.

Hoewel nu iedereen -- behalve de VVD -- om Europa roept, heeft mijn fractie nog enige vragen over wat er op Europees terrein is gebeurd. De rol van de Europese Commissie en vooral die van de voorzitter, de heer Barroso, was geen glansrol. Bij het uitbreken van de problemen werd van hem niets hoorbaars vernomen. Pas toen de ministers van Financiën en de ministers-presidenten bij elkaar kwamen gebeurde er iets. En nog wel mede op instigatie van de Engelse prime minister Brown, die verder weinig van de EU moet hebben. Wat is dan nog de rol van Europa als geheel en wat van de afzonderlijke landen? Wat is de rol van de Europese Commissie in dit geheel? Of speelt deze alleen een rol als het gaat over de doorgeschoten liberalisatie? Hoe ziet de minister de rol van Europa? Versterking van Europees toezicht noemt de minister noodzakelijk, maar dat is wel heel algemeen. Hij roemt het krachtadig optreden van de ECB, maar zou hij niet een schets kunnen geven hoe het Europese toezicht er werkelijk uit zou moeten zien?

Bij de leden van mijn fractie bestaat weinig twijfel dat de doorgeschoten liberalisering in de ogen van veel Europeanen mede een van de oorzaken is van wat nu de financiële crisis heet, al is dit zeker niet de hoofdoorzaak. Anderzijds is Europa nu keihard nodig om onder meer via adequaat toezicht de zaak weer op de rails te krijgen. Zoiets als: Europa, je kunt er niet mee leven, maar je kunt ook niet zonder. De vraag is wat er anders gelopen zou zijn als Europa er niet zou zijn geweest. Met het oog op de Europa-scepsis van veel Nederlanders is dit wellicht het moment dat het kabinet nog eens in zijn uitingen in de richting van de bevolking de rol van Europa in deze crisis schetst, zeker in het licht van de volgend jaar te houden Europese verkiezingen. Dit is het moment om de burger de waarde van Europa duidelijk te maken. Wat was er gebeurd als Nederland de gulden nog had gehad? Laat het kabinet ook duidelijk maken wat in niet-eurolanden gebeurt, en wat wij in ons land gelukkig niet zien gebeuren.

In enkele EMU-landen is sprake van een recessie. In een aantal andere lijkt het ontstaan van een recessie een kwestie van tijd. Samen met de investeringen die landen in het financiële systeem moeten doen, ligt het voor de hand te veronderstellen dat de tekorten in die landen flink oplopen. Het gaat dan vaak ook nog om landen die er in tijden van hoogconjunctuur niet in slagen om

een begrotingsoverschot te hebben. Wat betekent dat? En wat betekent dat voor Nederland? De minister herhaalt in zijn schriftelijke antwoord nog eens de mantra van het Groei- en Stabiliteitspact. Hoe realistisch is dat in deze tijd? Ons land doet al een groot aantal jaren pogingen om de staatsschuld te laten teruglopen en de overheidsuitgaven in de hand te houden; andere landen gaan daar luchthartiger mee om. Wat betekent dat voor de kracht van de euro, voor de inflatie of voor bijvoorbeeld de pensioenen? Onze burgers hebben al jaren te horen gekregen dat er een overschot moet zijn bij een lage schuld, om een vergrijzend Nederland ook in de toekomst welvarend te houden. Landen als Italië en Frankrijk zullen worden geconfronteerd met een even sterke vergrijzing -- Italië zelfs nog sterker -- en vinden een dergelijk overschot niet nodig, net zo min als ze een lage staatsschuld nodig vinden. Leidt dat er niet toe dat in de toekomst meer inflatoir gefinancierd zal worden? Met alle gevolgen voor onze pensioenen van dien? De minister spreekt wel heel sterk in bezweringsformules en herhaalt dat er grenzen zijn aan de EMU-schuld en het EMU-saldo.

De heer **Reuten** (SP): Kan de heer Van Driel mij uitleggen wat hij precies bedoelt met inflatoire financiering? Financiering gaat toch via het proces van het lenen van geld?

De heer **Van Driel** (PvdA): Ik bedoel daarmee dat, doordat er steeds grote begrotingstekorten zijn, de euro heel zwak wordt. Waardedaling van de euro leidt dit tot inflatie.

De heer **Reuten** (SP): Dat is toch heel wat anders dan de inflatoire financiering van vroeger tijden?

De heer **Van Driel** (PvdA): Nee, een steeds zwakker wordende euro leidt impliciet tot inflatoir financieren. Dat kun je toch niet anders zien?

De heer **Reuten** (SP): Ziet de heer Van Driel dan al gebeuren dat de euro steeds zwakker wordt?

De heer **Van Driel** (PvdA): Ja, als wij consequent tekorten en hoge staatsschulden hebben.

De heer **Reuten** (SP): Net zo hoog als in de Verenigde Staten?

De heer **Van Driel** (PvdA): De tekorten in de Verenigde Staten zijn de laatste twee jaar relatief hoog geworden, maar gelet op het totaal bruto nationaal product viel het overigens nogal mee. Waar ik mij zorgen over maak, is dat sommige landen in een hoogconjunctuur niet in staat blijken een positief saldo te boeken of de staatsschuld in de hand te houden. In de huidige periode zal er een extra impuls zijn voor het doen van uitgaven, maar in goede tijden zal er gespaard moeten worden om in elk geval een overschot te creëren. De heer Reuten ziet dat misschien anders, maar de PvdA vindt dit een gezonde manier van financieren.

Voorzitter, ik hervat mijn betoog. De minister sprak over sancties. Wij moeten echter

constateren dat er nog nooit sancties zijn toegepast en dat het bij vrijblijvend gepraat is gebleven. Misschien kan hij ons wat meer gerust stellen door ons te laten zien hoe een middellangetermijndoelstelling, die nu per land worden vastgesteld, eruit gaat zien voor landen als Italië en Frankrijk.

Een laatste punt nog over Europa als brug naar onze positie ten aanzien van pensioenen. Mijn fractie wil nog eens benadrukken dat een Solvency II-benadering ten aanzien van pensioenen, een benadering die in Europa de overhand lijkt te krijgen, voor onze fractie onacceptabel is indien die ertoe leidt dat er een veel hogere dekkinggraad aanwezig moet zijn dan nu vereist is. Over een dekkinggraad die nodig is voor volledige indexatie spreek ik dan maar helemaal niet. Wij hebben in Nederland, dat durf ik wel te zeggen, het beste pensioensysteem van Europa. En wij zullen toch niet meemaken dat Europese regelgeving, waar bijna alleen Nederland last van heeft, ertoe leidt dat onze pensioenen worden aangetast. Het mag ook niet zo zijn dat de "defined benefit"-benadering, die in Nederland nog steeds dominant is, vervangen wordt door de "defined contribution"-benadering, die alle risico's legt bij de deelnemers. Veel deskundigen zijn van mening dat nieuwe regelgeving van de Europese Commissie een bedreiging vormt voor ons unieke pensioenstelsel. Wij zijn tevreden over het krachtige geluid dat deze minister en zijn collega van Sociale Zaken richting Europa hebben uitgezonden en hopen dat het kabinet deze krachtdadige houding op dit punt blijft uitstralen.

Angst voor pensioenen brengt mij op het volgende thema. Licht het niet voor de hand dat de minister ook de pensioenen nominaal garandeert, nadat hij eerst €100.000 spaargeld heeft gegarandeerd? Veel mensen, ouderen en ook mensen die nog tien jaar van hun pensioen verwijderd zijn, maken zich zorgen over hun pensioenen. Alleen zeggen dat dat niet nodig is, lijkt niet voldoende. Mijn fractie zou er voorstander van zijn als de minister zich op dit punt even krachtdadig zou uitspreken als hij gedaan heeft ten aanzien van de spaargelden. Mijn fractie juicht het toe dat De Nederlandsche Bank soepel is met het eisen van een herstelplan bij fondsen die in de problemen zijn gekomen. Een pensioenfonds is immers een langetermijnbelegger en mijn fractie vindt marktwaardering van beleggingen dan ook geen goede maatstaf. Ik betreur het dat ik geen antwoord heb gekregen op mijn vraag naar de beleggingen van de diverse fondsen. Het kan toch niet waar zijn dat pas in december de cijfers over de vermogenspositie van de fondsen bekend zijn? Bij mijn weten weet De Nederlandsche Bank per kwartaal wat de positie van de fondsen is en waarin er precies belegd is. Waarom wil de minister dit inzicht niet geven? Eventueel kan hij dit vrouwelijk doen.

Mijn fractie wil ervoor pleiten dat pensioenfondsen een rol spelen bij het tegengaan van een verdere verdieping van de financiële crisis. Dat kan door de pensioenen zo mogelijk enigszins te indexeren, zodat het vertrouwen van de burger

terugkomt. Het kan ook door pensioenfondsen als financiële instelling te stimuleren om te investeren. Er zijn misschien ook andere manieren. Kan de minister op een mogelijk stimulerende rol van de pensioenfondsen ingaan en zeggen welke mogelijkheden hij daarin ziet?

Mijn fractie heeft met verbazing gekeken naar de verhouding tussen de rijksoverheid en de andere overheden rond de Icesave-zaak. Het was een robbertje straatvechten waar de burger niets van begreep en waar hij ook weinig begrip voor had. Het was ontluisterend: krachtpatserij tussen overheden met dreiging met rechtszaken. Je zou er bijna om lachen als het niet zo serieus was. Dat doet het beeld van de overheid geen goed. Staatsrechtelijk zal het allemaal wel deugen en er zullen best redeneringen op te hangen zijn dat het in ons staatsbestel past, maar wij moeten dit soort ruzies toch niet willen.

Bij de onrust over de beleggingen van provincies en gemeenten is weer eens duidelijk geworden hoeveel geld provincies op de plank hebben liggen. De reserves bij de provincies zijn de laatste tien jaar behoorlijk gegroeid tot ruim 5 mld., exclusief voorzieningen. Dat heeft er de laatste jaren toe geleid dat de provincies zich soms zijn gaan bemoeien met zaken waarvan het de vraag is of ze een provincie wel aangaan. Provincies worden wel steeds meer verantwoordelijk voor ruimtelijk-economisch beleid. Juist op het terrein van mobiliteit, ruimtelijke ordening, milieu, landinrichting, waterbeheer enzovoorts, zijn grote investeringen nodig. Nu het geld schaars is, ligt er ons inziens een gouden kans voor provincies om tot investeringen te komen, uiteraard binnen nationale kaders, in milieu, infrastructuur, wegen, waterwegen enzovoorts. Als de provincies niet snel zelf tot investeringen komen, ligt er op rijksniveau altijd nog wel wat aan plannen op de plank. Wachten op het in 2009 toegezegde rapport hoeft naar onze mening niet. Op de aanstaande top met medeoverheden moeten spijkers met koppen worden geslagen.

Mijn fractie is blij dat het onderwerp krimp in regio's meer aandacht krijgt. Mijn fractie deelt nog niet een, twee, drie de conclusie dat sprake is van een redelijke vergoeding voor de diverse uitgaven in krimpregio's. Juist in Limburg en Groningen, waar sprake is van krimp, hoort mijn fractie nogal wat klachten. Omdat ook andere regio's met krimp te maken zullen krijgen, pleiten wij voor een proactieve benadering van het Rijk om werkendewijs te experimenteren en te leren. Regeren is ook op dit punt vooruitzien.

De financiële crisis heeft inmiddels de reële economie bereikt. Ontslagen dreigen op een aantal plaatsen en werknemers en werkgevers zijn samen met het kabinet actief om arbeidstijdverkorting financieel voor alle partijen mogelijk te maken. Werd onze vraag over het naar voren halen van de investeringen twee weken geleden nog vaag beantwoord, afgelopen vrijdag is bekend geworden dat het kabinet 1% bbp extra investeert en daarmee in de pas loopt met het verzoek van de Europese Commissie aan alle EU-landen. Toch is mijn fractie niet onder de indruk van de wijze

waarop dit bedrag wordt ingevuld. Extra versneld afschrijven is mooi, maar dan moet je wel winst maken. De minister-president zou hebben gesproken over eerder betalen, maar wij zouden wel eens willen weten welke termijnen de Staat nu hanteert voor het betalen en hoe dit zich verhoudt tot de termijn die de Staat in de toekomst zou willen hanteren.

Mijn fractie is van mening er meer geïnvesteerd moet worden in infrastructuur en dat investeringen naar voren moeten worden gehaald. Er worden te weinig woningen gebouwd, zeker voor jongeren. Er is achterstand op het gebied van wegen, water en riolering. Het is nu de tijd om deze achterstand aan te pakken. Nu is ook de tijd om allerlei milieu-investeringen naar voren te halen, milieu-investeringen waar wij de komende twintig jaar plezier van zullen hebben. Of het nou gaat om energieopwekking of besparing of om verbetering van openbaar vervoer. Now is the moment! Maak van een bedreiging, toenemende werkloosheid, een kans: verbetering van milieu en infrastructuur. Kortom, investeren in duurzaamheid. Maar laten wij ook stelling blijven nemen tegen Europese landen die het milieu een wat geringere rol willen laten spelen, omdat wat hen betreft de financiële crisis prevaleert. Letten op het milieu kan nu wel wat minder, zegt mijnheer Berlusconi. Ja mijnheer Berlusconi, u bent 73 jaar; het zal uw tijd wel duren. Maar zal het de tijd van onze kinderen ook duren? Daarom mag niet getornd worden aan onze milieudoelstellingen. Juist nu wij extra gaan investeren zouden wij er een schepje bovenop moeten doen.

Ik heb nog een enkel onderwerp. Allereerst heb ik een technische vraag, die de staatssecretaris misschien voor zijn rekening kan nemen. De laatste maanden is in de pers het fenomeen van de hedgefonds uitgebreid bediscussieerd. De vraag is of hij kans ziet om de wijze waarop de zaken worden gefinancierd onderhevig te maken aan een ander belastingregime dan het huidig geldende regime. Anders gesteld: ziet hij kans om deze hedgefonds in toom te houden door een ander, stringenter belastingregime?

Dan wil ik nog even stilstaan bij de effecten van tweede en derde orde van de financiële crisis. De financiële crisis zou ons aan het denken moeten zetten over een aantal strategische sectoren die wij in ons land hebben. Ik denk dan aan de energiesector. In het licht van de financiële crisis rijst de vraag of wij met onze energiesector niet al te lichtvaardig omgaan. Wij hebben in Nederland de splitsingswet aangenomen. Overigens zien wij in Europa geen enkele tendens dat landen ons hierin willen gaan volgen. Wel zien wij de tendens dat de energiebedrijven in handen dreigen te komen van buitenlandse ondernemingen. Mijn fractie vindt dit een gevaarlijke ontwikkeling en vraagt zich af of hier niet sprake is van doorgeschoten liberalisering en of wij over een aantal jaren niet vreselijke spijt krijgen dat deze energiebedrijven niet meer in Nederlandse handen zijn. Als op een bepaald moment te weinig energie te verdelen valt, wie garandeert dan dat Nederland niet achteraan in de rij staat? Wie garandeert dan dat wij nog voldoende

energie krijgen om onze industrie gaande te houden en onze huishoudens van warmte en stroom te voorzien?

De heer **Reuten** (SP): Ik ben het op dit punt eens met de heer Van Driel. Hij vindt dat energiebedrijven nationaal eigendom moeten blijven, wat betekent dat ze in overheidshanden blijven. Hoe zit het wat hem betreft dan met de banken? Hij legt namelijk ook een link tussen de banken en de energiesector. Als ik die terugleg, is de consequentie toch dat banken staatseigendom zijn? Ik heb het nu over het eigendom net zoals dat geldt voor de huidige energiebedrijven.

De heer **Van Driel** (PvdA): Ik zie die link met de banken niet zo. Uit de financiële crisis zouden wij een aantal dingen kunnen leren. Een vraag voor mij is of wij niet opnieuw moeten gaan nadenken over de energiesector als strategische sector, juist omdat er energietekorten dreigen. Ik geloof niet dat er over twee jaar tekorten aan geld zullen zijn. Geld zal misschien duur zijn en misschien worden er allerlei risico-opslagen opgelegd zoals wij dat zien bij de huidige hypotheekcrisis, maar er zal geen tekort zijn. Het geld zal niet op zijn over drie jaar. Ik vind dan ook dat je geld en energie niet met elkaar kunt vergelijken. Energie kan gewoon opraken.

De heer **Reuten** (SP): Maar de heer Van Driel zegt wel: "in het licht van de financiële crisis rijst de vraag of wij met onze energiesector" enz. Ik ben het met u eens.

De heer **Van Driel** (PvdA): Dat doet mij deugd. De energiesector is een strategische sector. Daarom vind ik dat deze sector in handen van de Staat moet blijven. Energie is schaars. Het is nodig om te investeren om de schaarste op te heffen. Voor geld geldt dit niet: geld is niet schaars in de zin dat energie schaars kan zijn; geld kan wel duur zijn. Het is zoals mijn moeder zei: beter duur dan niet te koop.

De heer **Reuten** (SP): Vlak voordat Fortis werd overgenomen, dreigde niet zozeer de catastrofe van het kredietsysteem, maar de catastrofe van het ineenstorten van het betaalsysteem. Ik hoop dat de minister straks bevestigt dat dit de primaire catastrofe was.

De heer **Van Driel** (PvdA): Toch is deze catastrofe in de zin van een tekort aan geld vrij gemakkelijker te ondervangen, zij het tegen hoge kosten, dan een energietekort op te vangen is. Als wij achter in de rij zouden staan voor de levering van energie, dan is dat niet in een paar maanden en met enkele grepen te regelen. Kredietverlening kun je op gang brengen en houden door er veel geld in te pompen. Weliswaar zie je de interbancaire rente stijgen en zie je tekorten ontstaan, maar dat is iets anders dan wanneer het gaat om energie, die eenvoudigweg op kan zijn.

De heer **Reuten** (SP): Ik heb het niet over het kredietsysteem. Dat kan best een paar maanden inzakken. De catastrofe die dreigde betrof het betaalsysteem. Wij hebben geen bankbiljettencirculatie meer in de orde van grootte zoals wij die hadden in 1929.

De heer **Van Driel** (PvdA): Te zien was ook een betrekkelijk snel herstel ten gevolge van internationaal goed gecoördineerde actie waarin Nederland een grote en ook zeer goede rol heeft gespeeld. Maar als er in 2012 een energietekort is en wij staan achteraan in de rij, dan zullen wij niet in staat zijn, ook niet ten koste van veel geld, snel weer over energie te beschikken. Dat is een fundamenteel verschil.

Voorzitter, ik hervat mijn betoog. Als andere overheden hun aandelen in energiebedrijven kwijt willen, willen wij dat de staat als eerste deze aandelen kan opkopen. De rijksoverheid moet dus "the right of first refusal" krijgen, tegen een door een onafhankelijke partij vast te stellen waarde. Zo kunnen lagere overheden van hun aandelen af en van hun rol als aandeelhouder worden verlost en kan de rijksoverheid hun positie overnemen en die bijvoorbeeld delen met pensioenfondsen, voor zover die bereid zijn een minderheidsaandeel te verwerven. Wij moeten op dit punt ook niet de gekke henkie van Europa worden en ver vooruitlopen, terwijl andere landen juist in een soort doorgesloten liberalisering ons hierin niet volgen.

De minister van Financiën sprak in een van zijn vele persconferenties over het einde van het Wallstreet-kapitalisme. Het is duidelijk dat mijn fractie ook liever sociaal of Rijnlands kapitalisme ziet. In zijn schriftelijke beantwoording geeft hij een theoretische uiteenzetting van wat hij onder Rijnlands en sociaal kapitalisme verstaat. Ook voor ons impliceert sociaal kapitalisme overigens niet dat de overheid zich overal mee bemoeit. De cruciale vraag is hoe relevante publieke belangen afdoende zijn geborgd. Ook op dit punt moet de financiële crisis ons toch te denken geven. Niet alleen voor de energiesector, maar ook voor de energiesector en voor bijvoorbeeld de post.

Mijn fractie ziet met leedwezen de ontwikkelingen van aanbestedingen in de zorg en het onderwijs aan. In het beroepsonderwijs zien wij dat op het gebied van educatie door de aanbestedingen een hele infrastructuur teloor dreigt te gaan. In de zorg zou het wel eens dezelfde kant op kunnen gaan. Prijs, prijs, prijs, is alles wat bij aanbestedingen geldt. En dat was ook een van de belangrijkste redenen waarom mijn fractie voor de zomer tegen de nieuwe aanbestedingswet heeft gestemd.

Marktordening is een kwestie van maatwerk, zegt de minister. Tot zover gaan wij met hem mee. Over de interpretatie van het begrip maatwerk hoop ik dat wij gelijk denken bij de sectoren onderwijs en zorg. Ons inziens worden zorg en onderwijs in hun kwaliteit aangetast door die aanbestedingen. Er moeten lessen getrokken worden uit deze financiële crisis, lessen die ertoe leiden dat wij strategische sectoren in eigen handen

houden en geen door het al te liberale Europa geïnspireerde experimenten beginnen die zorg en onderwijs kwalitatief in gevaar brengen. Daar kan ik huisvesting ook gevoeglijk bij noemen.

Ten slotte nog even iets over een thema waar ik vorig jaar vragen over heb gesteld waarop ik toen onbevredigende antwoorden kreeg. Wij zijn nu een jaar verder en ik heb geen nieuwe ontwikkelingen gezien: over het Holland Financial Center horen wij weinig meer en er gebeurt volgens ons ook weinig. De laatste jaren hebben allerlei landen, maar ook Singapore en Dubai, een financieel centrum opgericht. Zo ook Amsterdam. De resultaten in Amsterdam zijn nogal pover. Vorig jaar gaf de minister er nog hoog over op, maar dat kan hij toch niet volhouden. De samenwerking met de universiteiten is beperkt. Het geïnvesteerde kapitaal is veel te laag en men wil voor een dubbeltje op de eerste rij zitten. De minister heeft beloofd hier nog schriftelijk op in te gaan. Hij zou dat voor vandaag doen, maar ik heb het stuk nog niet gezien. Daarom hoor ik graag enig mondeling commentaar op dit onderwerp.

Voorzitter, ik rond af. Wij hebben, dat zal u niet verbazen, een positief oordeel over het kabinet, de minister en de staatssecretaris. Wij wachten de antwoorden met belangstelling af.

*N

De heer **Laurier** (GroenLinks): Mevrouw de voorzitter. Als crisismanager in de kredietcrisis heeft minister Bos veel lof geogst. Terecht. In een uitzonderlijke situatie zijn uitzonderlijke maatregelen noodzakelijk en die heeft hij ook genomen, natuurlijk met steun van de staatssecretaris en zijn ambtenaren. Mijn fractie sluit zich dan ook aan bij de complimenten die eerdere sprekers hem daarvoor hebben gegeven. Een aantal banken, cruciaal voor het financiële systeem, is genationaliseerd. De sociaaldemocratische minister van financiën Bos deed waarvan de door hem bewonderde partijgenoot Den Uyl slechts kon dromen: hij nationaliseerde banken en oogste daarvoor zelfs applaus van de economisch liberalen.

Aan de kredietcrisis liggen verschillende oorzaken ten grondslag. Een belangrijk element hierin is de verandering die de bankwereld heeft ondergaan. "Het huidige financiële stelsel is", zo schrijft de Miljoenennota, "sterker gericht op (internationale) markttransacties. Overnames en emissies op de kapitaalmarkten, allerlei complexe 'structured finance'-activiteiten en handel voor eigen rekening door banken hebben de overhand gekregen." Er heeft een overgang plaats gevonden van een nationaal klantgeoriënteerd bankwezen naar een internationaal transactiegeoriënteerd stelsel. Het belang van aandeelhouders was daarbij de stuwende kracht, globalisering was de katalysator en deregulering, het terugtrekken van overheden, gaf daartoe de ruimte. De resultante van een dergelijke cocktail kon in niets anders uitmonden dan een eenzijdige gerichtheid op kortetermijnwinst, desnoods ten koste van de individuele consument. De voorbeelden in de

Verenigde Staten en IJsland spreken wat dat betreft boekdelen. Onderlinge concurrentie en de grote regellose, volgens sommigen innovatieve, ruimte van banken werd zo groot dat complexe producten ontwikkeld konden worden, zo complex soms dat bankiers zelf noch de toezichthouders enig idee hadden welke risico's feitelijk werden gelopen. Uiteindelijk leidde de paradigmawisseling in de bancaire wereld en die van het toezicht, om met de door de heer Irrgang aan de overkant geciteerde wetenschapsfilosoof Kuhn te spreken, ertoe dat de kortetermijnwinst zich uitdrukte in het type beloningssystemen waarin het lopen van onverantwoorde risico's beloond wordt. Naar de mening van mijn fractie zijn de excessieve beloningen van CEO's en andere leidinggevenden in de bancaire wereld, overigens inclusief bonussen, niet de oorzaak maar een consequentie van de ingeslagen weg. Vrijwel niemand -- consumenten, overheden of toezichthouders -- blijkt achteraf enig idee te hebben gehad van de risico's die werden gelopen. Het gevoel van bijna machteloosheid wordt door het kabinet op treffende wijze uitgedrukt op pagina 26 en 27 van de Miljoenennota, waar staat: "... het borgen van stabiliteit door regelgeving, toezicht en monetair beleid is er niet eenvoudiger op geworden door de complexiteit en internationale verwevenheid van het financiële stelsel."

De kredietcrisis is geen vertrouwenscrisis tussen financiële instellingen onderling of tussen de financiële instellingen en hun klanten: het is werkelijk een systeemcrisis. Een dergelijke crisis vraagt om meer dan crisismanagement. Niet alleen moeten de branden geblust worden, ook moet worden voorkomen dat de brand zich verspreidt. Symptoombestrijding is niet voldoende. Er zal moeten worden nagedacht over en worden gewerkt aan herstel, reparatie en zelfs (ver)nieuwbouw. De vraag aan het kabinet en met name aan de minister van Financiën betreft dus niet alleen in hoeverre er sprake is van goed crisismanagement, maar is ook een vraag naar zijn kwaliteiten als architect van een (ver)nieuw(d) financieel systeem dat zo veel sterker, zo veel beter, zo veel socialer en, wat GroenLinks betreft, ook zo veel groener is.

Voor de oplossing van het probleem waarvoor wij nu gesteld zijn, verwijst het kabinet veelvuldig naar het belang van internationale samenwerking. Het verwijst naar de aanbevelingen van het Financial Stability Forum (FSF) om het toezicht op het kapitaal-, liquiditeits- en risicomanagement te versterken. Het wijst op de noodzaak dat het IMF landen eerder moet aanspreken op te ruim monetair beleid, wisselkoersen en de opbouw van onevenwichtigheden. De aanbeveling van de FSF om beloningsstructuren in de financiële sector meer te richten op de winstgevendheid op de lange termijn wordt overgenomen. Het kabinet onderschrijft de noodzaak van internationale harmonisatie van de regels gericht op het bewaken van financiële stabiliteit, waarbij overigens wordt opgemerkt dat daar ook internationaal al vele jaren aan wordt gewerkt. Bovendien is het, stelt het kabinet, van belang het financiële toezicht

internationaal meer te coördineren en zullen bestaande samenwerkingsverbanden binnen Europa moeten worden versterkt.

Het kabinet ziet daarin een taak weggelegd voor marktpartijen en toezichthouders enerzijds en voor nationale en internationale regelgeving anderzijds. "De internationale gemeenschap is nu aan zet", schrijft het kabinet in de Miljoenennota (pagina 32). Dat klopt, maar wat is daarin -- naast de Nederlandse initiatieven om de beloningsstructuren aan te passen -- nu precies de inzet van Nederland? Kan de minister de contouren schetsen van het toekomstige systeem dat hij voor ogen heeft en hoe en wanneer hij welke stappen denkt te nemen? Kan de minister in dit licht aangeven hoe hij aankijkt tegen de suggesties die door mijn partij gedaan zijn?

1. De nutsfunctie van het klassieke bankieren moet in ere worden hersteld. Er zullen harde schotten moeten komen tussen het reguliere spaar- en leenverkeer en de andere activiteiten.
2. Aanscherping van de eisen aan de kapitaalratio en de verhouding tussen uitgeleend kapitaal en daadwerkelijk vermogen.
3. Een verbod op bonussen, met uitzondering van bonussen die een werking hebben op de heel lange termijn.
4. Een zwaardere code dan de code Tabaksblat gericht op maatschappelijk verantwoord ondernemen, het aanscherpen van de strafrechtelijke aansprakelijkheid en een eed van bankiers vergelijkbaar met die van notarissen.
5. Instellingen die zich aan toezicht proberen te onttrekken, bijvoorbeeld door hun zetel te verplaatsen, worden uitgesloten uit het systeem.
6. Innovatie mag, maar vooraf wordt getoetst of nieuwe producten toegelaten mogen worden.
7. Credit rating komt in onafhankelijke handen en wordt niet meer gefinancierd door de bedrijven zelf.

Uiteraard gaat het hier niet om louter nationale actiepunten. Het is de inzet om ze tot internationale uitgangspunten te maken. Ten slotte zal, ook nationaal, de controle op het systeem aan scherpte en kwaliteit moeten winnen. In die zin voelt mijn fractie voor het parlementair onderzoek waar de heer Reuten hiervoor over sprak.

De kredietcrisis heeft bijzondere omstandigheden geschapen. Het Nederlandse deel van Fortis en ABN AMRO zijn genationaliseerd. Bijzondere omstandigheden scheppen ook bijzondere kansen: naar verluidt heeft Fortis een grote onroerendgoedportefeuille en vreest op dit moment menig wethouder die zich bezighoudt met ruimtelijke ontwikkeling en/of volkshuisvesting de strategische grondposities van deze bank. Is het juist dat Fortis op tal van strategische plaatsen grond in handen heeft en, zo ja, hoe wil de minister daarmee omgaan? Er lijkt zich een unieke kans voor te doen voor de minister om zijn collega's van VROM en voor WWI de helpende hand toe te steken bij het realiseren van hun beleidsdoelstellingen, Gaat de minister dit doen? Zo ja, hoe gaat hij dit doen? Zo nee, waarom niet?

De kredietcrisis heeft inmiddels onmiskenbaar gevolgen voor de reële economie. Mensen, veel mensen, maken zich inmiddels zorgen over hun toekomst, over hun baan of kansen op een baan of over hun huis. De begroting kent een strikte scheiding tussen uitgaven en inkomsten. Meer of minder inkomsten, zegt de norm, hebben geen invloed op het volume van de uitgaven. Overschrijdingen op deelgebieden dienen als regel binnen de eigen begroting te worden opgevangen. Het doel is om bestuurlijke rust en financiële stabiliteit te creëren. Op dit punt heeft de minister gelijk: op dit moment, nu de conjunctuur tegenzit, is er geen onmiddellijke noodzaak anders dan als gevolg van autonome ontwikkelingen in de sector, te bezuinigen op geplande uitgaven. Afgekeurde WAO'ers en Wajong'ers hoeven niet direct te vrezen voor de hoogte van hun uitkering. Ook in andere sectoren kunnen de uitgaven op peil blijven.

Er zit echter een andere kant aan deze zaak. De afspraken over de uitgavenplafonds zijn gemaakt in een periode waarin de kijk op de ontwikkeling van de conjunctuur aanzienlijk gunstiger was. In dat licht zijn bepaalde besparingen ingeboekt, bijvoorbeeld besparingen ten gevolge van een daling van het aantal uitkeringsgerechtigden, besparingen op de uitvoeringskosten van de sociale zekerheid of op de middelen die nodig zijn om mensen een steuntje in de rug te geven die niet volledig op eigen kracht zelfstandig een betaalde baan kunnen verwerven of op middelen voor de scholing van mensen die tijdelijk aan de kant staan. Hoe kijkt de minister, medearchitect van het regeerakkoord, aan tegen deze aannamen nu het economisch tij verloopt? Welke mogelijkheden ziet de minister van Financiën om, indien nodig, tot bijstellingen te komen?

Er is intussen een uitgebreid pakket gekomen ter bestrijding van de gevolgen van de economische recessie. Wij hebben de werktijdverkorting en de mogelijkheden tot vervroegde afschrijving. Hoe kijkt de minister als bankier van een grote bankinstelling aan tegen dit geheel van maatregelen? Ik meen dat de heer Terpstra al vroeg wat voor consequenties dit kon hebben voor de invloed van werknemers op de leiding. Het viel mij op dat de minister zich in het interview ook uitsprak over het feit dat hij de afspraken met de bonden zou respecteren. Daar werd door de parlementair verslaggever onmiddellijk de speculatie aan gekoppeld dat de integratie van Fortis en ABN AMRO zou leiden tot 8000 ontslagen. Klopt dit cijfer? Hoe denkt de minister daar in zijn hoedanigheid van bankier mee om te gaan?

Vorig jaar sprak ik over de vergroening van de begroting. Namens mijn fractie betoogde ik toen dat het wat ons wel een stapje verder zou mogen gaan. Per slot van rekening is er niet alleen sprake van een krediet-, maar ook van een klimaatcrisis. Misschien is het naast vergroening van de begroting, vergroening van het belastingplan en vergroening van het FES nodig om over te gaan naar begroten op basis van het groene en van het milieu. Een aanzet daartoe wordt gegeven door het initiatief van Milieudefensie: stel jaarlijks sectoraal,

met name voor de sectoren die buiten het Europese emissiehandelssysteem vallen, voor de minister van Verkeer en Waterstaat, voor de minister van Economische Zaken, voor de minister van Landbouw, een plafond vast voor de uitstoot van CO₂ en richt je daarbij op een CO₂-reductie van 30% in 2020. Ga daarbij uit van een structurele verlaging van de CO₂-uitstoot. Wie zijn of haar jaarlijkse norm overschrijdt, zal volgens de groene Zalmnorm op de eigen begroting moeten bezuinigen. Misschien zegt de minister hierop dat dit de verantwoordelijkheid van een andere minister is, maar hij zal toch ten minste bereid moeten zijn te zeggen dat op de derde dinsdag van september een tweede koffertje wordt aangeboden. Bovendien is en blijft hij natuurlijk een expert op het gebied van begrotingsdiscipline en handhaving van de Zalmnorm. Hij wordt zelfs de baas van de heer Zalm. Dus waarom niet zijn kennis ter beschikking gesteld van een groene norm en een groene begroting? Gezien de tot nu toe geleverde prestaties zal zijn collega en partijgenoot mevrouw Cramer zeker een steuntje in de rug kunnen gebruiken.

Voorzitter. Mijn fractie ziet de reactie van de minister met belangstelling tegemoet.

De heer **Reuten** (SP): Mevrouw de voorzitter. Ik heb nog een vraag aan senator Laurier. Hij noemde de minister met alle waardering voor hem net een bankier. Ik vind dat toch een verkeerde voorstelling van zaken. Zo zit dat toch niet in elkaar? De Staat heeft eigendom van de aandelen, maar dan is de minister toch nog geen bankier? Als de heer Laurier aandelen heeft in een bepaald bedrijf dan zit hij toch ook niet op de directiestoel?

De heer **Laurier** (GroenLinks): Voorzitter. De heer Reuten heeft volstrekt gelijk en ik herformuleer het dan ook direct: als eigenaar van de bank!

*N

De heer **De Boer** (ChristenUnie): Mevrouw de voorzitter. Deze bijdrage mag ik leveren mede namens de fractie van de SGP. Bij de voorbereiding daarvan bekwam ons een zekere verlegenheid, verlegenheid in die zin dat het eigenlijk vooraf niet te bedenken is, hoe de financiële markten zich de laatste maanden hebben ontwikkeld. Bij de financiële beschouwingen van vorig jaar kwam dan ook niemand op de gedachte dat 2008 zou eindigen zoals thans het geval is. De vraag dringt zich op, hoe kon dit gebeuren. Het antwoord op die vraag gaat de omvang van mijn bijdrage ver te buiten. Toch willen wij met het aanhalen van enkele citaten proberen een richting aan te geven, waarin naar onze mening moet worden gedacht, willen wij verder komen in de oplossing van problemen. Allereerst willen wij een notie doorgeven van dr. Willem Banning, bij de minister ongetwijfeld bekend. In zijn boek *Machten en Mensen* schrijft hij in 1959 onder andere als het gaat over de verabsolutering van de welvaart "dat de begeerte naar welvaart en welvaartsgenieting wordt aangewakkerd en het leven van de mens, het

gezamenlijke cultuurpatroon in de ban van het economisme blijft. De wortel daarvan ligt namelijk niet in het economisch handelen zelf", aldus Banning. En een recenter citaat is dat van prof. Goudzwaard die in een interview van eind oktober stelt: "Geld kon een rijk om zich heen bouwen. Als mensen bastions maken en daar hun hoop op stellen, worden het goden. Zelfgemaakte goden vallen altijd om: nu of later. Geld valt op dit moment van zijn voetstuk. Onderdeel van de morele crisis is: wie of wat kun je nog vertrouwen? Zelfgeschapen goden hebben het eeuwige leven niet." Hij vervolgt dan met een citaat uit de bijbel, voor zover ik het weet de oude vertaling: "Zo gij dan in de onrechtvaardige Mammon niet getrouwt zijt geweest, wie zal u het ware vertrouwen?"

Onze fracties vragen zich dan ook af, of er geen bredere oriëntatie moet komen in het financieel-economisch denken op een economie van het genoeg. De minister gaf daar mijns inziens al een klein voorbeeld van door recent -- ik weet niet meer waar, maar het haakte bij me -- terecht te stellen, dat ook al zou er in 2009 geen economische groei zijn, wij toch altijd nog een zeer rijk land zijn en blijven. Ik zou het zeer op prijs stellen als de minister van Financiën inhoudelijk wil reflecteren op beide citaten en op wat ik daarna zei.

Een van de voornaamste doelen van de begroting 2009 blijft het beschermen van de koopkracht van de Nederlandse bevolking. Ten einde die veilig te stellen is een verantwoorde loonontwikkeling overeengekomen met de vakbeweging, is besloten om btw-verhogingen niet door te voeren en worden diverse initiatieven genomen om de arbeidsparticipatie te vergroten. Onze fracties staan achter de genoemde beleidsrichting, zeker als deze zoals nu gebeurd is, kan worden gerealiseerd. De begroting is realistisch, maar solide en er wordt eveneens gewerkt aan het verkleinen van de staatsschuld. Zo waren de begrotingsplannen. Echter, het zal moeten blijken of de huidige stilstand de plannen op dit punt niet achterhaalt. Wij moeten oppassen de kredietcrisis en de economische conjunctuur zonder meer met elkaar te verknopen. Een economische neergang kan een natuurlijke opvolger van een periode van groei zijn, maar toegegeven moet worden dat de landing deze keer wel veel harder is door de problemen in de financiële wereld.

De keerzijde van realistisch begroten ten opzichte van behoedzaam ramen is dat bij tegenvallers een aanpassing van de begroting nodig kan zijn. Zo is de omvang van de staatsschuld, om maar een voorbeeld te noemen, de laatste weken al flink toegenomen. Onze fracties horen graag van de minister of hier al rekening mee gehouden wordt. Nopen de huidige ontwikkelingen mogelijk tot bijstellingen? Van belang is dan om vast te stellen welke lijn de minister hierbij van plan is te kiezen. In de brief van 7 november 2008 aan de Tweede Kamer informeerde de minister over aanpassing van begrotingsregels voor interventies in de financiële sector. Blijft het bij die aanpassingen?

Naar aanleiding van de stroom van tegenvallende macro-economische cijfers die de afgelopen weken naar buiten zijn gekomen, worden

diverse mogelijke beleidsrichtingen geopperd. Ik licht er enkele uit die ik als tegenpolen beschouw: het vervroegen van overheidsinvesteringen binnen deze kabinetsperiode, zoals infrastructurele werken, het verder verlichten van de lasten voor de consument dan wel de beroepsbevolking, en het tijdelijk verkorten van de arbeidsduur om de lasten voor bedrijven te verlichten. Onze voorkeur gaat bij deze keuze uit naar het anticyclisch investeren door de overheid om zo de conjunctuurgolven te dempen. Wanneer het gaat om toch al geplande investeringen is het effect op de overheidsfinanciën op de iets langere termijn gering, maar het kan helpen om werkgelegenheid veilig te stellen in een periode dat druk komt te staan op het investeringsniveau van het bedrijfsleven. En welke mogelijkheden zijn er om gewenste maar nog niet geplande investeringen naar voren te halen? En wordt ook met provincies en gemeenten overlegd om zo te handelen en met woningbouwcorporaties? Heeft het kabinet daarin de regie? Het gaat ons erom dat de regering hierin een consistente en verantwoorde lijn volgt. Het vorige week bekendgemaakte steunpakket heeft veel elementen van wat wij zojuist hebben opgemerkt. Dat is goed. Toch ontstaat ook wel het beeld van: wat wil de regering nu precies? Eerst banken overeind houden, vervolgens banken steunen, daarna een steunpakket van pakweg 6 mld. voor het bedrijfsleven en burgers, en toch blijft bij banken de rem op kredietverlening aan banken bestaan. Spelen banken, gesterkt door miljarden overheidssteun wel goed hun rol als kredietverstrekker? En zo nee, wat gaat het kabinet daaraan doen?

In de brief van 21 november waarin een aantal mogelijkheden wordt genoemd onder andere om investeringen te versnellen en te intensiveren, staat op bladzijde 28 een zin die ons is opgevallen, namelijk: dit alles binnen de begrotingsregels, bijvoorbeeld indien door onderuitputting ruimte onder het uitgavenkader ontstaat. Ik zou graag van de minister of staatssecretaris een nadere uitwerking van en toelichting op deze zin krijgen, met name of er op deze manier voldoende ruimte wordt gecreëerd om investeringen te vervroegen c.q. intensiveren.

De focus ligt wat onze fracties betreft nog steeds op behoud van koopkracht, in het bijzonder voor de groepen waarvoor het hier het nauwst luistert, de kwetsbare groepen. De ingezette beleidsrichting van verhoogde arbeidsparticipatie van kwetsbare jongeren en de wat oudere werknemers mag ook niet lijden onder een vertragende economie.

Deze financiële beschouwingen worden gehouden in een zeldzaam turbulente en onzekere tijd. Het onverwachte maakt ook dat het vertrouwen in het financiële stelsel zwaar is ingezakt. Als vandaag onzeker is waar morgen problemen zullen ontstaan, loopt het systeem vast. De regering heeft dit onderkend en heeft adequaat opgetreden door in te grijpen in het Nederlandse deel van het financiële systeem. De minister en de staatssecretaris hebben in woord en in daad duidelijk laten blijken dat de Nederlandse overheid

instaat voor de belangen van de consument en haar verantwoordelijkheid neemt voor het functioneren van het financiële systeem. De directe noodzaak om de onrust te bezweren en angst weg te nemen, werd onderkend door de regering. De genomen maatregelen vergroten de staatsschuld, maar onze fracties hebben goede hoop dat deze kapitaalinjecties uiteindelijk niet nadelig hoeven uit te pakken voor de staatskas. Daarbij gaan wij ervan uit dat ten minste de opbrengst uit de toekomstige verkoop aangewend zal worden voor het weer terugdringen van de staatsschuld.

Na het bezweren van de crisis komt echter ook het moment om de structurele oorzaken van de ontstane ontwrichting te analyseren en aan te pakken. Waar de directe aanleiding voor deze crisis wellicht de Amerikaanse huizenmarkt was -- in ieder geval deels -- zullen wij uiteindelijk de diepere achtergrond moeten achterhalen en veranderen om herhaling te voorkomen.

Onze fracties zien ten diepste een belangrijke oorzaak in de sterke gerichtheid op grote rendementen in te korte tijd. Dit manifesteert zich nu duidelijk in de financiële sector, maar beperkt zich niet daartoe. Het najagen van winst op te korte termijn, zonder oog te hebben voor de duurzaamheid van die groei en voor de mogelijke gevolgen voor de omgeving, een uiteindelijk toch tekortschietend toezicht en tekortschietende bescherming van de consument, hebben geleid tot een algehele ontredde van de financiële sector die haar weerslag heeft op de reële economie.

In onze ogen zijn de mogelijkheden van de overheid om dit in de toekomst te voorkomen beperkt. Uiteindelijk hebben wij te maken met een mondiale economie en dito kapitaalstromen. Er is echter ruimte voor handelen voor de overheid, deels in nauwe samenwerking met Europese landen of op mondiaal niveau.

Toezichthouders moeten te allen tijde inzicht hebben in de financiële positie en de balansen van financiële instellingen. Transparantie gaat hier boven de voordelen van verregaande complexiteit. De consument moet beschermd en opgevoed worden. Na de woekerpolaire affaire, de onrust omtrent beleggingshypotheek en de huidige onduidelijkheid over gestructureerde producten en "spaarstunters" van de laatste maanden tonen aan dat beide partijen lessen moeten trekken. Wat onze fracties betreft, is de sector vooral gebaat bij matigheid, toezicht en voldoende bescherming van de consument. De inhoud van de recent door de minister gestuurde brief betreffende security lending geeft wat onze fracties betreft dan ook goed weer dat het kabinet zorgvuldig wil omgaan met financiële belangen. Wij steunen dat.

Voorzitter. De aandacht voor de kredietcrisis overstemde de laatste maanden letterlijk ieder ander onderwerp, wellicht met uitzondering van de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten. De ingrepen van de overheid werden gepleegd uit een terecht gevoel van urgentie dat boven politieke mores of gewoontes uit ging. De fractie van de ChristenUnie heeft echter onlangs in een door de Eerste Kamer gesteunde motie aandacht gevraagd voor al die andere

urgente vraagstukken waar onze wereld mee te maken heeft. De acute nood voor directe actie wordt daarbij vaak minder gevoeld, maar dat wil niet zeggen dat die er niet is. Ik noem het klimaatvraagstuk en de beschikbaarheid van schoon drinkwater. Gisteren hoorde ik in de auto op weg hierheen dat elke 20 seconden een kind in de wereld sterft door gebrek aan schoon drinkwater. Wij zouden eens moeten uitrekenen hoeveel kinderen er sterven gedurende de tijd dat wij hier overleggen en debatteren. Over grote vraagstukken gesproken! Ik noem ook schone energie, de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, de ontwikkeling van grote regio's in de wereld. Deze kwesties verdienen evenzo, en misschien wel meer, onze aandacht. Wij zijn blij dat dit door deze Kamer is uitgesproken en wij hopen dat dit ook waargemaakt kan worden, zeker ook door een actieve inzet van het kabinet. Daarbij zullen wij moeten leren van het verleden. Immers, zodra iets minder of niet meer urgent is verslapt vaak de aandacht van beleidsmakers. Wij zullen ook breder moeten kijken dan eigen land of regio: de hulp aan de zwaksten en armsten in de wereld moet ons een grote zorg blijven en mag niet lijden onder economische tegenslagen in dit rijke land. Delen de bewindslieden deze opvatting van onze fracties?

Tot slot, mevrouw de voorzitter, herhaal ik een vraag die door de heer Holdijk van de SGP tijdens de algemene politieke beschouwingen is gesteld, maar die nog op een antwoord wacht. Ook de heren Van Driel en Laurier blijken met dit punt te zitten. De vraag is namelijk of scherper toezicht op banken wel het enige antwoord kan zijn. Moeten banken ook niet hun maatschappelijke opdracht weer centraal stellen? Zou daarom de ouderwetse spaar- en kredietfunctie niet weer de centrale taak moeten worden, duidelijk afgescheiden van het investment bankieren?

Mevrouw de voorzitter. Onze fracties wachten met belangstelling de beantwoording van de bewindslieden af.

De beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt van 13.04 uur tot 14.00 uur geschorst.

*N

De **voorzitter**: Aan de orde is de herdenking van de heer drs. W.K.N. Schmelzer. Ik verzoek de leden, te gaan staan.

Op 14 november jongstleden overleed op 87-jarige leeftijd de heer Schmelzer. Hij was voor de KVP lid van de Eerste Kamer van 11 mei 1971 tot 6 juli 1971.

Na zijn studie aan de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg was hij enkele jaren bij Unilever werkzaam. Vervolgens, in 1950, stapte hij over naar het ministerie van Economische Zaken om daarna altijd verbonden te blijven aan de publieke zaak. Het is in datzelfde jaar 1950 dat hij in contact kwam met de politicus Romme, die hem introduceerde in de nationale en de internationale politiek.

Na vier jaar, in 1956, en pas 35 jaar jong, werd hij in het vierde kabinet-Drees staatssecretaris van Binnenlandse zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. In het daaropvolgende kabinet-De Quay werd hij staatssecretaris van Algemene Zaken. In deze functie trad hij ook op als economisch adviseur van minister-president De Quay, bij wie hij jaren eerder als student in Tilburg nog colleges had gevolgd.

In de periode 1963-1971, tijdens de kabinetten-Cals en -De Jong, neemt hij voor zijn partij de KVP zitting in de Tweede Kamer, waar hij al na enkele maanden tot fractievoorzitter wordt gekozen. Het is in die jaren -- meer precies: op 13 oktober 1966 -- dat hij een motie indiende tegen het financieel-economische beleid van het kabinet-Cals. Na aanneming van die motie viel het kabinet in wat tot op de dag van vandaag bekend staat als "De Nacht van Schmelzer". In een radio-interview in 2006 benadrukte hij nog eens dat het er die nacht in wezen om ging, duidelijk te maken dat de volksvertegenwoordiging een eigen verantwoordelijkheid ten opzichte van de regering heeft.

Norbert Schmelzer verliet in 1971 de Tweede Kamer om lid te worden van deze Kamer. Hij kreeg echter nauwelijks tijd om aan de werkzaamheden van deze Kamer deel te nemen, omdat hij na twee maanden reeds werd geroepen tot het ambt van minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Biesheuvel. Hij heeft er geen misverstand over laten bestaan dat hij de jaren van zijn ministerschap als de gelukkigste van zijn politieke loopbaan beschouwde. Tijdens zijn ministerschap steunde Nederland een voorstel om de Volksrepubliek China toe te laten tot de Verenigde Naties, werd de DDR erkend, vond een staatsbezoek plaats aan Indonesië en werd voor het eerst een Sovjetminister van Buitenlandse Zaken in Nederland ontvangen.

Na zijn ministerschap was de heer Schmelzer nog zo'n drie decennia actief als commissaris van grote nationale en internationale ondernemingen en als lid van advies- en bestuursraden, met name op het terrein van vrede en veiligheid. Maar ook was hij jaren voorzitter van de Nederlandse Sportbond voor Geestelijk Gehandicapten. Voor de KVP was hij nauw betrokken bij de vorming van het CDA in 1980. Bij die partij bleef hij vele, vele jaren nog actief betrokken.

Als pianist, componist en tekstschrijver heeft hij vele evenementen opgeluisterd. Dat hij door zijn politieke optreden een vooraanstaande Nederlandse cabaretier inspireerde, heeft hem altijd plezier gedaan.

Met Norbert Schmelzer, in binnen- en buitenland hoog onderscheiden, is een markant politicus heengegaan. Hij laat zijn echtgenote, twee zoons en een dochter na, die wij allen steun toewensen bij het verwerken van dit grote verlies. In dankbaarheid gedenken wij zijn bijzondere betekenis voor de publieke zaak in ons land.

Ik verzoek om enkele momenten van stilte.

**

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

De **voorzitter**: Ik deel de Kamer mede dat voorgenomen beslissingen omtrent enkele ter instemming aangeboden JBZ-besluiten tijdens deze vergadering in de zaal ter inzage gelegd worden, conform het voorstel van de commissie voor de JBZ-Raad. Als aan het einde van de vergadering geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan dat de Kamer heeft besloten conform dit advies.
**

(De voorgenomen beslissingen zijn als noot opgenomen aan het einde van deze editie.)<1>

*B
!Verzoekschriften!

Aan de orde is de behandeling van:
- **het verslag over het verzoekschrift van G.F. te D. betreffende hoge belastingdruk als gevolg van buitenlandse inkomensbestanddelen (nr. LXXVI-A).**

De **voorzitter**: Ik stel voor, conform het voorstel van de commissie voor de Verzoekschriften te besluiten.
**

Daartoe wordt besloten.

*B
!Hamerstukken!

Aan de orde is de behandeling van:
- **het wetsvoorstel Wijziging van de Bekendmakingswet en enkele andere wetten in verband met de elektronische bekendmaking en beschikbaarstelling in geconsolideerde vorm van wetten, algemene maatregelen van bestuur, anders dan bij wet of algemene maatregel van bestuur vastgestelde algemeen verbindende voorschriften en andere besluiten die niet tot een of meer belanghebbenden zijn gericht (Wet elektronische bekendmaking) (31084);**
- **het wetsvoorstel Wijziging van de Rijkswet goedkeuring en bekendmaking verdragen in verband met de elektronische bekendmaking van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties en de beschikbaarstelling daarvan in geconsolideerde vorm (31343, R1846).**

Deze wetsvoorstellen worden zonder beraadslaging en zonder stemming aangenomen.

*B
!Stemmingen!

Aan de orde is de **stemming** over het wetsvoorstel **Wijziging van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering in verband met het bevorderen van voortgezet ouderschap na**

scheiding en het afschaffen van de mogelijkheid tot het omzetten van een huwelijk in een geregistreerd partnerschap (Wet bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding) (30145),

en over:

- de motie-Strik c.s. over een structurele basis voor succesvolle omgangsondersteunende voorzieningen (30145, letter G).

(Zie vergadering van 18 november 2008.)

De **voorzitter**: Ik geef gelegenheid tot het afleggen van stemverklaringen vooraf over het wetsvoorstel.

**

*N

Mevrouw **Quik-Schuijt** (SP): Voorzitter. Mijn fractie is ongelukkig met wetgeving die een probleem tracht op te lossen dat beter op beleids- of uitvoeringsniveau kan worden aangepakt. Met dwang kunnen problemen over de uitoefening van het gezamenlijk gezag en over de omgang niet worden opgelost. Wij hebben de minister voor Jeugd en Gezin gevraagd om verantwoordelijkheid te nemen op uitvoeringsniveau. Hij heeft op dit punt geen toezegging gedaan.

Wij hopen dat de motie over structurele bekostiging van omgangshuizen en omgangsbegeleiding zal worden aangenomen en tot resultaat zal leiden. Daarnaast hebben de bewindslieden toegezegd, de wet te evalueren. Wij gaan ervan uit dat het verplichte ouderschapsplan niet alle problemen zal oplossen en dat in de evaluatie zal worden meegenomen in hoeverre de noodzakelijke hulpverlening voor ouders, niet alleen met betrekking tot de opstelling van het ouderschapsplan maar vooral ook met betrekking tot de uitvoering daarvan, daadwerkelijk voor alle ouders beschikbaar is op een kwalitatief voldoende niveau. Wij gaan ervan uit dat met name onderwerp van de evaluatie zal zijn: de betaalbaarheid van mediation voor de middengroep en de beschikbaarheid van hulpverlening met betrekking tot gezag en omgang na scheiding.

Wij vinden het enerzijds niet terecht dat alle ouders die hun zaken met betrekking tot de kinderen goed regelen, gedwongen worden om daarvan ten overstaan van de rechtbank rekenschap af te leggen. Anderzijds is het wettelijk vastleggen van het gelijkwaardig ouderschap, zoals nader uitgelegd in de behandeling in deze Kamer, een mooi sluitstuk van de sinds 1984 zich in die richting ontwikkelende visie op ouderschap na scheiding.

Alles afwegend, heeft mijn fractie, ondanks haar bezwaren die door velen in deze Kamer worden gedeeld, besloten om dit wetsvoorstel het voordeel van de twijfel te geven. Wij zullen daarom voor het wetsvoorstel stemmen.

*N

Mevrouw **Broekers-Knol** (VVD): Voorzitter. Wij hebben vorige week uitvoerig gediscussieerd over het wetsvoorstel. Zoals ik vorige week heb gezegd,

zouden wij het in de fractie nog eens goed doorspreken, en dat hebben wij ook gedaan. Waar leidt dat toe?

Ik heb vorige week niet gesproken over "symbolwetgeving" maar wel over "windowdressing". Een ding is in ieder geval duidelijk: hoogoplopende emoties kun je met het verplichte ouderschapsplan niet bezweren. Mijn fractie meent dat er een grote, zo niet te grote, inbreuk op de persoonlijke levenssfeer wordt gemaakt, omdat het ouderschapsplan verplicht is. De VVD-fractie is voor het afschaffen van de flitsscheiding. Wij hebben dat vorige week ook gezegd. Alles afwegende, vindt mijn fractie de inbreuk die gemaakt wordt op de persoonlijke levenssfeer echter het zwaarste wegen. Daarom zal de VVD-fractie tegen het wetsvoorstel stemmen.

*N

De heer **Engels** (D66): Voorzitter. Ook wij hebben in onze fractie nog eens gesproken over de gebeurtenissen tijdens het debat van vorige week. Wij betreuren het nog steeds dat met dit wetsvoorstel de mogelijkheid van een administratieve scheiding, zonder rechterlijke tussenkomst, wordt afgewezen. Verder hebben wij problemen met de status en de rechtskracht van het ouderschapsplan. Dat is in onze ogen te verplichtend en vormt een te grote aantasting van de partijautonomie en een te grote aantasting van de individuele verantwoordelijkheid die wij voor ouders zien voor de behartiging van de belangen van hun kinderen, ook in het kader van een echtscheiding. Ik heb het dan nog niet over de inhoudelijke nadelen van het ouderschapsplan in verplichtende zin, omdat dit niet in alle situaties bijdraagt aan een betere situatie voor de kinderen, nog afgezien van de maatschappelijke nadelen van kosten, tijd en dergelijke. Dit alles afwegende -- het zal geen verrassing zijn -- zal ook mijn fractie in dit geval tegen het wetsvoorstel stemmen.

*N

De heer **Franken** (CDA): Voorzitter. Mijn fractie heeft zich kritisch opgesteld tegenover de regeling van het ouderschapsplan. De minister heeft onzes inziens echter zodanige toezeggingen gedaan, dat de rechter de vrijheid heeft om, als er moeilijkheden ontstaan over de indiening van het ouderschapsplan, de behandeling van eenzijdige verzoeken voort te zetten. Daarmee is de regeling werkbaar, zodat deze in het belang van het kind kan worden gehanteerd. De CDA-fractie zal daarom voor het wetsvoorstel stemmen.

In stemming komt het wetsvoorstel.

De **voorzitter**: Ik constateer dat de aanwezige leden van de fracties van GroenLinks, de VVD en D66 tegen dit wetsvoorstel hebben gestemd en die van de overige fracties ervoor, zodat het is aangenomen.

Ik geef gelegenheid tot het afleggen van stemverklaringen vooraf over de motie.

**

*N

Mevrouw **Broekers-Knol** (VVD): Voorzitter. Wij hebben vorige week de reactie gehoord van minister Rouvoet op de motie van mevrouw Strik. Het antwoord van de minister was in onze ogen dusdanig, dat wij geen noodzaak zien voor de motie. Derhalve zullen wij de motie niet ondersteunen.

*N

Mevrouw **Westerveld** (PvdA): Voorzitter. Ook mijn fractie heeft uitvoerig en actief deelgenomen aan het debat over het wetsvoorstel. Het debat heeft geleid tot deze motie. Mijn fractie heeft na rijp beraad besloten om de motie te steunen, met name omdat wij deze opvatten als een ondersteuning van het door de minister voor Jeugd en Gezin ingezette beleid. Wij vinden het noodzakelijk, dit hier toe te lichten, ook al omdat het woord financiële ondersteuning is gevallen. In de formulering zien wij daar geen aanleiding voor.

In stemming komt de motie-Strik c.s. (30145, letter G).

De **voorzitter**: Ik constateer dat de aanwezige leden van de fracties van de VVD, de ChristenUnie en de SGP tegen de motie hebben gestemd en die van de overige fracties ervoor, zodat zij is aangenomen.

**

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

*B

!Rechterlijke toetsing wetten aan Grondwet!

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- het Voorstel van wet van het lid Halsema houdende verklaring dat er grond bestaat een voorstel in overweging te nemen tot verandering in de Grondwet, strekkende tot invoering van de bevoegdheid tot toetsing van wetten aan een aantal bepalingen van de Grondwet door de rechter (28331).

(Zie vergadering van 24 november 2008.)

De beraadslaging wordt hervat.

De **voorzitter**: Ik heet mevrouw Halsema wederom welkom in deze Kamer, sinds gisteravond. Ook heet ik de minister van BZK welkom, alsmede de heren Peters, Boogaard en Dragstra, de adviseurs van de initiatiefneemster.

Het woord is aan mevrouw Halsema.

**

*N

Mevrouw **Halsema**: Voorzitter. Een interessante vraag bij de inburgeringstoets die vreemdelingen moeten afleggen zou kunnen zijn: als u meent dat een wet tot schending heeft geleid van een van uw grondrechten, kunt u zich dan bij de rechter op de Grondwet beroepen? Het staat te bezien of het volgens ons geldende staatsrecht juiste antwoord, neen, blijk geeft van een zeer geslaagde inburgering, dan wel duidt op herinneringen aan een land van herkomst waar de overheid zich niet aan rechterlijke uitspraken hoeft te storen. Met deze gewaagde en retorische vraag had ik niet durven openen, als ik hem zelf had verzonnen. Dat is dan ook niet het geval. Ik heb hem voor de gelegenheid geleend van onze huidige minister van Justitie, de heer Hirsch Ballin. Nu denkt u wellicht dat ik hiermee al te openlijk en handig gebruik maak van een erkend en langdurig pleitbezorger van constitutionele toetsing van CDA-huize, maar ik gebruik het voorbeeld met een ander doel. Wellicht meer dan enig ander onderwerp bezit constitutionele toetsing namelijk geen partijpolitieke kleur. De beoordeling van de wenselijkheid van de invoering ervan varieert in vrijwel alle politieke partijen. Het CDA is daarin niet uniek, noch zijn de PvdA of de VVD dat.

Laat ik u zeggen dat het voor mij een grote eer is om namens de Tweede Kamer mijn initiatiefwetsvoorstel te mogen verdedigen. Ik heb gisteren goed en geboeid naar u allen geluisterd, en uw openheid en nieuwsgierigheid gewaardeerd. Voor mij als Tweede Kamerlid is de atmosfeer in uw debat een zeer welkome afwisseling. Ik waardeer het ook dat er bij vrijwel alle fracties, of zij nu neigen naar een voor- of tegenstem, belangstelling bestaat voor de andere kant van het verhaal. Het behoeft geen betoog dat ik hoop uw Kamer te zullen overtuigen van de noodzaak, constitutionele toetsing in te voeren. Uw staatsrechtelijke en niet partijpolitieke argumentatie spreekt mij zeer aan. Dit lijkt mij eveneens in lijn te liggen met het oordeel dat prof. Kortmann gaf over dit wetsvoorstel. Het zei: dit is geen groen, maar een rijp wetsvoorstel.

Ik weet dat de Kamer lang heeft moeten wachten op de definitieve behandeling en beantwoording van de schriftelijke vragen. Dit heeft hier en daar tot een opgetrokken wenkbrauw geleid. Ik excuseer mij daarvoor. Ik hoop dat de leden er begrip voor hebben dat voor een Tweede Kamerlid een initiatiefwet als deze een zware operatie is. Ik heb hierop inmiddels generaties medewerkers versleten. De enige constante daarbij is de heer Peters, die naast mij zit. Hij wordt deze keer geassisteerd door de heer Dragstra en de heer Boogaard. De voorzitter van de Kamer heeft deze heren gisteren al voorgesteld.

Ik heb gisteren met veel plezier naar de inbreng van de Kamer geluisterd. Toch stellen de verschillende inbrengen mij voor twee problemen. In de eerste plaats is de Kamer zo diepgravend en uitgebreid geweest, dat deze ochtend de tijd voor mij erg kort was om alles even grondig te bestuderen en te beantwoorden. Ik sluit daarom niet geheel uit dat de Kamer mij op een ommissie betrapt. Ik hoop die bij interruptie of in de tweede

termijn te verbeteren. Ik sluit ook een enkele doublure niet uit.

Een tweede en fundamenteeler probleem waarmee de Kamer mij confronteert, is het volgende. Niet alleen varieert de appreciatie van constitutionele toetsing, maar ook de inschattingen van de betekenis en de gevolgen ervan door de verschillende leden wisselen sterk. Waar de ene spreker vermoedt dat constitutionele toetsing voornamelijk een cosmetische en esthetische verandering oplevert, beoordeelt de andere spreker het als het zwaard van Damocles dat boven ons hoofd hangt, of als een noodzakelijke vangrail. Dit kan uiteraard onmogelijk allemaal tegelijkertijd waar zijn.

Ik realiseer mij goed dat niemand de precieze effecten van het wetsvoorstel kan voorspellen. Ik veronderstel dat de leden van de Kamer zich dit ook realiseren. Een wet waarmee wordt beoogd een heel bescheiden verandering aan te brengen in de staatsrechtelijke verhoudingen, kan op deze nog niet ingetreden veranderingen moeilijk nu al worden beoordeeld. Bij mijn inschattingen van de gevolgen van de wet, bijvoorbeeld voor het gedrag van de rechters en voor de betekenis voor de Staten-Generaal, baseer ik mij vooral op de ervaringen uit het verleden met vergelijkbare veranderingen. Mijns inziens hebben ervaringsfeiten uit het verleden de grootste voorspellende kracht. Ik realiseer mij echter dat ik geen garanties kan geven.

Het is mijns inziens goed om nog eens op te merken dat wij bij dit voorstel optreden als grondwetgever. Dat is een andere taak dan de taak bij wetgeving, die vaak beleid inhoudt en door beleidsambities wordt gerechtvaardigd. Het doel bij constitutionele toetsing is veeleer om "een bordje bij de afgrond te plaatsen", zoals prof. Cliteur dit ooit verwoordde. Dat bordje staat er, ongeacht of er sinds lang iemand in de afgrond is gestort. De Grondwet is er ook, zoals juist de leden van de senaat heel goed weten, om ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan. Ongewenste ontwikkelingen zijn nooit geheel te voorspellen.

Mijn inbreng bouw ik als volgt op. Als eerste zal ik ingaan op mijn belangrijkste motieven om constitutionele toetsing te bepleiten, namelijk verbetering van de rechtsbescherming en versterking van de rol en de betekenis van de Grondwet. Daarna zal ik achtereenvolgens stilstaan bij het zogenaamde democratieargument -- dat door alle sprekers naar voren is gebracht -- de eventuele gevolgen voor de trias politica, en de rechtszekerheid. Daarbij zal ik vanzelfsprekend volop aandacht besteden aan de zorgen die ik bij een aantal van de sprekers heb geproefd over de politisering van de rechtspraak en het verminderende primaat van de wetgever. Ik heb de afzonderlijke vragen en opmerkingen van de leden op onderwerp gerangschikt en niet op volgorde van de sprekers. Ik zal proberen alle sprekers zo veel mogelijk recht te doen.

Ik kom om te beginnen op de verbetering van de rechtsbescherming. Het was mijns inziens vooral de heer Rehwinkel die benadrukte dat constitutionele toetsing ook een nieuwe kans zou

moeten opleveren in de rechtsbescherming van burgers. Ik wijs als eerste nog eens op het verschil in toetsing door de wetgever en toetsing door de rechter. De wetgever toetst vooraf en in abstracto, de rechter achteraf en in concreto. De wetgever kan onmogelijk alle individuele gevallen overzien waarin zijn wet wordt toegepast, noch is hij geëquipeerd om individuele rechtsbescherming te bieden. Een burger kan niet naar de wetgever stappen als hij meent dat zijn grondrechten zijn geschonden door een wet. Hij kan de geldigheid van deze wet wel aanvechten in concrete civielrechtelijke, bestuursrechtelijke en desnoods strafrechtelijke procedures. Enkel de rechter kan maatwerk en rechtvaardigheid bieden in het individuele geval. Ik zeg alvast nadrukkelijk dat hierbij geen sprake is van concurrentie of van een competentieconflict, maar van onderscheiden en aanvullende taken van wetgever en rechter.

Hierbij mag gesteld worden dat ongeacht of wetsbepalingen in de toekomst onverbindend zouden worden verklaard, de enkele mogelijkheid van toetsing de rechtsbescherming van de burger al verbetert. Voorheen had het immers geen zin om een beroep op de Grondwet te doen als een formele wet in het geding was. Nu kan de burger trachten om zijn grondwettelijke rechten jegens de wetgever geldend te maken. Dat op zichzelf is al winst.

Rechtelijke toetsing geeft aanvullende individuele rechtsbescherming ten opzichte van de wetgever. Dit doet het ook ten opzichte van verdragstoetsing. Omgekeerd kan verdragstoetsing aanvullend zijn op toetsing aan de Grondwet. Eerlijk gezegd sprak het beeld van de heer Holdijk mij wel aan; niet zozeer het beeld dat ik van twee walletjes zou willen eten, als wel het beeld dat ik voor twee ankers wil gaan liggen. Soms kennen verdragen grondrechten die de Grondwet niet kent. Zo is er bijvoorbeeld het recht op leven en het recht om te huwen. Een andere keer biedt juist de Grondwet meer bescherming. Dit is ook gisteren door vrijwel alle sprekers genoemd. Te denken valt aan het verbod op censuur, de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs.

Daarbij is het EVRM bedoeld als een verdrag met minimumnormen. Op enkele punten, niet alle, kent het Hof in Straatsburg daarbij veel beoordelings- en beleidsvrijheid toe aan de lidstaten. Dat wordt een "margin of appreciation" genoemd. Die komt de wetgever én de rechter toe. Bij toetsing aan de Grondwet is de rechter niet gebonden aan de uitleg door het Europese Hof. Hij kan zelf de proportionaliteit en subsidiariteit van de toepassing van de wetsbepaling toetsen. Daarmee is uitdrukkelijk niet gezegd dat de toetsing altijd vol zal zijn. De rechter zal bij de rechtsbescherming die hij toekent aan de grondrechten, de interpretatie van de wetgever meenemen en meewegen, maar ook de interpretatie van soortgelijke artikelen in het EVRM. Een gunstig gevolg daarvan zou kunnen zijn dat Nederland minder snel veroordeeld wordt door het Hof te Straatsburg, of dat burgers minder snel naar Straatsburg moeten om daar hun recht te halen. De praktijk wijst uit dat bijvoorbeeld Duitsland, met zijn heel goede grondrechtenbescherming op nationaal niveau, veel

minder gedingen uitlokt in Straatsburg. Dat is in het licht van rechtsbescherming van burgers zeer toe te juichen. Tony Blair had het in dit verband over "bringing the rights home".

De heer **Dölle** (CDA): Ik wil hierop ingaan. Dat hebben wij gisteren ook gedaan. Stel dat de rechter geconfronteerd wordt met een burger die bezwaar maakt tegen een wet, bijvoorbeeld tegen de wet die wij zojuist hebben besproken en waarin het ouderschapsplan wordt voorgeschreven. Mevrouw Halsema stelt dat de rechter dit dan in de casus van de bezwaarmaker gaat toetsen. Daarom herhaalt zij deze woorden. De rechter beziet of de inperking proportioneel of subsidiair is. Hij beziet of de wetgever te ver is gegaan. Hij vormt zich verder een oordeel over wat bijvoorbeeld in het kader van het ouderschapsplan de inhoud is van artikel 10 en de vrijheid van levenssfeer. Dringt de rechter op die manier niet noodzakelijkerwijs door in wat tot nu toe een afwegingsveld van de wetgever is? Daarbij staat het bordje al bij de afgrond, namelijk in de vorm van het verdrag. Wij hebben dan toch te maken met politisering? Ik vind het frappant dat mevrouw Halsema stelt dat de uitleg van de wetgever één factor is, maar dat andere factoren ook meespelen, bijvoorbeeld de duur van de wet, de meerderheid waarmee de wet is aangenomen en de zaken die de wetenschap erover heeft gemeld. Heb ik mevrouw Halsema zo goed begrepen?

Mevrouw **Halsema**: Ik wil niet onbeleefd zijn. Toch wil ik de heer Dölle vragen om nog even te wachten tot ik verder ben gevorderd met mijn inbreng. Ik zal namelijk uitgebreid ingaan op de vraag of de rechter hiermee in het politieke domein stapt. Dat is mijns inziens niet het geval, omdat hij de juridische werking toetst. Ik kom hier nog uitgebreider op terug.

De heer Dölle vroeg indringend naar voorbeelden van ontbrekende rechtsbescherming in het verleden die constitutionele toetsing nu zouden rechtvaardigen. Mevrouw Duthler vroeg hier eveneens uitgebreid naar. Tot dusver ben ik, ook in de Tweede Kamer, opzettelijk zeer terughoudend geweest in het geven van voorbeelden. Eerlijk gezegd zou ik hierin, met het welnemen van de Kamer, willen volharden. In de eerste plaats omdat voorbeelden enkel bewijs uit het ongerijmde opleveren. Bij het ontbreken van de mogelijkheid hiertoe zijn ze immers ook niet getoetst. Daarnaast zou ik erop willen wijzen dat het niet mijn taak is. Terecht is er in deze Kamer van verschillende kanten op gewezen, ik dacht met name door de VVD-fractie, dat de rechter niet op de stoel van de wetgever moet gaan zitten. Tegelijkertijd zou de wetgever, in casu de grondwetgever, de rechter ook niet moeten willen instrueren hoe hij in het individuele geval dient te handelen. Ik zei al dat het bovendien kan gaan om een bordje bij het ravijn of, om de heer Kox te parafaseren, om een vangrail. Constitutionele toetsing is dan vooral preventief, maar daardoor niet minder waardevol.

Ik wil er wel op wijzen -- in zoverre ga ik mee in het verzoek om voorbeelden te noemen --

dat er de afgelopen decennia meer dan 50 veroordelingen zijn geweest door het Hof te Straatsburg. Dit lijkt mij wel een signaal, zeker omdat er belangrijke wetten bij zaten, zoals de Krankzinnigenwet en de afschaffing van het kroonberoep. Professor Heringa uit Maastricht brengt het relatief geringe aantal veroordelingen van Duitsland door het Europees Hof in verband met de rechtsbescherming die de Duitse grondwet biedt.

Vervolgens kom ik te spreken over de versterking van de rol van de Grondwet. Vele sprekers vroegen mij, nog eens aan te geven -- volgens mij vroeg de heer Engels van de D66-fractie hier zeer expliciet om -- op welke wijze constitutionele toetsing bijdraagt aan verlevendiging van onze Grondwet. Mijn voorstel is hierin een bescheiden stap. Ik realiseer mij dit ten volle. Het is echter wel een stap vooruit. Uiteraard is constitutionele toetsing geen remedie tegen alle kwalen waar onze Grondwet aan zou kunnen lijden. Bovendien zou ik niet het gras voor de voeten van de regering willen wegmaaien die zelf ook ambities heeft wat betreft het verlevendigen van de Grondwet. De regering wijst echter zelf -- mevrouw Strik haalde het ook aan -- op het zwakke normatief juridische karakter van onze Grondwet. Mij lijkt dat daar waar de Grondwet voor burgers is als een gesloten deur, zoals Thorbecke het ooit verwoordde, deze ook voor burgers weinig leeft. Ik ben over het algemeen opzettelijk terughoudend met vergelijkingen met de Verenigde Staten, aangezien ik met veel sprekers in deze Kamer de gevaren zie van de Amerikaanse rechtspraak. Het is echter opvallend dat iedere of vrijwel iedere Amerikaanse burger het First Amendment uit zijn hoofd kent en dat heeft naar mijn idee ook te maken met het beroep dat burgers erop kunnen doen. Dat is hun onvervreemdbare recht.

Ik ben er ook van overtuigd dat de Grondwet door toetsing aan de subjectieve rechten terreinwinst kan boeken ten opzichte van het EVRM. Uit onderzoek, waar ik ook naar verwijs in de stukken en dat door een van de hier aanwezige secondanten is verricht, blijkt dat bij parlementaire toetsing vooraf aan het EVRM inmiddels meer aandacht en groter gewicht wordt gegeven dan aan de Grondwet. De onderzoekers brengen dit in verband met het ontbreken van constitutionele toetsing in concrete geschillen. Zorgwekkend vond ik ook het onderzoek waarnaar de heer Rehwinkel verwees. Dit was voor mij nieuw. Nog maar een gering aantal leden uit de Tweede Kamer -- ik hoor van de heer Noten dat het er twee waren -- beschouwt toetsing aan de Grondwet als een deel van hun parlementaire taak. Dit is natuurlijk verontrustend.

Dan kom ik op het democratieargument. Ik wil allereerst wat uitgebreider ingaan op de indruk die kennelijk bij een aantal Kamerleden is ontstaan dat ik met dit wetsvoorstel kritiek zou willen uitoefenen op het werk dat deze Kamer als wetgever en grondwetgever doet. Dat is geenszins het geval en dat zou, zeker voor een Tweede Kamerlid, ronduit aanmatigend zijn. Wel heb ik willen wijzen op een aantal meer algemene

politicologische ontwikkelingen die in de wetenschap en ook in het parlement, zowel in de Eerste als in de Tweede Kamer, nauwelijks worden betwist, bijvoorbeeld de verplaatsing van de politiek en de toegenomen betekenis van regeerakkoorden, coalitietrouw en fractiediscipline in de afgelopen anderhalve eeuw. Ik geloof dat er weinig mis is met de toetsing door het parlement. Ik geloof evenmin, zoals door vele sprekers is opgemerkt, dat sprake is van flagrante schending van grondrechten. Veeleer gaat het om grensgevallen en kwesties waarin de wetgever, zoals vaker opgemerkt, onmogelijk de consequenties in het individuele geval kan overzien.

De heer **Rehwinkel** en de heer **Kox** hebben wat mij betreft volkomen gelijk als zij erop wijzen dat ik met constitutionele toetsing een aanvulling op het parlementaire werk probeer te creëren en zeker niet -- ik herhaal het nog maar eens -- de uitholling ervan nastreef. Mevrouw **Duthler** heeft gelijk dat constitutionele toetsing geen garantie geeft dat de Kamers beter gaan wetgeven. Dit hebben wij als parlementariërs in Tweede en Eerste Kamer vooral zelf in de hand. Wel meen ik dat rechterlijke toetsing ons hierbij kan helpen en de regering eveneens, zoals minister **Ter Horst** naast mij terecht opmerkt. Ik gaf zo-even al aan dat verdragstoetsing heeft geleid tot een groter bewustzijn in beide Kamers van het belang van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Overigens staat mijn voorstel op geen enkele manier in de weg dat beide Kamers alles eraan doen wat zij nodig vinden om hun werk optimaal te kunnen uitvoeren. Ik stel, zo breng ik in herinnering, beperking van het toetsingsverbod voor de rechter voor en dat kan nooit verward worden met een toetsingsverbod voor de wetgever.

De fractie van de SP vroeg mij om suggesties te doen voor verbetering van grondwetstoetsing door het parlement. Ik moet bekennen dat ik graag zou willen meedenken, op allerlei momenten. Ik hoop dat ik mij in dit debat beperk tot de behandeling van mijn eigen wetsvoorstel.

De heer **Kox** (SP): Ik zit vol bewondering te luisteren naar de beantwoording van mevrouw **Halsema** die afgelopen zaterdag in Tilburg terecht aankondigde dat het tijd werd dat zij ging regeren. Zij doet het immers erg goed. Ik vind dit echter net iets te veel regeren, namelijk zeggen: ik heb er wel zin in, maar ik wil er niets over zeggen. Zij heeft een punt als zij zegt dat het niet haar taak is om kritiek op het parlement uit te oefenen. Ik stelde mijn vraag ook niet om kritiek uit te oefenen. Mevrouw **Halsema** heeft het proces goed bestudeerd. Ik vraag haar wat het parlement nog beter kan doen teneinde te voorkomen dat er een situatie ontstaat die sommigen van ons vrezen, namelijk dat de rechter van alles en nog wat moet gaan doen. Mevrouw **Halsema** heeft de ontwikkelingen in het buitenland bestudeerd. Ik doelde daar met name op. Als wij lering willen trekken uit hetgeen in het buitenland gebeurt op dit punt, kunnen wij dan daar voorbeelden vandaan halen, niet zozeer om aan te geven wat dit parlement niet goed doet, maar om aan te geven

wat het beter zou kunnen doen? Ik daag mevrouw **Halsema** dus uit om iets minder ministerieel en iets meer parlementair te reageren.

Mevrouw **Halsema**: Ik moet wel bekennen dat ik de afgelopen tien jaar de kunst een beetje hebben afkijken. Het is leuk om dit een keer in de praktijk te kunnen brengen. Binnen het bestek van het initiatiefvoorstel kan ik de heer **Kox** wel degelijk antwoord geven. Tot op zekere hoogte is sprake van communicerende vaten. Op het moment dat de wetgever en de grondwetgever hun werk goed doen en goed en uitgebreid toetsen aan de Grondwet, zal de rechter uiteraard terughoudender zijn. Als de wetgever uitgebreid beargumenteert waarom een wet geformuleerd is, zoals is gebeurd, zal de terughoudendheid van de rechter veel groter zijn. Die voorbeelden kennen wij natuurlijk ook uit het buitenland en van verdragstoetsen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik vind mevrouw **Halsema** wat aan de voorzichtige kant, vooral waar zij dat in het verleden minder was. In het verleden heeft zij gezegd dat de vraag van de grondwettigheid van wetten en verdragen bij de parlementaire behandeling niet goed uit de verf komt. Met de heer **Kox** daag ik haar uit om iets meer te illustreren in welke mate het voor haar aanleiding is geweest, zoals blijkt uit de schriftelijke behandeling, om met dit wetsvoorstel te komen.

Mevrouw **Halsema**: Ik heb zojuist wel degelijk aangegeven dat grondwetstoetsing in Tweede en Eerste Kamer minder belangrijk aan het worden is. Ik beschouw dat, gezien het niveau van bescherming dat onze Grondwet biedt, wel degelijk als problematisch. Daar waar het EVRM de afgelopen jaren juist in belang is toegenomen, zie je in het onderzoek dat bij de behandelingen van wetten dikwijls uitgebreid wordt verwezen naar het EVRM maar ofwel niet ofwel zijdelings en kort naar de Grondwet. Daar wij onze Grondwet van groot belang vinden, zouden wij ons dat allemaal aan moeten trekken en zouden wij ervoor moeten zorgen dat grondwetstoetsing weer meer in het hart van ons vak komt.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Zou het in dat opzicht dienstbaar zijn als de regering bij wetsvoorstellen alvast in een aparte paragraaf in de memorie van toelichting aandacht besteedt aan de relatie tot de grondrechten, zowel de Grondwet als het EVRM? Op die manier wordt het ons in herinnering gehouden dat er expliciet bij elk wetsvoorstel moet worden gecheckt of er strijd zou kunnen ontstaan met de grondrechten.

Mevrouw **Halsema**: Pardon, ik begrijp niet precies hoe u uw vraag begon.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Wij hebben het over de mogelijkheden om te waarborgen dat wij voldoende aandacht besteden aan de grondrechten, aan de vraag of een wet daarmee in overeenstemming is. Zou het daarvoor dienstbaar zijn als de regering daar in een wetsvoorstel

standaard aandacht aan besteedt, in een apart paragraafje, zodat het voor het parlement een herinnering is en de regering die toets al expliciet laat zien?

Mevrouw **Halsema**: Dat zou het zeker kunnen zijn. Wel is het natuurlijk zo dat de Raad van State ook in zijn advies over een wet aandacht besteedt aan Grondwet en EVRM.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om op te merken -- ik zag wat beweging in het vak -- dat daar waar ik een verschuiving waarneem van Grondwet naar EVRM, er niet gezegd is dat bijvoorbeeld in de senaat niet meer aan de grondrechten wordt getoetst. Dat gebeurt natuurlijk wel degelijk. De verwijzing is daarbij echter vaker naar het EVRM en minder vaak naar de Grondwet.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Ik sta bij deze interruptiemicrofoon omdat ik vind dat de indruk nu te veel wordt gewekt dat in deze Kamer nooit of te weinig gekeken wordt naar de Grondwet. Ik noem twee voorbeelden van wetgeving uit het zeer recente verleden, waarbij wij wel degelijk hebben gekeken naar grondrechten. Het eerste voorbeeld is de Wet tijdelijk huisverbod. Daar zat geen rechterlijke toets in. Het ging om vrijheidsbeneming door de burgemeester. Via een motie van de heer Dölle is die rechterlijke toets erin gekomen. Het tweede voorbeeld is de wet die een versoepeling van de voorwaarden voor adoptie voor paren van gelijk geslacht beoogde. Die is in deze Kamer is heel nadrukkelijk getoetst aan het gelijkheidsbeginsel. Ik wil heel graag de indruk wegnemen dat wij niet of onvoldoende naar de Grondwet kijken.

Mevrouw **Halsema**: Nogmaals, ik heb die indruk niet willen vestigen. Ik heb zojuist daarom nogmaals beklemtoond dat grondrechtentoetsing wel degelijk een rol speelt in beide Kamers. In neem ook ogenblikkelijk aan dat het een grotere rol speelt in de senaat dan, helaas, dikwijls in de Tweede Kamer. Wat dat betreft zal ik nooit badinerend zijn over het werk dat u doet. Maar er is wel degelijk een verschuiving waargenomen, niet door mij maar door onderzoekers. Ik geef dus niet mijn mening weer, maar ik geef weer wat in onderzoek is vastgesteld. In die onderzoeken, waarover wij in de stukken rapporteren, staat dat het EVRM een grotere rol gaat spelen ten koste van de Grondwet. De verklaring die daarvoor wordt gegeven, is dat het toenemend belang van het EVRM verbonden is aan de toetsing in concreto aan het EVRM. Dat is voor mij een ondersteunend argument voor het idee dat wetgever en rechter elkaar aanvullen en niet met elkaar in conflict zijn. Toetsing in concreto betekent namelijk dat ook de wetgever zich daarmee gestimuleerd voelt om zijn taak nog serieuzer en uitbundiger uit te voeren dan hij of zij al deed.

De heer **Engels** (D66): Als ik het goed heb, zijn wij nog bezig met het democratieargument. Mevrouw Halsema zegt dat zij daar als lid van de Tweede Kamer terughoudend in is. Zij wil geen kritiek

uitoefenen op de wetgever en het democratisch stelsel, maar heeft wel allerlei publicaties gelezen, hopelijk heel veel dezelfde als ik gelezen heb. Mijn vraag betreft de monistische trekken in het stelsel. Wat zeggen die nu precies over de waarde en de kracht van het democratieargument waar zo sterk de nadruk op wordt gelegd, juist door fracties die zich tot nu toe in deze Kamer heel aarzelend hebben opgesteld over het voorstel van mevrouw Halsema?

Mevrouw **Halsema**: Ik geloof dat de heer Engels zelf in eerste termijn deze vraag heeft beantwoord. Ik wil het best voor hem herhalen. Met name in de Tweede Kamer speelt de politieke opportuniteit, bijvoorbeeld in coalitieverband, een grotere rol. Dat zou ten nadele kunnen zijn van de rol als grondwetgever. Dat argument heeft de heer Engels zelf aangedragen en ik kan mij er iets bij voorstellen.

De heer **Dölle** (CDA): De suggestie die inderdaad in de literatuur veel opduikt, is het bekende dualisme dat er eigenlijk nog maar twee machten zijn en dat het parlement zijn positie heeft ingeleverd door zich horig te verklaren via regeerakkoorden. Ook al is dat zo, is daarmee nog bepaald niet gezegd dat het parlement zijn eed aan de Grondwet heeft ingeleverd en accepteert dat er wetgeving komt die strijdig is met de Grondwet omdat men nu eenmaal in coalitieverband zit. Ik ben het eens met mevrouw Duthler dat in deze Kamer jarenlang, althans in de tien jaar dat ik hier zit, debat is geweest rondom artikel 23 en op tal van andere terreinen. Hierbij is wel degelijk zeer serieus aan de Grondwet getoetst. Wij zeiden niet: nou ja, wij zitten nu met een regeerakkoord dat kennelijk de Grondwet wil schenden, dus wij schenden maar mee.

Mevrouw **Halsema**: Nee, maar ik heb ook uitdrukkelijk gezegd dat er wat mij betreft geen sprake is van flagrante schending van de grondrechten. Daar waar er sprake zou kunnen zijn van schending, betreft het grensgevallen. Volgens mij is dit door een groot aantal sprekers in deze Kamer ook benadrukt. De belangrijkste reden om aanvullende toetsing in concreto door de rechter te willen, is dat de wetgever, ongeacht het opereren in coalitieverband of als oppositiepartij, onmogelijk alle gevolgen voor de individuele burger kan overzien van de wet die door die wetgever gemaakt wordt. Dat is het hoofdargument om te pleiten voor constitutionele toetsing. Ik zou hier graag een derde argument aan toevoegen. Er wordt om concrete voorbeelden gevraagd. Zelfs als er geen voorbeelden te noemen zouden zijn -- en die zijn er wel: wij hebben inmiddels te maken met 50 veroordelingen over een aantal decennia bij het Europees Hof -- dan nog is het goed om een bord bij het ravijn te zetten.

De heer **Dölle** (CDA): Bij het punt van die 50 schendingen hoort nog wel een ander verhaal, namelijk dat het vaak om oude wetgeving ging en dat Nederland in met name het EVRM met 47 landen afspraken heeft gemaakt maar daarop te

laat of onvoldoende de nationale wetgeving heeft aangepast. Dat is een andere situatie. Verder vraag ik mij af of mevrouw Halsema heeft overwogen om op enig moment in haar wetsvoorstel de variant op te nemen van een onmiskenbare, duidelijke schending? Dat zou het veel duidelijker hebben gemaakt. Ik vraag dit omdat zij tot tweemaal toe de term "flagrant" gebruikte.

Mevrouw **Halsema**: Nee, dat heb ik niet overwogen omdat ik mijn wetsvoorstel beschouw als het in overeenstemming brengen van de formele wet met het algemene principe dat in Nederland gehanteerd wordt, dat lagere normen getoetst mogen worden aan hogere normen en dat de rechter daarbij ruimte toekomt om te beoordelen op beginselen van subsidiariteit en proportionaliteit.

De heer **Kox** (SP): Voorzitter. De antwoorden en verwijzingen van mevrouw Halsema naar de veroordelingen bij het Hof en de verwijzing, ook van deze Kamer, naar het EVRM en de Grondwet zijn nuttig. Ik begreep de reactie van collega Dölle niet, dat hij daar uit afleidt dat de initiatiefneemster of andere fracties die haar voorstel steunen, deze Kamer beschuldigen van het schenden van de eed op de Grondwet. Mijnheer Dölle, u ziet het allemaal zo zwaar. Ik heb dat gisteren ook al gezegd. Kunt u op zijn minst proberen, zich even in de positie te verplaatsen van de voorstanders van dit wetsvoorstel, dat dit een aanvulling is, een samenspel en geen competitie en dat het geen aanval is? U noemde mij gisteren te harmonieus, maar u bent wel erg conflictueus op dit punt.

De heer **Dölle** (CDA): Ik wil niet zeggen dat ik het zo zwaar inzag als u bij de schriftelijke voorbereiding vier jaar geleden van het voorstel, want dat was ook wel even wat.

De heer **Kox** (SP): U, nota bene iemand van het CDA, verwijt het toch iemand van een andere politieke partij niet dat sprake is van voortschrijdend inzicht? Wij hebben geleerd, ook van de antwoorden van mevrouw Halsema. Ik nodig u uit, dat ook te proberen. Misschien is het voorstel helemaal niet zo strijdig met wat het CDA graag zou willen. Het is al helemaal geen verwijt aan de Kamer dat zij de eed in de Grondwet schendt. Ik heb niet begrepen dat de Hoge Raad al druk doende is, na te gaan in welke gevangenis wij gestopt moeten worden vanwege die schending.

De heer **Dölle** (CDA): De strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid is ook nooit geactiveerd. U werpt zich nu op als de advocaat van mevrouw Halsema, maar ik zeg niet dat zij ons beschuldigt. Ik zeg dat in de literatuur vaak wordt gewezen op de verkleving, het monisme. Wij mogen daar niet uit afleiden -- ik maak dat op uit sommige interrupties -- dat wij een loopje nemen met onze eed op de Grondwet. Als dat niet wordt gedaan, moet dat argument ook niet worden genoemd.

Mevrouw **Halsema**: Dit is geen vraag aan mij.

De heer **Engels** (D66): Nee, dit is een vraag aan fracties die soortgelijke geluiden laten horen als waar de heer Dölle zojuist op doelde. Daarom sta ik hier ook maar even. Ik geloof niet dat iemand van de fracties die een specifieke kijk hebben op het democratieargument, anders dan de fracties van VVD en CDA willen betogen dat de wetgevende Kamers maar een loopje nemen met de Grondwet. Dat is niet aan de orde. Of wij bespreken het democratieargument vanuit de opvatting dat dit nu het leidende beginsel moet zijn om onder alle omstandigheden enige vorm van rechterlijke toetsing van wetten aan de Grondwet af te wijzen. Of wij zien naar het democratieargument als iets waar een ontwikkeling in zit die in ieder geval in maatschappelijk opzicht tot de opvatting kan leiden dat er behoefte is om naast de wetgever -- aan wiens positie wij niets willen afdoen -- ruimte te geven aan een rechter om uit een oogpunt van rechtsbescherming maar ook anderszins aanvullend een rol te spelen. Daar gaat het over en niet over de vraag of de wetgever faalt in zijn toetsing van de Grondwet.

De heer **Dölle** (CDA): U zegt het al: de rechter die qua rechtsbescherming en anderszins een functie kan vervullen naast de wetgever. Het is dat fascinerende "anders", waar wij het steeds over hebben.

Mevrouw **Halsema**: Overigens merk ik op dat veel van de zorgen die worden geuit, bijvoorbeeld door de CDA-fractie ook pleiten tegen verdragstoetsing.

Voorzitter. Dat er met constitutionele toetsing sprake is van een aanvulling en niet van uitholling van het werk van de Kamer kan ook afgeleid worden uit het feit dat wij allen hier democratie en rechtsstaat als aanvullend en niet als conflictueus of tegengesteld ervaren. Democratie in Nederland is veel meer dan de helft plus één. Naast meerderheidsbesluitvorming zijn minderheidsbescherming, grondrechten en een onafhankelijke rechterlijke macht, controle op het bestuur en een systeem van cheques en balances voor ons allen even wezenlijk.

Tot nu toe wordt de toetsing door de rechter aan het EVRM niet als bezwaarlijk ervaren vanuit democratisch oogpunt, zoals ik zo-even al opmerkte. Met de ervaring die wij daarmee hebben, denk ik dat wij ook niet beducht hoeven te zijn voor een overactieve rechter bij constitutionele toetsing. Er zijn wat dat betreft, ook een aantal ervaringsfeiten uit het verleden. Ik noem er een aantal.

In het Harmonisatiewetarrest -- ik dacht dat dit gisteren door een aantal sprekers gisteren is genoemd -- reageert de Hoge Raad op de wijziging van de Grondwet van 1983. Voordien stond in de Grondwet: wetten zijn onschendbaar. Sindsdien staat in de Grondwet: de rechter treedt niet in de beoordeling van de grondwettigheid van wetten en verdragen.

De Hoge Raad kreeg vervolgens de vraag voorgelegd of de nieuwe tekst van het toetsingsverbod zich verzette tegen toetsing van

een formele wet aan ongeschreven rechtsbeginselen. Naar de letter van de Grondwet zou dat kunnen, zodat de Hoge Raad voor de zelfstandige keuze stond om het toetsingsverbod restrictief of extensief uit te leggen. De Hoge Raad somt in zijn arrest de argumenten op die pleiten voor toetsing aan rechtsbeginselen, maar geeft de argumenten tegen toetsing aan rechtsbeginselen veel meer gewicht.

De Hoge Raad noemt met name dat de regering bij de wijziging van de tekst duidelijk stelde dat het niet de bedoeling was om de strekking van de oude onschendbaarheidsregel te wijzigen. Aangezien dat niet in het parlement werd weersproken of geamendeerd, was dit voor de Hoge Raad zwaarwegend en volgde hij dus de uitleg van de wetgever. Daarnaast wees de Hoge Raad in het arrest nadrukkelijk op zijn traditionele plaats in het staatsbestel, die zou leiden naar een ruim toetsingsverbod. Kortom, de Hoge Raad toonde zich in dit arrest bewust van de Nederlandse verhoudingen en handelde daarnaar. In het Harmonisatiewetarrest had de Hoge Raad zich met andere woorden veel meer vrijheid kunnen toedichten, maar doet dat bewust niet. Ook nu geldt dat de Hoge Raad op elk moment zijn jurisprudentie kan herzien en kan overgaan tot toetsing aan ongeschreven rechtsbeginselen ook als dit voorstel wordt verworpen.

De Hoge Raad heeft zich überhaupt terughoudend getoond wanneer het gaat om toetsing van formele wetten aan andere normen. Artikel 94 van de Grondwet geeft de rechter de bevoegdheid en de plicht om de toepassing van de formele wet achterwege te laten. Deze bevoegdheid heeft de Hoge Raad niet uitgebreid door ook aan ongeschreven volkenrecht te toetsen. Lees bijvoorbeeld het arrest op de decembermoorden. Hij heeft het ook niet gebruikt om zelfstandig de bepalingen van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens te interpreteren. Dat wil zeggen: verdergaand dan het Europees Hof bijvoorbeeld doet. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het arrest alimentatieplicht lesbische ouders. De Nederlandse rechter verleent tot dusver pas rechtsbescherming als het Europese Hof dat zelf ook doet en loopt dus niet voor de muziek uit.

Meer in het algemeen kan gezegd worden dat de rechter de formele wetgever niet voor de voeten wil lopen. In het arbeidskostenforfaitarrest oordeelt de Hoge Raad dat een bepaalde wettelijke voorziening in strijd is met internationaal recht. Deze wettelijke voorziening wordt dan buiten toepassing gelaten. Maar de Hoge Raad lost het daardoor ontstane rechtstekort niet op. Dat vraagt namelijk rechtspolitieke keuzes en die keuzes laat de Hoge Raad als het even kan aan de formele wetgever. Opvallend is ook dat de voorrang die de formele wetgever daarbij krijgt zelfs geldt ten nadele van de burger die om rechtsbescherming vroeg. Die heeft dan immers wel gelijk gekregen, maar het levert hem niets op.

De ruimte die de Hoge Raad aan de formele wetgever laat, gaat zelfs zo ver dat de Hoge Raad principieel weigert, wetgevingsbevelen te geven, ook niet als de verplichting tot wetgeving uit het

EG-recht voortvloeit. Er zijn veel meer voorbeelden te noemen. Alle versterken ze naar mijn idee het beeld dat de rechter uit eigen beweging enkel complementaire bescherming biedt. Hij is er niet op uit om de wetgever dwars te zitten of vliegen af te vangen, maar wel om de in het constitutionele recht noodzakelijke controle en tegenwicht te bieden.

De heer **Dölle** (CDA): Ik wil een nuancering aanbrengen, als u dat goed vindt. Ik doel op de terughoudendheid van de rechter die u waarneemt omdat de rechter de "goedheid" heeft, niet aan ongeschreven rechtsbeginselen te toetsen. Dat levert dan overigens uitspraken op die totaal niet meer veranderbaar zijn en dat is dus echt absoluut de heerschappij van de rechters. Ik vind dat op zichzelf nog geen geweldig bewijs. De terughoudendheid van de rechter in het Harmonisatiewetarrest, motiveert hij met de tekst van artikel 120 Grondwet en de wil van de grondwetgever die er in 1983 achter zat. Wij gaan nu eventueel die tekst veranderen. Het is niet gezegd dat de rechter dan nog weerstand hoeft te voelen om er -- populair gezegd -- forser tegenaan te gaan.

Mevrouw **Halsema**: U hebt daarin gelijk. De Hoge Raad verwijst inderdaad naar het toetsingsverbod, maar niet alleen daarnaar. Hij verwijst ook naar zijn traditionele plaats in ons rechtsbestel. Hij erkent dus ook duidelijk dat hij die plaats heeft. Ik heb ook opgemerkt dat de Hoge Raad ook nu de vrijheid heeft om veel activistischer te zijn dan het geval is. Opzettelijk stelt de Hoge Raad zich buitengewoon terughoudend op.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Zou die terughoudendheid niet afnemen op het moment dat wij de constitutionele toetsing mogelijk maken? Dan verandert er immers wat. Ik kan mij voorstellen dat de Hoge Raad zich dan minder terughoudend gaat opstellen. Het is zoals de heer Dölle zei: het is juist vanwege het constitutionele toetsingsverbod dat de rechter zich terughoudend opstelt. Ik betwijfel de eerdere uitlating van mevrouw Halsema, als zou de rechter zich terughoudend gaan opstellen, gezien dit arrest en eerdere uitlatingen van de Hoge Raad in andere arresten.

Mevrouw **Halsema**: Welke arresten bedoelt u?

Mevrouw **Duthler** (VVD): Ik doel op het Arbeidskostenforfaitarrest van 1999 en het eerder genoemde Harmonisatiewetarrest.

Mevrouw **Halsema**: Daarin beklemtoont de Hoge Raad juist zijn terughoudendheid. Ik zou het willen omkeren. Al in het begin van mijn betoog heb ik gezegd dat garanties nooit te geven zijn. De Nederlandse rechter is echter vanaf de jaren vijftig, toen hij de mogelijkheid van verdragstoetsing kreeg, altijd bijzonder terughoudend geweest. Hij heeft zich nooit activistisch opgesteld. Daarmee is een traditie gegroeid die door de Hoge Raad ook

wordt benadrukt. Het vermoeden dat die opstelling na opheffing van het toetsingsverbod zou kunnen wijzigen in een volstrekt andere houding van de rechter, wordt althans door de ervaringen uit het verleden niet geschraagd. Ik zou hier nog een argument aan willen toevoegen. Zowel bij de behandeling van dit wetsvoorstel in de Tweede Kamer als hier in de senaat, wordt door mij en alle fracties beklemtoond dat wij geen activistische rechter wensen. Dat is ook voor een rechter buitengewoon belangrijke informatie.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Ik heb niet gesproken van een enorme omslag in de houding van de rechter op dit punt. Ik ga ervan uit dat de rechter zich minder terughoudend zal opstellen. In het Arbeidskostenforfaitarrest wordt echter nadrukkelijk gezegd dat als er belangrijke keuzen van rechtspolitieke aard moeten worden gemaakt, de rechter die keuze vooralsnog aan de wetgever laat. De belangrijke vraag is waar het primaat ligt als er rechtspolitieke keuzen en afwegingen moeten worden gemaakt: bij de wetgever of bij de rechter?

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Mevrouw Duthler verwijst naar het Arbeidskostenforfaitarrest. De Hoge Raad geeft daarin toch duidelijk aan dat er veel respect moet zijn voor de wetgever en dat er dus geen instructies moeten worden gegeven? Ik begrijp niet dat u juist dit arrest aanhaalt.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Dat was in de gegeven staatsrechtelijke verhoudingen. Wij praten nu over een wetsvoorstel waarmee dat staatsrecht eventueel zou worden gewijzigd.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): De staatsrechtelijke verhoudingen behelzen meer dan alleen dat toetsingsverbod van artikel 120 Grondwet. Daarbij gaat het immers om alle soorten van toetsing die rechters nu al moeten uitvoeren. Men toetst nu ook al aan het EVRM.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Natuurlijk, maar wij spreken nu over de verhouding tussen de rechter en de wetgever. Dat zijn toch belangrijke instituties in ons staatsrechtelijk systeem.

Mevrouw **Halsema**: Laat ik in reactie op mevrouw Duthler zeggen dat ik geen fundamentele wijziging van onze staatsrechtelijke verhoudingen bepleit. Ik sta een graduele wijziging voor, uitgaande van de gedachte dat de rechter al heel lang aan het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens mag toetsen, maar ook lagere regelgeving mag toetsten. Daarmee ontstaat er geen breuk, maar vindt er een uitbreiding plaats. Ik zal zo meteen betogen dat met dit wetsvoorstel de formele wet in overeenstemming wordt gebracht met de algemene norm die in Nederland geldt, namelijk dat lagere aan hogere normen mogen worden getoetst. De rechter is daarbij in het algemeen door de jaren heen terughoudend geweest. Ik vind dat de rechter daarin ook mag worden vertrouwd, juist gezien de staat van dienst en de historie die hij heeft. Zelfs denk ik dat waar het vermoeden zou kunnen rijzen

dat de rechter activistisch wordt, dat vermoeden geschraagd zou moeten worden met voorbeelden van waar de rechter neigt naar activisme.

De heer **Engels** (D66): Ik kan dat alleen maar onderstrepen. Wij stellen nu vast dat uit geen enkele uitspraak van de rechter, ook niet van de Hoge Raad, blijkt dat de rechter de neiging heeft zijn constitutionele plaats zelf te willen veranderen. In elke uitspraak wordt bevestigd dat de rechter zijn rol hooguit ziet naast die van de wetgever en zeker niet daarboven. Tot nu toe blijkt dat wij alleen op basis van angst en vermoedens kunnen spreken van een mogelijk activistische rol. Dat lijkt mij buitengewoon mager.

Mevrouw **Halsema**: Misschien ten overvloede plaats ik nog een korte opmerking hierover: de rechter geeft ook geen bevelen aan de provinciale wetgever.

Voorzitter. De heer Rehwinkel verwees naar het artikel van de heer Besselink, die meent dat toetsing aan verdragen niet te vergelijken is met een constitutionele toetsing. U zult niet verbaasd zijn als ik zeg dat ik het daarmee niet eens ben. Het gaat niet om de toetsing van wetten in zijn algemeenheid aan verdragen, maar aan een ieder verbindende bepalingen van verdragen. Slechts die elementen van verdragen zijn hier voor ons relevant, die subjectieve rechten vestigen voor de burgers zonder dat nadere tussenkomst van de wetgever nodig is. Zij kenmerken zich doordat zij direct inroepbaar zijn. Daar vallen dus de zogenaamde sociale grondrechten en ongeschreven rechtsbeginselen buiten. De suggestie dat toetsing aan zulke bepalingen iets anders is dan toetsing aan de Grondwet, miskent dat het Europees Verdrag met zijn voor een ieder verbindende bepalingen, voor ons zijn op te vatten als constitutionele normen. Het EVRM vervangt onze eigen Grondwet eigenlijk voor een stukje. Dat is niet alleen jammer, maar ook onnodig. Ik zou -- ten overvloede, voor het geval ik de Kamer niet zou kunnen overtuigen -- kunnen verwijzen naar het redactioneel van het NJCM-bulletin van 2007. Ik kan desgewenst ook de paginanummers noemen.

Ik kom op het argument van de mogelijke verschuiving in de trias politica. Daarover zijn nogal wat vragen gesteld door de verschillende sprekers. Ik dank hen daarvoor. Met de VVD-fractie ben ik van mening dat de verhoudingen in de trias politica dynamisch zijn en dus niet bevroren in de tijd. Dat is ook goed. Tegelijkertijd wil ik de indruk graag wegnemen dat, zoals de heren Dölle, Rehwinkel en mevrouw Duthler vrezen, met dit wetsvoorstel mogelijk een principiële herziening van de trias politica zou worden beoogd. Ook de zorg dat de rechtspraak zou kunnen politiseren, of dat de politiek zich naar de rechtspraak zou kunnen verplaatsen, wil ik met klem bestrijden. Als ik het boud zou mogen zeggen: ik zou mijn voorstel voor constitutionele toetsing zelfs niet hebben gedaan, als ik gedacht had dat dit tot een politisering van de rechtspraak zou kunnen leiden. Naar mijn inzicht is de kern van de trias politica dat er een onderscheid kan worden gemaakt in functies. Dat zijn de

welbekende wetgevende, uitvoerende en juridische functie. Deze functies zijn opgedragen aan verschillende organen. Daarmee wordt de machtenscheiding bereikt. Vervolgens moeten die organen dan in een checks-and-balancesverhouding tot elkaar worden gezet, om ook een machtsevenwicht te bereiken. Overigens denk ik niet dat ik hiermee voor deze Kamer veel nieuws heb gezegd. Waarschijnlijk is dit informatie die deze Kamer iedere dag weer tot zich neemt.

Ik ben het met de VVD-fractie eens dat de wetgevende functie neerkomt op het vaststellen van een normenkader, terwijl de juridische functie onder andere neerkomt op het toetsten van de ene norm aan de andere. De vraag of een bepaalde wet in overeenstemming is met de Grondwet, maakt in zekere zin onderdeel uit van de juridische functie die binnen een staat moet worden uitgeoefend. Met andere woorden, de juridische vraag of een gemeentelijke verordening in strijd is met een provinciale verordening is in de kern niet anders dan de vraag of een formele wet in overeenstemming is met de Grondwet. Natuurlijk geef ik graag toe dat er ook veel verschillen zijn aan te voeren in het voorbeeld dat ik net heb aangehaald. Verschillende fracties hebben overigens gewezen op de verschillen die bestaan. Het gaat mij nu om het theoretische onderscheid tussen de functies.

U hebt mij gisteravond uitgedaagd om juist op dit meer abstracte niveau een principiële discussie met u te voeren. Op dit principiële niveau stel ik vast dat het constitutionele toetsingsverbod in zekere zin de uitzondering is op de hoofdregel van de machtenscheiding. Artikel 120 Grondwet draagt de beantwoording van een vraag die naar zijn aard ten minste voor een deel onder de juridische functie valt geheel op aan politieke organen. Historisch is dat wel te verklaren, maar in mijn ogen is het niet meer opportuun.

Mijn wetsvoorstel komt er in de kern op neer om bij de juridische beoordeling van een vraag of een wet in overeenstemming is met de Grondwet ook die organen te betrekken waaraan wij in de regel juridische beoordeling opdragen, de rechter. Deze juridische beoordeling wil zeggen een beoordeling achteraf, concreet en op grond van rechtmatigheidscriteria, zo zeg ik graag de fracties van D66 en de OSF na. Mijn voorstel, zo zeg ik met nadruk, betekent dus geen politisering van het recht, maar de consequente toepassing van de hoofdregel die al geldt in de trias politica: lagere normen mogen aan hogere normen worden getoetst. De wetgever raakt zijn monopolie op wetgeving niet kwijt, althans niet meer en anders dan in een democratische rechtsstaat gebruikelijk is, namelijk politiek binnen de grenzen van het recht.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): De vraag is vooral in hoeverre de rechter zal dienen te streven naar grondwetsconforme uitleg. Een aantal sprekers heeft gisteren aan de orde gesteld dat er geen behoefte is aan een rechter die een principiële afweging maakt of wetgeving in overeenstemming is met de Grondwet. De vraag is in hoeverre u wilt

uitspreken dat de rechter, misschien rekening houdend met gewijzigde maatschappelijke omstandigheden, toch moet streven naar een zo veel mogelijke grondwetsconforme uitleg. Dan zijn wij terug bij het democratieargument, dat toch uitgangspunt is. In die zin kun je je zelfs afvragen of er sprake is van een uitzondering op de trias politica. In principe moet het de wetgever zijn die de algemene regels stelt. Ook blijft het -- daar is gisteravond ook verschillende keren op gewezen -- voor de wetgever, zelfs bij constitutionele toetsing, mogelijk om daarna alsnog die algemene regels bijvoorbeeld anders te stellen. Ik nodig u uit om vooral daarop in te gaan. U wekt soms de indruk een rechter te willen die de mogelijkheid heeft van een eigen principiële benadering om te kijken of wetgeving in overeenstemming is met de Grondwet, terwijl de benadering van anderen, die op zichzelf misschien niet onwelwillend tegenover constitutionele toetsing staan, is dat daarbij zo veel mogelijk grondwetsconformiteit uitgangspunt moet zijn.

Mevrouw **Halsema**: Ik kan dat met een heel simpel bevestigend "ja" beantwoorden. Ik meen mij te herinneren dat dit bijvoorbeeld in het debat in de Tweede Kamer een rol heeft gespeeld. Ook toen is door mij uitdrukkelijk gezegd dat er grondwetsconform wordt getoetst door de rechter en, zo zegt mijn secondant mij nog even voor, dat hij daarbij zo veel mogelijk een conflict zal trachten te vermijden. Het gaat hierbij veel meer om onderscheiden taken dan om conflicten. Het gaat veel meer om dialoog dan om tegenstellingen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik denk dat deze benadering weerklank kan vinden, maar u hebt ons wel degelijk op het verkeerde been gezet, bijvoorbeeld met opmerkingen als: ik kan u antwoorden in reactie op vragen dat het functioneren van de wetgever aanleiding vormt. Dan wekt u de indruk dat de wetgever overruled, gecorrigeerd moet worden en dat, in de woorden van gisteren, de wetgever eventueel op de vingers getikt moet worden. De benadering die u nu kiest, is veel acceptabeler. U spreekt over "aanvulling". Dat is een andere benadering dan wij soms zijn tegengekomen.

Mevrouw **Halsema**: Ik weet niet of er strijdigheid is; ik heb het in ieder geval niet beoogd. Ik heb zo-even wel gezegd dat hier sprake is van communicerende vaten, maar daarmee beoog ik niet zozeer de vrijheid van de rechter te vergroten als wel de verantwoordelijkheid van de Staten-Generaal te beklemtonen, wat toch iets anders is. De rechter moet wat mij betreft grondwetsconform toetsen. Daarbij zijn de Staten-Generaal er natuurlijk altijd verantwoordelijk voor om zo veel en zo uitgebreid mogelijk te toetsen aan de Grondwet en aan het EVRM.

Gisteravond heb u mij terecht voorgehouden: hoe moet het als de wetgever recht geschapen heeft; dat moet de rechter toch toepassen in plaats van toetsen? Daarin hebt u gelijk en dat zal ook het geval zijn. Dat leid ik af uit

de jurisprudentie die in de voorbereidende stukken is uitgewerkt en die gisteravond ook over de tafel is gegaan. De kern van de jurisprudentie is dat de rechter zich schikt en richt naar inhoudelijke afwegingen die door de wetgever zijn gemaakt.

Met dit voorstel blijft het primaat van de politiek uitdrukkelijk overeind. De wetgever en de grondwetgever houden uiteindelijk het laatste woord. De verhoudingen in de trias zullen wel zodanig zijn dat de rechter vanuit zijn juridische functie grondwettelijke argumenten zal kunnen inbrengen in de maatschappelijke discussie die vervolgens door de wetgever kunnen worden meegenomen in zijn gewone werk. Grondrechtenbescherming is een taak die wetgever en rechter uiteindelijk delen. Het zou mooi zijn, als wij onze Grondwet dan ook zo inrichten dat zij beiden aan de invulling van die taak kunnen bijdragen, ook op het niveau van de formele wetgeving.

Graag maak ik nog een aantal opmerkingen over politieke benoemingen, waarvoor alle afgevaardigden hun vrees hebben uitgesproken. Ik denk dat deze vrees Kamerbreed wordt gedeeld, ook door mij. Ik kan hier ook heel simpel en enigszins boud over zijn. Als bij mij op enig moment de vrees had bestaan dat dit wetsvoorstel zou kunnen leiden tot politieke benoemingen, ook dan zou ik het niet ingediend hebben, omdat wij naar mijn idee dan het kind met het badwater zouden weggooien en ik ook vrees voor Amerikaanse toestanden, waarop door velen hier is gewezen. Waarom verwacht ik dat niet? Ik verwacht geen politieke benoemingen, omdat wij niet voorstellen om een constitutioneel hof in te stellen. Dat leidt tot de politieke benoemingen zoals wij weten uit Duitsland en Frankrijk. Hoewel het Amerikaanse Supreme Court geen constitutioneel hof is, fungeert het in feite voor een groot gedeelte wel als zodanig. Een constitutioneel hof zal ook eerder geneigd zijn te komen tot politieke uitspraken. Daarmee zal het de wetgever wel voor de voeten lopen en ontstaan er conflicten zoals bij de New Deal van Roosevelt, zoals de heer Dölle terecht opmerkte.

Geen Amerikaanse toestanden met politiek benoemde rechters; daar leidt mijn voorstel met gespreide toetsing ook in het geheel niet toe. Waarom meen ik dat nu zo zeker te weten? Dat is toch een beetje ervaring met toetsing aan het EVRM, maar bijvoorbeeld ook de ervaring met toetsing aan euthanasie, aan stakingsrecht en aan redelijkheid en billijkheid in het burgerlijk recht. Ik zou u eigenlijk de wedervraag willen voorleggen. Wij vertrouwen onze rechters zo veel toe, ook gezien de vaak vage normen in wetgeving en kaderwetgeving. Waarom zou dat ophouden nu de rechter aan een aantal grondwetsbepalingen zou mogen toetsen, aan subjectieve rechten? Dat lijkt mij niet te rijmen met het vertrouwen dat wij op andere momenten wel in de rechter stellen. Dat is dezelfde rechter die nu zeer veel respect aan de wetgever betoont, die zijn traditionele plaats al meer dan twee eeuwen kent en die, om met de heer Dölle te spreken, nooit blijk heeft gegeven los te willen komen van zijn traditionele plaats. Daar

heb ik net veel voorbeelden van gegeven. Bovendien heb ik in de Tweede Kamer, noch in de senaat iemand horen pleiten voor politieke benoemingen of voor politisering van het recht. Daarmee mag toch verondersteld worden dat daarmee de weg ernaartoe effectief is afgesneden.

De heer **Dölle** (CDA): Mevrouw Halsema komt nog te spreken over de subsidiariteit, de proportionaliteit en de manier waarop wordt getoetst, neem ik aan?

Mevrouw **Halsema**: Ik meen het wel. Vanochtend was sprake van grote spoed, dus ik hoop dat ik daarin volledig ben. Anders hoop ik dat de heer Dölle mij respijt geeft tot de tweede termijn, maar ik heb het beloofd.

De heer **Dölle** (CDA): Onze fractie heeft ook gezegd dat de aanvaarding van dit wetsvoorstel niet hoeft te leiden tot dramatische politisering. Er kan echter wel een dynamiek op gang komen, want zelfs vroeger is al eens in de Tweede Kamer gediscussieerd over de positie van de leden van de Hoge Raad. Het ging erom of die te "D66-achtig" was. Ik refereer aan het Van der Burg-debat en dat van anderen. Dus zo'n debat is al een keer gevoerd en het is terecht afgehouden. Het was ten onrechte opgevoerd, maar zelfs in die pacifistische, post-verzuilingstijd kwam het al eens een enkele keer voor. Mevrouw Halsema spreekt steeds over de Hoge Raad, maar wij hebben het ook over de Centrale Raad van Beroep, het College van Beroep voor het bedrijfsleven en over de Afdeling bestuursrechtspraak, die ook fel in discussie is over vreemdelingenrecht, om maar eens wat te noemen. Als mevrouw Halsema het toetsingsverbod loslaat, dan kan er heel goed een dynamiek ontstaan die uiteindelijk zal leiden, vermoedelijk via fracties in de Tweede Kamer, tot een aandrang om meer invloed te hebben op de voordrachtslijstjes voor de benoemingen van rechters in die clubs. Ik zeg niet dat het gebeurt, maar zij moet bepaald niet uitsluiten dat de kans wordt vergroot door aanvaarding van dit wetsvoorstel.

Mevrouw **Halsema**: Dat wordt toch weersproken door het feit dat alle bevoegdheden die de Nederlandse rechter al heeft nooit hebben geleid tot politisering van de rechterlijke macht. Ik meen dat onze rechterlijke macht een grote mate van onafhankelijkheid en onpartijdigheid kent, waar wij deze ook zeer om moeten waarderen. Als ik mij de inbreng van de heer Dölle goed herinner, dan zou hij een pleitbezorger voor een constitutioneel hof zijn als hij al voor constitutionele toetsing mocht zijn. Dan moet je juist voor politieke benoemingen gaan vrezem.

De heer **Dölle** (CDA): Dat kunt u niet gehoord hebben in mijn bijdrage.

Mevrouw **Halsema**: Excuus, dan was het in de bijdrage van de VVD-fractie.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Misschien kan mevrouw Halsema mij uitleggen waarom het maken rechtspolitieke afwegingen, waaraan een rechter soms niet zal ontkomen als hij iets gaat toetsen aan de Grondwet, niet leidt tot politisering van de rechtspraak. Mevrouw Halsema verklaarde dat net wel, maar ik snap het nog niet.

Mevrouw **Halsema**: Ik heb allereerst benadrukt dat een rechter vooral juridische afwegingen maakt en geen rechtspolitieke, en dat wij in Nederland een lange traditie kennen van rechters die een grote mate van terughoudendheid betrachten en die rechtspolitieke vragen altijd hebben overgelaten aan en hebben teruggebracht naar de wetgever. Mevrouw Duthler veronderstelt nu dat rechtspolitieke vragen wel door de rechter worden gesteld en beantwoord. Dat bestrijd ik. Bovendien zegt zij dat dit vanzelfsprekend zal leiden tot politisering van de rechterlijke macht. Ook die vanzelfsprekendheid staat volgens mij niet vast, maar het een en ander is vooral afhankelijk van de inrichting van het rechterlijk bestel.

Mevrouw **Duthler** (VVD): De rechter zal in sommige gevallen niet kunnen ontkomen aan het maken van rechtspolitieke afwegingen. Ik gaf zojuist al het voorbeeld van de wet waarmee de versoepeling van adoptievoorwaarden voor paren van gelijk geslacht wordt geregeld. In de Eerste Kamer is de afweging ten gunste van het gelijkheidsbeginsel uitgevallen, maar zij had net zo goed de andere kant kunnen uitvallen. Als een rechter wordt geconfronteerd met de vraag of die wet in een concreet geval in strijd is met het gelijkheidsbeginsel, dan kan ik mij niet anders voorstellen dan dat er toch politieke keuzen moeten worden gemaakt.

Mevrouw **Halsema**: De vraag van mevrouw Duthler verbaast mij nu toch enigszins, omdat wij de rechter bevoegdheid geven op het gebied van een groot aantal kwesties die politiek veel gevoeliger liggen. Ik gaf het voorbeeld van euthanasie en van stakingsrecht. Deze heeft niet geleid tot politisering van het recht of tot politieke benoemingen. De rechter heeft die bevoegdheden en onze rechterlijke macht is buitengewoon onafhankelijk en onpartijdig. Zou ons vertrouwen in de rechter dan plotseling stoppen als hij bevoegdheid krijgt om een beperkt aantal subjectieve rechten aan de Grondwet te toetsen? Dat komt mij niet logisch over, temeer omdat de rechter al de bevoegdheid heeft om iets te toetsen aan het EVRM. Dat heeft ook niet geleid tot politisering.

De **voorzitter**: Met het oog op de klok, wil ik mevrouw Halsema vragen haar betoog te vervolgen. Ik bespeur ook enige herhaling.

**

Mevrouw **Halsema**: Ik ben bijna aan het eind. Voorzitter. Er is een aantal vragen gesteld over de gevolgen van mijn voorstel voor de rechtszekerheid dan wel de rechtsonzekerheid. Beeldend als het debat soms werd, was dit vooral

een tegenstelling tussen "het zwaard van Damocles" en "de vangrail van Halsema". Ik denk nog na over de vraag of ik dat misleidende beeldspraak vind. Hieruit volgt al dat dit wetsvoorstel deels een kwestie is van appreciatie. Wanneer wij Damocles zouden vervangen door Vrouwe Justitia wordt het immers juist een geruststellende gedachte dat haar zwaard van het recht ook boven de overheid hangt. Dan klinkt het immers als de kern van de rechtsstaat. Dat geldt ook wanneer ik de rechtszekerheid dan wel de rechtsonzekerheid presenteer als iets wat met de aard van de zaak gegeven is.

Een constitutioneel systeem dat is opgebouwd door imperfecte mensen kan niet meteen perfecte uitspraken doen. Daarvoor is een constitutionele dialoog nodig. Een dialoog veronderstelt nu eenmaal altijd een zekere mate van voorlopigheid. In zoverre geef ik de fracties die daar gisteren op wezen graag toe, dat de uitbreiding van de dialoog over grondrechten naar de rechter deze voorlopigheid kan laten toenemen. Rechtsbescherming gaat nu eenmaal gepaard met een zekere mate van rechtsonzekerheid. Inderdaad, wat wij willen aan rechtsbescherming tegen schending van de grondrechten, verliezen wij in zekere mate aan rechtszekerheid. Dit is een afweging die gemaakt moet worden.

Hierbij wil ik wel beklemtonen dat de toename relatief is. Immers, het aantal instanties dat een wet in formele zin buiten toepassing kan laten, wordt niet verhoogd. Het aantal wetten dat buiten toepassing kan worden gelaten, wordt ook niet verhoogd. Die principiële stappen zijn al gezet door het toestaan van toetsing aan een eenieder verbindende bepaling uit verdragen bij de toepassing van een verdrag. Het enige wat verandert, zijn de argumenten die kunnen leiden tot het buiten toepassing laten. Juist van de gebruikte argumenten zal dit afhangen. Als de rechter in een concreet geval een wet buiten toepassing laat, maar dat doet met argumenten die zich ook tot andere gevallen uitstrekken, kunnen deze andere gevallen profiteren van de verwachting dat in vergelijkbare gevallen ook vergelijkbaar wordt besloten. Zoals ik al eerder heb opgemerkt, is dat niet erg waarschijnlijk, want de rechter gaat voorzichtig om met zijn rechtsvormende taak.

In dit opzicht is de situatie niet fundamenteel anders dan bij de toetsing aan verdragen. Door verschillende fracties is de onzekerheid genoemd als gevolg van het feit dat het doorlopen van een rechtsgang nu eenmaal tijd vergt. Ondanks dat wij ons er dikwijls over beklagen dat de snelheid hoger zou kunnen zijn, moet ik zeggen dat ons rechtssysteem nog altijd in staat is om in belangrijke zaken snel te beslissen. Ik verwijs nog maar eens naar het Harmonisatiewetarrest, maar dat geldt ook voor de heel recente procedure rondom ABN AMRO.

Een voordeel van mijn voorstel is dat het aantal procedures beperkter wordt als de eigen rechter aan de eigen grondrechten mag toetsen. Dat scheelt toch weer een paar jaar rechtsonzekerheid ten opzichte van de procedures bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

Wanneer rechtsonzekerheid ontstaat omdat de betrokken partij het niet opportuun acht om door te procederen tegen het buiten toepassing laten van een wet, bijvoorbeeld door de rechtbank in Assen, moet ik zeggen dat in het algemeen geldt dat het rechtssysteem zal moeten leven met een afwijkende uitspraak van de rechtbank in Assen. Het systeem heeft in de afgelopen jaren bewezen wel grotere uitdagingen aan te kunnen. Daarbij geldt dat de bereidheid om in beroep te gaan, zal afhangen van het belang van de zaak en van de uitspraak. Als er weinig belang bestaat bij een uitspraak, is er ook weinig rechtsonzekerheid. Als er veel belang bij is, zal het vraagstuk waarschijnlijk niet blijven steken in het arrondissement Assen, maar ook elders in het land worden opgeworpen.

Ik zou het argument van de CDA-fractie dat juist formele wetten met rust moeten worden gelaten, omdat zij belangrijk zijn, willen omdraaien en willen vragen of niet juist tegen belangrijke wetten individuele rechtsbescherming zou moeten openstaan. Ik ga hier ook elders op in.

De VVD-fractie wijst erop dat een formele wet met meer waarborgen is omkleed. Dat verschil zie ik als een reden waarom niet voor veel rechtsonzekerheid gevreesd hoeft te worden. Als de waarborgen hebben gefunctioneerd, zal de rechter er niet licht van afwijken. Ik ben hierop al eerder ingegaan.

Eerlijk gezegd is het argument van de fracties van de SGP en de ChristenUnie dat het buiten toepassing laten van een wet de Koning in verlegenheid brengt, omdat deze zijn handtekening onder deze wet heeft staan, voor mij nieuw. In reactie daarop vraag ik mij af of dit anders is wanneer Straatsburg constateert dat er sprake is van een schending van het EVRM die terug te leiden is naar een formele wet. Ik weet niet precies wat erger is; een handtekening van de Koning onder een wet waarvan de toepassing in voorkomende gevallen in strijd is met de Grondwet zonder dat daartegen rechtsbescherming openstaat, of een handtekening van de Koning die is gezet in de wetenschap dat de rechter in voorkomende gevallen een aandeel zal leveren in het beschermen van de grondrechten.

Ik hoef deze fracties niet te vertellen dat wij de ministeriële verantwoordelijkheid kennen, zodat de verantwoordelijkheid voor de bekrachtiging van de wet is neergelegd bij de ministers en niet bij de Koning. Hoewel dit argument nieuw is voor mij, is dit geen bezwaar geweest om in de verkiezingsprogramma's van deze partijen te pleiten voor invoering van constitutionele toetsing, dus ik hoop dat de democratie hier haar werk doet.

Dan heb ik nog de volgende nabrander. Verschillende sprekers hebben laten weten angstig te zijn voor het aanbrengen van een hiërarchie of rangorde in grondrechten. Ik denk dat de regering zich hierover heel duidelijk uitspreekt in de nota. Er dient geen hiërarchie te zijn in grondrechten. Bij een conflict tussen grondrechten vertrouwt de regering de concrete afweging aan de rechter toe. Ik sluit mij daar graag volledig bij aan.

De heer **Dölle** (CDA): Er is nog een vraag die u niet hebt beantwoord. Ik heb allerm minst de illusie namens de fractie van de Partij van de Arbeid te moeten spreken, die dit punt naar voren heeft gebracht bij de schriftelijke voorbereiding. De Nederlandse grondrechten zijn in die zin geclausuleerd dat aan alle anderen dan de formele wetgever is verboden om hieraan vorm te geven. Dat wordt aan de formele wetgever overgelaten. De formele wetgever zet bijvoorbeeld een ouderschapsplan in de wet, om maar wat te noemen. Er komen burgers, organisaties, mediaoptredens en procedures. De rechter moet dan beoordelen of de verplichting tot een ouderschapsplan in strijd is met bijvoorbeeld artikel 10 van de Grondwet. Ik leg er steeds de nadruk op dat de rechter dan een methode moet hebben om te toetsen aan rechtmatigheid, zoals u dat noemt. Als ik de schriftelijke voorbereiding goed begrijp, moet hij het ouderschapsplan toetsen aan de subsidiariteit en aan de proportionaliteit die bij de wetgever heeft voorgezeten toen hij dit product vanmiddag bevestigde. Ik blijf erbij dat dit een wonderlijke transplantatie is van de uitlegmethoden die wij kennen in het verdragsrecht en in het bestuursrecht. Deze worden nu losgelaten op de 225 parlementariërs die in coproductie met het kabinet, geadviseerd door de Raad van State, na jarenlange correspondentie en plenaire debatten een product hebben afgeleverd. Er moet echt meer duidelijkheid over komen waaraan de rechter zal toetsen, als het gaat om proportionaliteit en subsidiariteit.

Mevrouw **Halsema**: De heer Dölle heeft inderdaad het antwoord op die vraag van mij tegoe. Deze vraag komt er in wezen op neer of de bepalingen in de Grondwet zich wel lenen voor rechterlijke toetsing. De wijze waarop de zogenaamde beperkingsclausules zijn geformuleerd, zou tot de mijns inziens onterechte conclusie kunnen leiden dat alleen toetsing door de formele wetgever tot de mogelijkheden behoort. In de Grondwet wordt meestal gesteld dat beperkingen bij of krachtens de wet mogelijk zijn. De wetgever noemt slechts in een enkel geval doelcriteria. Vandaag de dag kan niet meer volgehouden worden dat iedere beperking aanvaardbaar is, zolang deze maar aan de formele criteria voldoet.

Een vergelijking met het Belgische en het Duitse recht op dit punt is nuttig. De Belgische Grondwet van 1831 is goed te vergelijken met de Nederlandse. Deze is gebaseerd op groot vertrouwen in de wetgever. In het feit dat een beperking van een grondrecht bij of krachtens de wet dient plaats te vinden, lag volgens de grondwetgever de grootste waarborg voor de vrijheden van de burger. Inmiddels is er nogal wat veranderd. Het Belgisch Grondwettelijk Hof blijkt prima te kunnen toetsen aan de nogal formeel en strak geformuleerde grondwetsbepalingen waarin grondrechten zijn verankerd. Bij gebrek aan toetsingsmaatstaven vindt de rechter inspiratie bij het EVRM.

Ook de Nederlandse rechter kan dat doen. Deze doet dat in de praktijk al in gevallen waarin

toetsing aan de Grondwet wel is toegestaan. Zo oordeelde de Afdeling Bestuursrechtspraak in 1996 dat op grond van artikel 7, lid 3, Grondwet een recht op geluidsversterking voortvloeiend uit evangelisatieactiviteiten beperkt kon worden, maar dat deze beperkingen proportioneel en noodzakelijk dienden te zijn. Deze uitspraak lijkt aan te knopen bij de noodzakelijkheidstoets van het EVRM. Het aanknopen bij het EVRM en andere verdragen levert geen zinloze kopiëring op. De rechter is bij toetsing aan de Grondwet niet gebonden aan de interpretatie van het Europees Hof die in de verdragsbepaling is geïncorporeerd en kan dus een meer op Nederland toegesneden toetsing verrichten.

Ook de Duitse Grondwet is niet scheutig als het gaat om materiële toetsingscriteria. Het Bundesverfassungsgericht zag hierin echter geen problemen. Het zogenaamde Übermassverbot of proportionaliteitsbeginsel speelt in zijn jurisprudentie een belangrijke rol.

Ik begrijp niet zo goed waarom toetsing door Nederlandse rechters aan proportionaliteit en subsidiariteit in het kader van de toetsing aan grondwettelijke grondrechten onverantwoord zou zijn. De regering achtte het in 2000 in een reactie op het rapport van de commissie-Franken -- dat ik overigens met veel waardering heb gelezen -- vanzelfsprekend dat beperkingen van grondwettelijke grondrechten moesten voldoen aan de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit. Deze eisen zouden zelfs impliciet in de beperkingsclausules besloten liggen. De heer Dölle zou toch niet willen zeggen dat de wetgever beperkingen van grondrechten tot stand mag brengen als deze disproportioneel zijn of als er nog genoeg alternatieven te bedenken zijn? Dan spreken wij over subsidiariteit. Mijns inziens is zijn argument meer dat de wetgever de toets van proportionaliteit en subsidiariteit moet verrichten. De wetgever moet dat inderdaad doen, maar dit wil niet zeggen dat de rechter, concrete rechtsbescherming biedend, hierin geen aanvullende rol kan spelen.

De heer **Dölle** (CDA): Mevrouw Halsema is nu een stuk helderder. Zij haalt nu voorbeelden uit Duitsland en België aan, twee typisch federale systemen -- althans in België vanaf 1980 -- waar dit type toetsing inderdaad bij de hoven ligt, bij het arbitragehof, tegenwoordig het grondwettelijk hof want het is enorm uitgebreid, en in Karlsruhe. Dit wil zij ongeveer naar Nederland overplaatsen. Zo begrijp ik haar opvatting. Ik kom hierop graag in tweede instantie terug.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ik wil de heer Dölle nog een vraag stellen. Ik begrijp het zo dat het handvatten kunnen zijn voor de toetsing die de rechter altijd doet in een individueel geval. Het is dus niet zo dat hij zal bezien of de wet in haar geheel voldoet aan de criteria. Het zijn puur richtsnoeren aan de hand waarvan de rechter een individuele belangenafweging maakt of er in dat concrete geval strijd zou kunnen zijn met de

Grondwet. Dat kunnen toch zeer wel hanteerbare criteria zijn?

De heer **Dölle** (CDA): Ook dat ben ik met mevrouw Strik eens, maar wij hebben het hier al eerder over gehad. Als iets niet voorzien is, geen probleem. Als iets wel door de wetgever is voorzien en bewust is gewild en de rechter zegt in een concreet geval dat het niet proportioneel is wat de wetgever heeft gewild, dan geldt dit voor alle vergelijkbare gevallen -- wat ik noem: "de wet raakt stuk" -- en dit is een buitengewoon belangrijke verandering ten opzichte van het huidige systeem.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik sluit mij dit keer bij de heer Dölle aan. Dit sluit ook aan bij de discussie die wij eerder hebben gevoerd over de vraag wat nu precies de rol van de rechter zou zijn bij de introductie van de constitutionele toetsing. Mevrouw Halsema zegt dat de rechter de wettelijke afwijkingbepalingen op proportionaliteit zal beoordelen. Het is natuurlijk de vraag hoe dit zich verhoudt tot wat wij eerder met elkaar hebben gewisseld in dit debat, namelijk of het wel de taak van de rechter is om de proportionaliteit daarvan te beoordelen.

Nogmaals, ik breng het opnieuw onder de aandacht, volgens ons is het vooral de taak van de rechter om naar grondwetsconformiteit te streven en niet om te doen wat de wetgever in hoofdzaak -- en wat ons betreft ook ten finale -- hoort te doen, namelijk om te bepalen of ook bijvoorbeeld gerechtvaardigd bij wet wordt afgeweken van de Grondwet.

Mevrouw **Halsema**: Voorzitter. Ik geef nu een korte reactie, maar ik kom hierop graag in tweede termijn terug, omdat ik de gevoeligheid begrijp. Voor alle duidelijkheid: wij willen van Duitsland alleen de maatstaf van proportionaliteit overnemen. Dit is overigens niet nieuw. De regering heeft dit ook voorgesteld in haar reactie op de bevindingen van de commissie-Franken. Als ik het mij goed herinner, werd dit destijds naar voren gebracht door minister De Vries. Ook bij grondwetsconforme toetsing speelt proportionaliteit nog altijd een rol zoals die ook bij verdragstoetsing een rol speelt.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik zeg het maar even voor alle duidelijkheid, wat de regering vindt en wat de heer De Vries vindt, is niet automatisch wat mijn fractie zal vinden. Dat durf ik wel te zeggen nu de heer De Vries er niet is.

Mevrouw **Halsema**: Maar mijnheer Rehwinkel, de onafhankelijkheid van de senaat kennende, leef ik ook in die veronderstelling. Ik had dit alleen bedoeld als een geheugensteuntje.

*N

Minister **Ter Horst**: Mevrouw de voorzitter. In de eerste plaats spreek ik namens de regering waardering uit voor de indienster van dit initiatiefvoorstel, met name voor haar

vasthoudendheid. Zij is hier jaren mee bezig geweest en kan het nu in deze Kamer verdedigen.

Ik sta hier als adviseur van de Kamer. Ik sta hier uiteraard ook om daar waar dat gewenst is, de visie van het kabinet op het initiatiefvoorstel te geven. Er zijn een paar specifieke vragen aan mij gesteld. Die zal ik beantwoorden, ook al is al veel door mevrouw Halsema besproken. Ik zal proberen die antwoorden niet te dubbelen.

Verschillende woordvoerders hebben gesproken over de effecten van de rechterlijke toetsing op de functie en het gezag van de Grondwet. De heer Engels heeft daarover gesproken. Hij heeft zijn aarzelingen geuit. Mevrouw Strik heeft erover gesproken. Zij verwacht hier het nodige van en zij is van mening dat het voorstel zal bijdragen aan versterking van de Grondwet. Het kabinet staat inderdaad voor versterking van de Grondwet. Een aantal leden heeft daarover gesproken. Het kabinet is daarom bezig met de instelling van een staatscommissie Grondwet. Wij beogen die versterking van de Grondwet te bereiken via een aantal denkbare wijzigingsvoorstellen. Het kan dan gaan over de preambule, algemene bepalingen, aanvulling en herziening van de grondrechtencatalogus waaronder het techniekonafhankelijk maken van de grondrechten. Het gaat dus niet om voorstellen om door niet-juridisch taalgebruik de toegankelijkheid van de Grondwet te veranderen en te verbeteren. Ik zeg dit nog eens nadrukkelijk want ik meen dat de term jip-en-janneketaal weer is gevallen. Dit is zeker niet de bedoeling, hoewel het natuurlijk nooit kwaad kan om je duidelijk uit te drukken.

Of versterking van de Grondwet kan worden bereikt met het huidige initiatiefvoorstel, is mijns inziens de vraag. Misschien kan het, maar dat alleen kan geen reden zijn voor de beoordeling van het initiatiefvoorstel. Het gaat om vele voor- en nadelen. Ik kom hier nog op terug.

Veel fracties hebben gewezen op de kwaliteit van wetgeving. Zij hebben de vraag gesteld of de gedeeltelijke opheffing van het toetsingsverbod geen brevet van onvermogen zou zijn aan het adres van de wetgever. Die discussie is ook al met mevrouw Halsema gevoerd. De regering is van mening dat artikel 81 van de Grondwet de wetgevende taak opdraagt aan de regering en de Staten-Generaal gezamenlijk. Zij staan borg voor de kwaliteit en de constitutionele houdbaarheid van wetgeving, daarin ondersteund door onder andere de adviserende taak van de Raad van State. De gedachte dat wetgever en rechter op verschillende wijze in het proces zouden staan, vind ik wel begrijpelijk. Mevrouw Halsema zei het al, de een toetst vooraf in algemene zin en de ander zou achteraf toetsen in concrete gevallen. Toch zijn er situaties denkbaar -- de heer Dölle heeft erop gewezen -- waarin de rechter een situatie zou moeten beoordelen die de wetgever wel degelijk voor ogen heeft gehad. Daar zit dan zeker een spanning, maar ook in dat geval overstijgt het oordeel van de rechter niet het individuele geval.

De fractie van de Partij van de Arbeid heeft mij een aantal vragen gesteld en ik voel mij uiteraard niet vrij om daar niet op te antwoorden.

Zij heeft gevraagd of het kabinet de visie deelt dat de stap naar de rechterlijke toetsing aan de nationale grondrechten logisch en beperkt van omvang is uit het gezichtspunt dat toetsing aan verdragen al mogelijk is en dat het daarbij veelal gaat om grondrechten die ook in de Grondwet zijn opgenomen. Het kabinet heeft begrip voor de gedachtegang die daaruit spreekt, maar acht die niet per se logisch, vooral niet omdat de beoordeling van het initiatiefvoorstel nu eenmaal niet enkel uit dit perspectief kan worden gezien. Voor wat betreft de omvang van de toetsing, wijs ik erop dat in verdragen al aanzienlijk wat grondrechten zijn verankerd die ook in de Grondwet zijn opgenomen. Toch zou dit de stap nog niet beperkt maken. Er zijn ook diverse verschillen tussen de nationaal en internationaal verankerde grondrechten. Die zijn in de schriftelijke behandeling van het voorstel uitvoerig aan de orde geweest. Ik noem onder andere de verschillen in beperkingssystematiek van de nationale en internationale grondrechten en enkele typisch Nederlandse grondrechten zoals het censuurverbod.

De PvdA-fractie heeft ook gevraagd: vindt het kabinet evenals het kabinet-Kok II dat er geen principieel onderscheid hoeft te zijn tussen de toetsing van formele en lagere wetgeving aan de Grondwet? Dat onderscheid hoeft er inderdaad niet per se te zijn. Dat neemt echter niet weg dat er de nodige verschillen zijn tussen lagere en hogere regelgeving. Ik wijs onder andere op de vele waarborgen waarmee het proces voor de totstandkoming van wetten in formele zin is omgeven en de mede daardoor snelle herstelbaarheid van lagere regelgeving. Een van de woordvoerders heeft daar ook over gesproken.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Is het niet zo dat de rechter altijd heel nadrukkelijk kijkt naar het totstandkomingsproces, vervolgens dus ook rekening houdt met de argumenten die daarin zijn gewisseld en ook langs die weg een wet uitlegt?

Minister **Ter Horst**: Ja.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Acht u dan niet het risico groot, zoals u eerder in uw betoog aangaf, dat een rechter toch een ander oordeel in de plaats stelt van het oordeel van de regering en de Staten-Generaal over een bepaalde wetsbepaling?

Minister **Ter Horst**: Dat zou kunnen. Ik heb gezegd dat als de rechter achteraf toetst in individuele gevallen, hij een andere opvatting daarover kan hebben dan de wetgever. Als die mogelijkheid niet zou bestaan, kun je je afvragen waarom überhaupt toetsing aan de Grondwet noodzakelijk zou zijn.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ziet u dat vaak gebeuren?

Minister **Ter Horst**: Het is er nog niet, dus dat weten wij niet.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Vindt u in het algemeen dat de rechter zich terughoudend opstelt ten aanzien van de toetsing van bestaande wetten, bijvoorbeeld aan verdragen?

Minister **Ter Horst**: Een van de woordvoerder sprak over "het zwaard van Damocles", een andere over een "cosmetische operatie". Het hangt er dus van af hoe je dat beoordeelt. Als je denkt dat de mogelijkheid niet bestaat dat de rechter daaraan toetst en een andere uitspraak doet dan de wetgever, is het onzin om positief te zijn over dit initiatiefwetsvoorstel. En als je die mogelijkheid juist heel erg vindt, moet je dit wetsvoorstel niet aanvaarden, omdat de rechter anders een onacceptabele positie zou gaan innemen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Het is interessant dat de minister deze perspectieven schetst. Mij interesseert echter vooral wat het kabinet uiteindelijk vindt. Die vraag heb ik nadrukkelijk gesteld: vindt het kabinet net als het kabinet-Kok II dat er reden is om tot die beperkte introductie van constitutionele toetsing over te gaan?

Minister **Ter Horst**: Het ging net over "afgronden". Ik bouw mijn betoog op als een "cliffhanger". Aan het eind ervan kom ik dus op dat punt terug.

De PvdA-fractie heeft ook gevraagd: kan het kabinet preciezer inzicht verschaffen in de vraag in hoeverre bij verdragstoetsing de verbindendheid van een wetsbepaling als zodanig wordt beoordeeld? Daarop zal ik antwoord geven. Ik hoop dat de Kamer het mij niet kwalijk neemt dat het enigszins technisch wordt.

Bij verdragstoetsing gaat het evenals in het huidige voorstel over de mogelijkheid van buitentoepassingverklaring van een bepaling als deze nationale wettelijke bepaling strijdig is met een ieder verbindende bepalingen van verdragen en besluiten van volkenrechtelijke organisaties. Daarmee is nog niet gezegd dat de bepaling in het algemeen haar gelding heeft verloren. Afhankelijk van de concrete omstandigheden van het geval zal de rechter meestal slechts oordelen dat die bepaling in dat concrete geval geen toepassing mag hebben. Het effect van buiten toepassing laten kan echter wel neerkomen op onverbindend verklaren van de wetsbepaling als deze zich voor geen enkele andere toepassing leent dan een die strijdig is met de internationale norm. De rechter kan bovendien verder gaan en de onverbindendheid van een wettelijke bepaling in het algemeen constateren. Eerst zal hij echter proberen om de wettelijke bepaling verdragsconform uit te leggen. Ook kan hij een verdragsschending constateren en de opheffing daarvan overlaten aan de wetgever. Daarnaast kan hij bepalen dat de buitentoepassinglating of verbindendheid geen terugwerkende kracht heeft. Hij zal dus diverse technieken toepassen om ongewenste schokken in de rechtsontwikkeling te voorkomen. In sommige gevallen kan de rechter echter overgaan tot de onverbindendheidsverklaring van het wettelijk voorschrift. De gevolgen van verdragstoetsing kunnen dus beperkt blijven tot het concrete geval,

dan wel doorwerken in de verbindendheid van een deel van de regeling in het algemeen of van de hele regeling in het algemeen. Ik denk dat ik daarmee de vraag van de vertegenwoordiger van de PvdA-fractie heb beantwoord.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Dan vrees ik dat er in dit geval geen cliffhanger meer komt.

Minister **Ter Horst**: Jawel, jawel, jawel.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): De vraag was niet wat er allemaal kan -- dat wisten wij al -- maar in welke mate het gebeurt. In welke mate is er sprake van een rechter die vrij principieel een bepaling in haar geheel onverbindend moet verklaren wegens strijd met een verdrag?

Minister **Ter Horst**: Ik weet niet of de regering dat beter weet dan uzelf. Het gaat dan om feitelijkheden en niet meer om de beoordeling daarvan.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik durf toe te geven dat ik het niet weet, maar ik had gehoopt dat u er wat meer inzicht in kon bieden. Zo was de vraag bedoeld.

Minister **Ter Horst**: Dan moet ik u inderdaad teleurstellen. Het wordt dan een cliffhanger voor de tweede termijn. Ik zal kijken of het ons lukt om in uw pauze daarvan voorbeelden te vinden.

De PvdA-fractie heeft ook gevraagd: hoe gaat gevolgd worden dat niet allerlei verschillende interpretaties van grondrechten ontstaan? De vooronderstelling die in die vraag besloten ligt, lijkt te zijn dat verschillende interpretaties van grondrechten een probleem zijn. Dat lijkt mij niet per se het geval, zolang het bijvoorbeeld gaat om verschillende interpretaties van verschillende grondrechten of van verschillende onderdelen daarvan. Dat kan natuurlijk anders liggen bij verschillende interpretaties van een en hetzelfde grondrecht. Bij het volgen van de wijze waarop diverse rechters de grondrechten interpreteren, is een schone taak weggelegd voor onder andere de rechtsinstanties in hoogste aanleg en voor de rechtswetenschap.

Na de laatste vraag van de PvdA-fractie kom ik echt tot de afronding van mijn betoog. De heer **Rehwinkel** heeft gevraagd: in hoeverre denkt het kabinet dat voorkomen kan worden dat de benoemingen en beslissingen van rechters politieker worden? Wij weten natuurlijk nooit hoe de toekomst zich ontwikkelt. Mijn verwachting is in ieder geval dat de benoemingen niet politieker zullen worden. Daarbij speelt een rol dat in dit wetsvoorstel primair wordt gekozen voor gespreide toetsing en niet voor een constitutioneel hof, zoals mevrouw **Halsema** heeft betoogd. In dat geval zou de verwachting van politisering misschien reëler zijn dan in het voorstel dat zij nu doet.

Ik kom toe aan enkele pro's en contra's die dit kabinet ziet. Daarna zal ik aangeven hoe deze zich volgens het kabinet tot elkaar verhouden. Wij hebben dit in het kabinet gedeeld. Als argumenten

voor een gedeeltelijke opheffing van het verbod zoals in het voorstel van mevrouw Halsema staat, zien wij: het wegnemen van de anomalie dat de wet niet kan worden getoetst aan nationale klassieke grondrechten en wel aan vergelijkbare rechten in verdragsbepalingen; de verbetering van de individuele rechtsbescherming; het levendiger maken van de Grondwet. Daarentegen worden de volgende nadelen gezien. De rechterlijke toetsing van wetgeving zal wellicht het primaat van de politiek ondergraven; de wetgever behoort toe te zien op de grondwettelijkheid. Verder heeft de constitutionele toetsing geen meerwaarde; toetsing aan internationale mensenrechtenverdragen voorziet al in voldoende rechtsbescherming. Daarnaast wordt rechtsonzekerheid in de hand gewerkt omdat de rechter wetgeving buiten toepassing kan laten.

De Kamer zal begrijpen dat de genoemde voor- en nadelen niet binnen één persoon zijn gecombineerd. Dat zou buitengewoon moeilijk zijn. Het kabinet bestaat natuurlijk uit meerdere personen. Wij dachten dat het zinvol was om de Kamer inzicht te geven in de voor- en nadelen die zijn afgewogen. Voordat het kabinet zijn oordeel kan geven, zal uiteraard het debat in deze Kamer moeten zijn afgerond. De voorlopige conclusie die het kabinet trekt, is dat de voordelen niet op voorhand zwaarder wegen dan de nadelen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Dat kabinetten uit meerdere personen bestaan, is al wat langer het geval. In een eerder kabinetsperiode, die van het kabinet-Kok II, lukte het toch om tot een zekere voorkeur te komen voor de introductie van de bevoegdheid van de rechter om formele wetten te toetsen aan klassieke grondrechten. Dat is ook het voorstel zoals dat nu voorligt en ook eerder door de commissie-Franken is gedaan. Het advies van die commissie was destijds in belangrijke mate het motief om tot die voorkeur te komen. Ik begrijp dat die voorkeur er bij dit kabinet niet is.

Minister **Ter Horst**: Dat hebt u goed begrepen. Ik denk dat het verschil van inzicht binnen het kabinet niet veel anders is dan binnen een aantal fracties in deze Kamer. Het is een onderwerp waarover mensen principiële standpunten hebben. De conclusie is juist dat in het oordeel van het kabinet-Kok II de balans naar de positieve kant doorsloeg. Alles afwegende, laat dit kabinet die balans naar de andere kant doorslaan.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): U zegt dat het na de beraadslagingen hier in het kabinet opnieuw aan de orde zal zijn. Is het niet vooral zaak dat deze Kamer bij de behandeling van dit wetsvoorstel over een opvatting van dit kabinet kan beschikken? Ik neem aan dat de minister haar rol als adviseur goed wil vervullen. Vanuit de achtergrond van de PvdA-fractie, die deel uitmaakt van de coalitie, komt het op mij een beetje over als een brevet van onvermogen dat het kabinet geen duidelijk advies aan de Kamer geeft.

Minister **Ter Horst**: Volgens mij hebt u het advies samengevat. Ik heb u gezegd dat u op dat punt de juiste conclusie trekt. Waarom ontbreekt in uw ogen het advies?

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Omdat het advies er volgens mij op neerkomt dat er voor- en nadelen zijn, en dat het advies niet luidt...

Minister **Ter Horst**: Wat ik gezegd heb is dit: alles afwegende is het kabinet voorlopig tot de conclusie gekomen dat de voordelen niet op voorhand zwaarder wegen dan de nadelen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik vroeg u of dit kabinet, evenals het kabinet-Kok II, een voorkeur heeft voor de introductie van de bevoegdheid van de rechter om formele wetten te toetsen aan klassieke grondrechten.

Minister **Ter Horst**: Het antwoord daarop is nee. Mag ik er nu vanuit gaan dat u de term "brevet van onvermogen" intrekt?

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik begrijp dus, dat het tegendeel het geval is?

Minister **Ter Horst**: Ja, het tegendeel is het geval.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Dan trek ik de woorden "brevet van onvermogen" in.

Minister **Ter Horst**: Dank u.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): De minister noemt drie voordelen en drie nadelen. Wegen deze even zwaar? Kan ik concluderen dat de regering uiteindelijk neutraal adviseert?

Minister **Ter Horst**: Neen. Ik zeg het nog een keer: alles afwegende is het kabinet voorlopig tot de conclusie gekomen dat de voordelen niet op voorhand zwaarder wegen dan de nadelen. Simpelere geformuleerd: de nadelen wegen zwaarder dan de voordelen.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ik heb nog twee vragen over de nadelen. Een daarvan is dat de burgers al voldoende verdragsrechtelijke bescherming genieten. Er is al vaker als argument aangedragen dat een aantal heel cruciale grondwetbepalingen, namelijk vrijheid van godsdienst, vrijheid van onderwijs en het verbod van preventieve censuur alleen gewaarborgd zijn in onze Grondwet. Heeft het kabinet zich er voldoende van vergewist of het niet belangrijk is om de burger ook op die punten rechtsbescherming te bieden? Het andere punt is het gevaar van het politiek primaat, dat zou worden afgenomen door de rechter. Als u verwijst naar de verdragsrechtelijke bescherming, ziet u dan grondslag voor de verwachting dat de rechter dan zal treden in het politiek primaat? Met andere woorden: hoe apprecieert u op dit moment de rechterlijke toetsing van wetten in formele zin aan verdragen?

Vindt u dat het daarbij aan de orde is dat de rechter het politiek primaat schendt van de wetgever?

Minister **Ter Horst**: Ik gaf niet voor niets een aantal argumenten die in het kabinet zijn uitgewisseld. Dezelfde argumenten spelen ook een rol in het debat in uw Kamer. Er zijn leden van het kabinet die de rechtsbescherming zwaarder laten wegen en er zijn er die het politieke primaat zwaarder laten wegen. Beide standpunten kun je innemen, maar in meerderheid was het kabinet van mening dat het politieke primaat met name bij de wetgever moet liggen en niet bij de rechter. De mogelijkheid bestaat dat de rechter een uitspraak doet die niet overeenkomt met wat de wetgever heeft beoogd. Je kunt dat uitleggen als een betere rechtsbescherming, maar ook als het treden in het politieke primaat. Geldt dat ook voor de toetsing aan verdragen? Het antwoord is: ja, in zekere zin wel. Ook bij de toetsing aan een verdrag kan het voorkomen dat de rechter zegt dat wat de wetgever heeft beoogd, daarmee in strijd is.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Mijn vraag was: gebeurt dat ook? Als u kijkt naar de toetsing door de rechter over de afgelopen jaren, hebt u dan een gerechtvaardigde verwachting dat dit nu ook gaat gebeuren bij toetsing aan de Grondwet?

Minister **Ter Horst**: Ook de heer Rehwinkel vroeg of dit vaak voorkomt. Het lastige met uw vraag is: als wij zouden zeggen: nee, het komt nooit voor, dan moeten wij ons afvragen waarom wij behoefte hebben aan het wetsvoorstel.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Dan zit je weer met de vangrailconstructie, namelijk de waarborg die ervoor moet zorgen dat er ook in het individuele, concrete geval, recht wordt gedaan aan de Grondwet. Dit is niet hetzelfde als een wet politiek beoordelen. Het gaat om een belangenafweging in een individueel geval.

Minister **Ter Horst**: Ik begrijp uw redenering. U zegt: de rechter toetst in een individueel geval, maar de wetgever beoogt regels te stellen, niet voor een individueel geval, maar voor een hele groep. Toch heeft die afweging zo plaatsgevonden.

De heer **Kox** (SP): Politiek is een levendig vak, zo kunnen wij vandaag weer zien. Mijn idee was eerst dat de minister een gelijk spel weergaf, maar bij de beslissing blijkt dat de wedstrijd toch op punten is gewonnen door de tegenstanders van het voorstel. Ik dacht: dat komt natuurlijk omdat wij het CDA in de regering hebben zitten. Als ik goed naar u probeer te luisteren, is dat het punt niet eens. Er is ook een draai gemaakt in de Partij van de Arbeid. Het is niet zo dat u moet zeggen: Kok II is nu eenmaal geen Balkenende IV, wij moeten het nu doen met het CDA en daarom verandert ons standpunt. Nee, ik heb het idee dat ook het standpunt van de Partij van de Arbeid in de regering draait. Is dat wel chic? De regering geeft eerst een signaal aan een initiatiefnemer: ga uw gang, wij zitten op die lijn. Vervolgens draait niet

alleen het kabinet, omdat er een andere fractie bijkomt, maar ook het deel van het kabinet dat er altijd al zat. Wij hebben het over een initiatief van de Tweede Kamer. Er mag dan enige coulance worden verwacht van de regering. Nu komt u opeens als een duveltje uit een doosje met de mededeling: wij zijn ook tegen!

Minister **Ter Horst**: Ik geloof dat het mevrouw Halsema was die zei dat het zo prettig was dat er in deze Kamer geen partijpolitiek werd bedreven.

De heer **Kox** (SP): Dat zei mevrouw Halsema niet. Zij zei: dit wetsvoorstel is er een waarover de standpunten zich niet langs links of rechts laten verdelen. Dat heeft echter iets te maken met staatsrecht. Dit is wel degelijk een Kamer waarin politieke partijen zitten. Ik constateer dat er een fractie is die eerst in de regering zat en voor dit wetsvoorstel was, maar nu weer in de regering zit en ertegen is. Daar mag enige uitleg voor komen.

Minister **Ter Horst**: Mag ik de geachte afgevaardigde vragen hoe hij bij die constatering komt? Ik kan mij niet herinneren dat ik er iets over gezegd heb.

De heer **Kox** (SP): Uit uw beantwoording kreeg ik de indruk dat niet het simpele feit dat het CDA was toegetreden tot de regering de verklaring was voor de wijziging van het standpunt van de PvdA; anders moet u het gewoon zeggen. Dan is het helder en dan is het politiek. Als het niet zo is, hebt u iets uit te leggen.

Minister **Ter Horst**: Nu ja, dan heb ik iets uit te leggen.

De heer **Dölle** (CDA): Ook ik wilde de heer Kox vragen hoe hij bij zijn standpunt komt, maar de minister vroeg dat al. De regering spreekt als regering en niet via partikelen daaruit.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): De beoordeling door de vakministers lijkt mij bijzonder belangrijk in dit geval, te weten de minister van BZK en de minister van Justitie. Hebben zij hierin een zwaardere stem gehad? Wat is hun beoordeling?

Minister **Ter Horst**: Voorzitter. Ik waardeer de pogingen, maar ik hoop dat u het mij niet kwalijk neemt dat ik de Kamer het antwoord op die vraag schuldig moet blijven.

De heer **Engels** (D66): Ik heb vastgesteld dat de minister zelf heeft gesproken over verschillen van inzicht in de ministerraad. Het is staatsrechtelijk heel interessant dat wij daarover nu eens iets te horen krijgen, dus daar zal ik de minister niet op aanvallen. De heer Kox heeft geprobeerd te analyseren of de verandering van het standpunt binnen het kabinet, ten opzichte van het eerdere kabinet-Kok iets te maken heeft met de rol van de Partij van de Arbeid. Ik vraag het nu iets anders dan mevrouw Strik heeft gedaan: is het zo dat de verschillen van inzicht zo lagen dat de PvdA-

ministers eigenlijk nog steeds door wilden, maar de anderen niet?

Minister **Ter Horst**: U mag daarover allerlei bespiegelingen hebben. Ik heb gemeend u de afwegingen en de argumenten te moeten meedelen die in het kabinet hebben gespeeld. Ik heb geen argumenten gekoppeld aan politieke partijen. Ik heb ook geen argumenten gekoppeld aan de portefeuilles van individuele ministers en dat wil ik ook niet gaan doen. Ik heb gezegd dat, alles afwegende, het kabinet tot een voorlopige conclusie is gekomen. Verder wachten wij met grote belangstelling de behandeling in de Kamer af.

De heer **Schuurman** (ChristenUnie): Een vrij gangbaar standpunt van het kabinet in zo'n geval is: wij zullen het parlement volgen, zowel de Eerste als de Tweede Kamer. U zult er argumenten voor gehad hebben om het in dit geval niet te doen, maar ik heb het bij initiatiefwetsvoorstellen meer dan eens meegemaakt dat er van de kant van het kabinet wordt gezegd: wij laten het oordeel aan de beide Kamers van de Staten-Generaal over. Dat zal ook nu een rol hebben gespeeld. Die informatie zal de minister ons toch niet willen onthouden? Ik zeg daarbij dat zij dit niet aan de politieke kleur van ministers hoeft te verbinden.

Minister **Ter Horst**: Dat begrijp ik. Mij is echter gevraagd naar het standpunt van het kabinet. Dat heb ik gegeven. Het is immers verstandig om antwoorden te geven op de vragen die in de Kamer worden gesteld. Verder heb ik gezegd dat het kabinet uiteraard met belangstelling de behandeling van dit voorstel in de Kamer afwacht. Het kabinet zal zoals gebruikelijk zijn oordeel daarna vellen.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): De vorige behandeling in de Tweede Kamer vond nog plaats tijdens de zittingsperiode van een ander kabinet. Toen heeft de minister van Binnenlandse Zaken een positief advies gegeven over dit wetsvoorstel. Destijds zat ook het CDA al in de regering. Hoe is het mogelijk dat het vorige kabinet positief oordeelde en er nu blijkbaar anders wordt geoordeeld, terwijl niet alle partijen zijn gewisseld? Wat zijn de nieuwe argumenten? Wat is er gebeurd?

Minister **Ter Horst**: Ik heb de argumenten van het huidige kabinet gegeven. Ik had geen zitting in het vorige kabinet en weet ook niet precies wat het vorige kabinet tot zijn conclusies op dit punt heeft gebracht. Uiteraard was de samenstelling van dat kabinet anders. Ik kan alleen melden welke argumenten het huidige kabinet heeft gewisseld en wat de voorlopige opvatting van het kabinet is over dit wetsvoorstel. Dat is mijn rol.

De heer **Schuurman** (ChristenUnie): Als een vorige regering een standpunt heeft ingenomen is dat, vanwege de continuïteit van een regering, ook het standpunt van een nieuw kabinet, tenzij het nieuwe kabinet beargumenteerd tot een andere visie komt.

Ik verbaas mij erover dat dit in dit geval niet zo is gegaan.

Minister **Ter Horst**: Is dit een vraag?

De **voorzitter**: Zoals de heer Schuurman zelf al zei, was dit een opmerking. Daaraan houden wij ons.

**

De beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

*B

!Algemene financiële beschouwingen!

Aan de orde is de voortzetting van:
- de algemene financiële beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota 2009 (31700).

De **voorzitter**: De minister van Financiën is in ons midden. Ik deel de Kamer mede dat de staatssecretaris van Financiën in aantocht is. Het woord is aan de minister van Financiën.

**

De beraadslaging wordt hervat.

*N

Minister **Bos**: Voorzitter. Ik dank de leden voor hun gewaardeerde bijdragen aan dit debat. Ik zal eerst ingaan op enkele relatief principiële en fundamentele vragen die zijn gesteld over de toestand van het kapitalisme en alle ordeningsvraagstukken die daaraan vastzitten. Vervolgens zal ik wat meer stilstaan bij het ontstaan, de aard en de omvang van de kredietcrisis, en bij vragen als hoe wij de afgelopen tijd hebben geïntervenieerd, wat wij als toekomst van het financieel stelsel zien, wat mogelijkere gevolgen zijn voor de reële economie, wat dit vervolgens betekent voor bijvoorbeeld de koopkracht en de begroting die op Prinsjesdag is ingediend en wat wij te verwachten hebben van Europa. Ik zal afsluiten met alles bij elkaar te vegen wat ik op dat moment nog niet heb beantwoord.

Goethe was een optimist. Toen hij zei: "Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust", kende hij uiteraard het boek van Robert Reich nog niet waarnaar de heer Terpstra verwees. Volgens Robert Reich hebben wij namelijk minstens vier zielen in onze borst. Iedereen heeft te maken met het feit dat hij denkt als consument, maar ook als belegger, als werknemer en als burger. Het hart van de analyse van Robert Reich in zijn boek "Supercapitalism" is zijn stelling dat altijd de consument en de belegger in ons het winnen van de werknemer en de burger in ons. Ik vind dit een interessante analyse. Zeker in cultureel-normatieve zin is dit een meer fundamentele analyse van de oorzaak van de huidige financiële crisis dan

gemakzuchtig zeggen dat de crisis is veroorzaakt door Wallstreet of door graaizuchtige bankiers.

In veel opzichten hebben de bankiers namelijk gedaan wat wij graag wilden in onze rol van consument of belegger. Wij wilden hoge rendementen op onze belegde pensioencenten. Daarom vonden wij het prima dat pensioenfondsen zich opstelden als actieve aandeelhouders op de beurs. Omdat wij als consument graag financieel voordeel willen hebben als wij iets kopen, vinden wij globalisering prima als wij het merken in onze portemonnee. Als werknemer maken wij ons daarbij wellicht tegelijkertijd wel wat zorgen over de vraag wat dit betekent voor banen hier versus banen daar. Als burger maken wij ons wellicht tegelijkertijd zorgen over de vraag of de politiek nog greep heeft op de macht van het grote geld. Dan denk ik dat de analyse van Robert Reich in een heleboel opzichten helaas wel klopt, namelijk dat de burger en de werknemer in ons het vaak afleggen tegen de consument en de belegger in ons. Dit betekent mijns inziens dat het, als wij proberen ten diepste te kijken naar de oorzaken van deze financiële crisis, te gemakkelijk is om de schuld weg te schuiven richting anderen, al helemaal als een en ander zich ver over de "plas" op Wallstreet afspeelt. In een heleboel opzichten is de crisis begonnen in onszelf, waar wij steeds weer te maken hebben met verschillende wensen, belangen en ambities die op een gegeven moment met elkaar schuren en een onderlinge spanning vertonen.

Het grotere verhaal achter deze financiële crisis is volgens mij een verhaal dat ons noopt om fundamenteeler na te denken over een nieuwe balans tussen steeds maar meer willen en op een gegeven moment durven zeggen dat het genoeg is. Een nieuwe balans tussen enerzijds alleen maar op de korte termijn geïnteresseerd zijn en anderzijds durven nadenken over het borgen van belangen die voor de samenleving als geheel ook op de langere termijn veilig gesteld dienen te worden. Een nieuwe balans tussen alleen maar denken in termen in winstbejag, ook binnen het bedrijf en het bedrijfsmodel, en durven om ook grotere, publieke belangen centraal te stellen. Een nieuwe balans tussen het creëren van meer en meer rijkdom en welvaart en de risico's die daar ongetwijfeld mee gepaard gaan. En tot slot dus ook een nieuwe balans in het waarderen van markten ten opzichte van overheden; een failliet van het denkmodel dat markten het alleen maar goed en beter doen als de overheid op een zo groot mogelijke afstand staat en een impuls voor dat denken dat zich gelukkig met name in Europa ook sterk geworteld heeft, namelijk dat sterke markten en sterke overheden elkaar juist nodig hebben om uiteindelijk op de lange termijn de grotere belangen van de samenleving als geheel te kunnen dienen.

De heer **Reuten** (SP): Ik ben blij dat het laatste deel van het betoog er nog achteraan kwam. Ik vind het voorgaande deel toch wel heel individualistisch geredeneerd. Het gaat in dit geval om institutioneel toezicht op onder andere individuen.

Minister **Bos**: Ik had eigenlijk voorbereid om te zeggen dat het materialisme van de SP een van de aanjagers van de financiële crisis is. Ik heb dit achterwege gelaten, omdat ik het te provocatief vond. Echter, als de heer Reuten mij hiertoe uitnodigt, maak ik de opmerking alsnog. Ik bedoel hiermee dat als er in Nederland één partij is die meteen naar het vragenuurtje snelt op het moment dat de koopkracht van mensen in het geding komt of de reële waarde van pensioenen van mensen in het geding komt, het de SP is. Overigens terecht, want dit zijn belangrijke zaken. Echter, wij moeten ons realiseren welke druk dit legt op een economisch systeem, welke druk het legt op een financieel systeem en welke druk het legt op bijvoorbeeld pensioenfondsen die met pensioencenten aan het beleggen zijn op de beurs. Dit soort mechanismen leidt tot een drang om steeds maar meer rijkdom te creëren ten bate van ons allemaal; graag, ik wil zelf ook niets liever. Gaandeweg vergeten wij dat dit ook gepaard gaat met grote risico's, totdat ze zich ineens voordoen en schade aanrichten en wij met elkaar in de ellende terecht komen, waarin wij nu terecht zijn gekomen. Het is niet alleen maar een kwestie van individualisme. Het is iets waar wij allemaal mee te maken hebben. Het zijn strijdende belangen die zich letterlijk in ons allemaal afspeelen. Het zijn belangen die wij als politici allemaal legitiem vinden en af en toe clasht dat en staat er spanning op. Het is deze spanning die dilemma's oproept waarover wij als politici uiteindelijk een verstandige afweging moeten maken.

De heer **Reuten** (SP): Ik ben mij ervan bewust dat zich binnen het individu een aantal zaken afspeelt. Echter, ik wil benadrukken dat het hierbij gaat om een institutionele verantwoordelijkheid om hierop toe te zien. Materialisme? Minister Bos mag de SP verwijten dat zij opkomt voor mensen die de gevolgen van een crisis moeten dragen waarvan zij niet de oorzaak zijn. Dat is socialistisch, maar heeft niets met materialisme te maken. De minister doet toch niet op een materialistische geschiedenisopvatting die ook is verweven in de traditie van zijn partij?

Minister **Bos**: Een debat over het marxisme durf ik met de heer Reuten niet aan te gaan; dat verlies ik geheid, dus daar blijf ik heel ver van weg. Natuurlijk is institutioneel toezicht belangrijk. Geen markt kan goed functioneren zonder dat wetten en regulering, bijvoorbeeld inzake eigendomsrechten, goed geregeld zijn en er ook goed geïnstitutionaliseerd toezicht op wordt gehouden. Als je nog één niveau dieper gaat, denk ik dat er een cultureel normatieve duiding te geven valt aan de situatie waarin wij met elkaar terecht zijn gekomen. De heer De Boer heeft Banning en professor Goudzwaard aangehaald. De heer Laurier heeft een collega in de Tweede Kamer die net een boek geschreven heeft over "consuminderen". Er is ook een aspect aan deze crisis dat ons zeer fundamentele vragen stelt over of wij de balans tussen steeds maar meer en het is een keer genoeg wel of niet goed getroffen hebben. Dat is een

probleem dat je uiteindelijk niet institutioneel oplost, maar veel normatiever van aard is. In debatten als dit, door publicaties en in maatschappelijke dialoog moet dit uiteindelijk geïnternaliseerd worden. Soms kan een schok en alle schade die daarmee gepaard gaat, de manier zijn om dit soort gedachten uiteindelijk iets meer ingang te doen vinden bij mensen die hier zelf ook voortdurend bloot aan staan.

De heer **Reuten** (SP): Even voor de Handelingen: ik ben het hiermee eens.

Minister **Bos**: Kijk, dat is mooi. Ik had ook niet veel meer provocaties in petto voor de heer Reuten.

Als wij de crisis zelf iets feitelijker benaderen en ons afvragen hoe een en ander geworden is zoals het geworden is, dan denk ik -- ik heb dit ook beluisterd in de betogen van vandaag -- dat hierover niet meer zo veel vragen bestaan. Ik zeg dit ook omdat ik zowel in deze Kamer als in de Tweede Kamer geconfronteerd wordt met vragen over de wenselijkheid van een parlementaire enquête of een parlementair onderzoek. Dat is vooral aan de Kamer zelf en niet aan mij. Ik heb zelf de indruk dat wij zo langzamerhand ongelooflijk veel onderzocht hebben op dit gebied en ook redelijk goed weten wat zich nu precies heeft afgespeeld. In het kort komt dit op het volgende neer. Ik vat samen wat ik in alle betogen gehoord heb. Er was te veel geld in omloop door wisselkoerspolitiek in bepaalde delen van de wereld, door rentepolitiek in andere delen van de wereld, door laks toezicht op leengedrag en meer van dat soort zaken. Er was te veel geld en geld gaat op zoek naar rendement. Als er te veel geld is, betekent dit dat het zich gaat uiten in de ontwikkeling van zeer innovatieve producten waar grote rendementen gepaard gaan met grote risico's. Gedrag dat nog een keer aangejaagd werd door perverse prikkels, bijvoorbeeld in de manier waarop financiële handelaren en financiële managers beloond werden voor het ontwikkelen en verkopen van dit soort producten en diensten. Als er dan ook nog eens gefragmenteerd toezicht is, dan kan het bijna ongelimiteerd groeien.

Een van de fundamentele veronderstellingen achter het ontwikkelen van dit type producten en diensten dat ooit ergens gerelateerd was aan een woningmarkt, was dat de prijzen wel zouden blijven stijgen. Als deze veronderstelling op een gegeven moment niet meer opgaat, dan stort het hele kaartenhuis in elkaar. Vervolgens bleek dat al deze producten en diensten die iemand ooit nog ergens gekend en herkend en gemaakt en verkocht had, verknipt waren, weer samengevoegd, nog een keer waren verknipt en weer samengevoegd, vervolgens doorverhandeld en weer verknipt en samengevoegd, totdat men uiteindelijk in de situatie verkeerde dat niemand meer precies wist waar in ons economisch en financieel systeem de risico's zich bevonden, laat staan hoe groot ze waren, wanneer ze naar boven zouden komen en wie er last van zou krijgen. Toen ze naar boven kwamen en wij er last van kregen, bleek ook nog eens dat ons toezicht, ook in termen

van crisismanagement, eigenlijk onvoldoende was meegegroeid met de dynamiek van de financiële markten en vonden wij onszelf tamelijk onthand bij het bestrijden van deze crisis.

Dat verhaal is volgens mij zo langzamerhand genoegzaam bekend en redelijk onomstreden. Interessant is de vraag die bijvoorbeeld door de heer Terpstra gesteld werd: waarom is de crisis meteen zo enorm heftig? Ik kan mij voorstellen dat hiervoor drie of vier verklaringen zijn. Ten eerste kun je kijken naar waar de crisis in essentie is ontstaan. Ik weet best dat Wallstreet niet het enige financiële centrum van de wereld was. De City en Frankfurt hebben ook zo hun bijdrage geleverd. Europa heeft geen volkomen schone lei. Wij hebben in Europa geconcentreerd op toezicht. Eigenlijk hebben wij geconcentreerd op minder toezicht. Immers, dan kwamen de banken en verzekeraars zich wel vestigen en dat was weer lucratief. Niettemin heeft het hart van de crisis geklopt op Wallstreet, in de Verenigde Staten. De eerste verklaring waarom deze crisis zo heftig is, is dat het daar gaat om een heel grote financiële sector binnen een heel grote economie.

De crisis deed zich voor binnen financiële markten. Deze vertakten zich als aders door het hele economische systeem. Zodra daar sprake is van een crisis, weet je zeker dat je er overal binnen je economische systeem op enigerlei moment mee te maken krijgt. Een en ander heeft ook te maken met vertrouwen. Een economisch systeem kan niet draaien zonder vertrouwen en als juist het vertrouwen ter discussie staat, weet je dat dit overal schade kan aanrichten. Dat is de tweede verklaring.

Een derde verklaring waarom het zo heftig, groot en schadelijk was en waarom het ons zo heeft verrast, is dat de financiële markten juist de afgelopen decennia gedereguleerd, geglobaliseerd en gevirtualiseerd zijn, met name vanuit de VS. Het toezicht groeide niet mee, maar kwam er steeds achteraan.

Een vierde reden voor de relatieve heftigheid heeft te maken met het feit dat heel veel Westerse economieën net over de top van hun conjuncturele cyclus waren. De kredietcrisis viel samen met een economische neergang die ook normaal aan de orde zou zijn geweest, in het kader van de te verwachten cyclische neergang. Die twee effecten hebben elkaar versterkt.

Vervolgens is de vraag hoe lang het gaat duren. Het einde van de financiële crisis is al vele malen voorspeld. Ik ga daar geen voorspelling aan toevoegen, want dat zou dan de zoveelste voorspelling worden die fout blijkt. Ik constateer wel, met vele anderen, dat in de maanden september en oktober in heel Europa de ene na de andere financiële instelling overeind moest worden gehouden met interventies van de overheid, maar dat het nu alweer een tijdje rustiger is. Het zou dus kunnen zijn -- zou! -- dat het dieptepunt van de crisis in het financiële systeem inmiddels achter ons ligt, maar dat wij nog maar aan het begin staan van wat die crisis veroorzaakt in de rest van de economie. Dat vraagt dus niet om minder maar wellicht zelfs om meer aandacht.

Er dienen zich dan termen als recessie aan en de vraag hoe lang het gaat duren. Dat weet niemand. Sommige economen die de conjunctuurgeschiedenis hebben bestudeerd, zeggen dat het feit dat het zo enorm scherp naar beneden is gegaan, betekent dat het herstel waarschijnlijk ook snel omhoog zal gaan. Dit in tegenstelling tot recessies die zich heel langzaam aandienen, die over het algemeen ook langer duren en waaruit de economie zich maar heel langzaam opricht. Ik hoop het, maar heb mij de afgelopen maanden voorgenomen om niet te speculeren en zo dicht mogelijk te blijven bij de ramingen, cijfers en voorspellingen die onze onafhankelijke rekenmeesters ons geven. Het Centraal Planbureau zal dat over een week of twee weer doen. Vandaag zijn er OECD-cijfers naar buiten gekomen, waarin voor Nederland een negatieve groei van 0,2% in 2009 maar een positieve groei van 0,8% in 2010 wordt aangegeven. Daarmee zou Nederland het nog steeds aanmerkelijk beter doen dan wat er gemiddeld in Europa gebeurt. Ik tel mijn zegeningen als het inderdaad op die manier loopt, maar wij zullen het rustig moeten afwachten, als is het alleen maar omdat geen enkel model of planbureau berekend is op het doorrekenen van dit type situatie en in een heleboel ramingen nog niet de effecten zijn verdisconteerd van het overheidsbeleid in reactie op de crisis. Misschien moet je dat ook niet doen, dan kan het alleen maar meevallen. Het vergroot echter wel de onzekerheid in termen van waar wij al dan niet mee te maken zullen krijgen.

Toen de financiële crisis zich eenmaal voordeed, voelden wij ons genoodzaakt daar op passende wijze op te antwoorden. Ik zie dat de heer Rosenthal niet in de zaal aanwezig is, dus ik kan met iets meer bravoure over crisismanagement praten dan ik zou hebben gedurfd als hij hier wel aanwezig was geweest. Twee van de hoofdlessen bij crisismanagement zijn dat als het probleem bekend is, er snel en doortastend gehandeld moet worden en dat niets uitgesloten mag worden zolang niet zeker is dat het probleem is opgelost. Die twee uitgangspunten heeft de Nederlandse regering de afgelopen maanden gehanteerd. Deze hebben ertoe geleid dat er maatregelen zijn genomen en stappen zijn gezet die wij drie of vier maanden geleden niet voor mogelijk hadden gehouden. De situatie vroeg er op dat moment echter wel om.

Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen de verschillende situaties die zich de afgelopen tijd hebben voorgedaan. Bij Fortis/ABN AMRO was sprake van een situatie waarbij zonder ingrijpen de bank het einde van de dag of de opening van de beurs na het weekend niet gehaald zou hebben. Het betrof echt een reddingsactie van een financiële instelling op de rand van de afgrond. Bij ING, AEGON en SNS REAAL was dat niet het geval. Dat betrof in essentie gezonde financiële instellingen waar op geen enkele wijze het type gedrag zichtbaar was dat bij Fortis/ABN AMRO zichtbaar was geweest, zoals depositohouders die hun tegoeden aan het terugtrekken waren. Er was wel iets anders aan de hand, hoe irrationeel ook. Het doet er niet toe hoezeer je het er oneens mee

kunt zijn. Op een gegeven moment kan met name bij beursgenoteerde financiële instellingen een sfeer van onzekerheid en wantrouwen vanuit de beurs overslaan naar het gedrag van consumenten en cliënten. Dan kunnen zulke instellingen toch in problemen komen, zelfs als zij naar alle ratio's van solvabiliteit, liquiditeit en dergelijke in essentie gezond zijn. De beeldspraak is bekend: zelfs gezonde mensen trekken als het kouder wordt een extra trui aan. Die extra trui hebben wij aan deze instellingen ter beschikking gesteld. Het is goed om te blijven benadrukken hoe verschillend de situatie was die aanleiding en reden tot ingrijpen gaf tussen enerzijds Fortis/ABN AMRO en anderzijds ING, AEGON en SNS REAAL.

De heer **Reuten** (SP): Het is toch zo dat bijvoorbeeld ING in problemen kwam omdat het niet voldeed aan de opgehoogde kapitaalratio's? Was het een gezond bedrijf als de kapitaalratio's kennelijk niet gezond waren?

Minister **Bos**: Ook ING voldeed aan alle ratio's zoals die gehanteerd worden door toezichthouders. Maar het wantrouwen in de markt was zo groot dat zelfs als je voldeed aan de officiële ratio's, dat niet genoeg was om het vertrouwen te winnen van marktpartijen, rating agencies en ieder ander die relevant is voor de financieringskosten. Als de overheid dan extra kapitaal ter beschikking stelt, kan dat vertrouwen wel worden gewonnen.

Weer een ander motief lag ten grondslag aan het andere grote onderdeel van het reddingsplan, het ter beschikking stellen van een garantiefaciliteit waarvan LeasePlan nu de eerste gebruiker is. Ook het oogmerk van deze faciliteit is vooral wantrouwen in de markt wegnemen. Financiële instellingen die elkaar geen geld durven toe te vertrouwen omdat zij niet zeker weten of de ander zal terugbetalen, kunnen zich voor dat risico laten verzekeren bij de Nederlandse Staat. Zij betalen daar een premie voor. Vervolgens kunnen zij tegen een partij van wie zij geld willen, zeggen dat het risico dat zij niet kunnen terugbetalen verzekerd is bij de Nederlandse Staat. Op deze manier zou het wantrouwen uit de markt moeten weglopen.

Gebeurt dat ook? Het gaat wat ons betreft heel langzaam. Wij zien gelukkig wel dat de rentetarieven die financiële instellingen elkaar berekenen omlaag gaan. Wij zien dat de hoeveelheid geld die financiële instellingen aan elkaar lenen omhooggaan. Wij zien dat de termijnen waarover geleend wordt steeds langer worden. Dit zijn allemaal tekenen van toenemend vertrouwen, maar het blijft moeizaam en langzaam gaan. Wij hopen en vertrouwen dat naarmate meer financiële instellingen van het garantiestelsel gebruik maken, naarmate meer overheden met de juiste beleidsreactie komen teneinde al te pessimistische gedachten over de economie en dus over de omzet en winstverwachtingen weg te nemen, het vertrouwen langzaam terugkomt.

Het op deze manier ter beschikking stellen van kapitaal aan financiële instellingen, maar ook het ter beschikking stellen van die garantie aan

financiële instellingen, is geen charitatieve daad geweest. Er wordt flink voor betaald. De voorwaarden die gelden op het moment dat de overheid met kapitaal in een financiële instelling stapt, komen er grosso modo op neer dat de Nederlandse overheid 4% tot 5% rente kwijt is om geld op te halen uit de markt. Van de partij aan wie de overheid het kapitaal ter beschikking stelt, wordt echter een rente gevraagd van minstens 8,5%, waarmee de overheid terugbetaald wordt. Daar zit dus potentieel een aardig rendement in voor de belastingbetaler. Zo zijn er nog een paar clausules in de overeenkomsten die de kans vergroten dat aan het einde van de rit dit eerder een voordeel dan een nadeel voor de belastingbetaler met zich meebrengt. Ik voeg hier nog aan toe dat ook het garantiestelsel niet gratis is. Als je leest dat LeasePlan voor 1,3 mld. garanties vraagt en de premie iets minder dan 1% is, dan betekent dit dat er een kleine 13 mln. naar de staatskas vloeit als premie-inkomsten voor het ter beschikking stellen van dat type garantie. Het is dus niet charitatief. Er wordt gewoon een goede prijs voor gerekend, en zo hoort het ook.

De heer **Reuten** (SP): Ik begrijp het toch niet helemaal. Uit de schriftelijke vragen heb ik van het ministerie begrepen dat het verschil tussen waarvoor u het geld ophaalt en de leningen gewoon het risico is. Als dat precies het risico is, en zo wordt dat in de beantwoording van de vragen gesteld, dan is er geen sprake van iets charitatiefs. Dan is dat gewoon de marktrente, niet meer en niet minder.

Minister **Bos**: U bevestigt in uw vraag wat ik steeds zeg, namelijk dat het niet charitatief is. Het is zo marktconform mogelijk. Ik weet ook niet of ik of, beter gezegd, de schatkist, de belastingbetaler eraan gaat verdienen. Ik kan dat op geen enkele wijze garanderen. Ik kan wel zeggen dat de algemene voorwaarden van marktconform werken - al is het maar omdat mevrouw Kroes zich anders zou laten horen -- zo zijn vastgesteld dat de kans zo groot mogelijk is dat het uiteindelijk ook voordelen voor de belastingbetaler met zich brengt. Daarbij speelt een rol -- die les kennen wij al uit andere financiële crises, bijvoorbeeld in Scandinavië -- dat op het moment dat je werkt met garanties voor het financiële systeem, je het risico dat het misgaat met een financiële instelling tot zo goed als nul reduceert. Dat is een reden om te mogen veronderstellen dat de kans dat je wel premies binnenhaalt en geen schade hoeft uit te keren groter is dan omgekeerd, dat je tegen een enorme schadepost aanloopt.

Overigens hebben wij met die laatste situatie rekening willen houden. Een aantal keren is vandaag gerefereerd aan de brief waarin wordt ingegaan op de wijze waarop wij op dit moment met de begrotingsregels omgaan. Als wij die hadden laten gelden zoals zij golden tot een paar weken geleden op dit punt, dan zouden een heleboel inkomsten -- of dit nu dividenden- of rente-inkomsten zijn -- uit deze kapitaalinjecties gewoon beschikbaar zijn gekomen om extra

uitgaven mee te doen. Maar als wij bijvoorbeeld waren aangelopen tegen een schade-uitkering omdat een financiële instelling toch in de problemen komt, terwijl wij de garantie hadden verleend dat zij altijd kon terugbetalen, dan zou ook die schadepost ten laste zijn gekomen van de uitgavenkaders. Deze zou dus gewoon concurreren met lerarensalarissen tot en met zorgkosten. Dat leek ons ook een zeer onwenselijke consequentie. Vandaar dat wij één streep hebben getrokken en dat wij hebben gezegd dat wij alles wat met deze financiële interventies is gemoeid -- of ons dit nu per saldo iets opbrengt of iets kost -- buiten de begrotingssystematiek houden. Het levert geen extra inkomsten op waarvan wij leuke dingen kunnen doen, maar het verdringt straks ook geen andere uitgaven op het moment dat het tegenvalt. Ik denk dat dit in essentie een verstandige keuze is geweest.

Onder anderen de heer Terpstra heeft erop gewezen dat het feit dat wij dit doen onze financieringskosten omhoog heeft gebracht. Onze staatsschuld is met sprongen omhoog gegaan. Als land zijn wij niet armer geworden, want tegenover die schuld staan ook activa die wij verkregen hebben met deze schuldfinanciering. Het betekent wel dat, gezien de risicospreads op de financiële markten, de financiering van de Nederlandse staatsschuld duurder is geworden, ook omdat wij meer staatsschuld hebben. De Duitse Bunds hebben het laagste renteniveau. Wij hebben wel de verwachting dat, met name als straks een aantal tijdelijke overbruggingskredieten die wij hebben moeten aangaan -- in de context van de overname van Fortis en ABN AMRO -- niet meer nodig blijken te zijn, de risico-opslag weer omlaag zal gaan en dat wij weer naar de onderkant van de markt zullen bewegen, waar wij altijd al te vinden waren.

Een ander aspect van de interventies is de precieze rol van de zogeheten overheidscommissarissen. Misschien moeten wij deze term niet gebruiken, want wij waren nu juist de figuur van overheidscommissaris aan het kwijtraken. Bij bedrijven zoals ING, AEGON en SNS REAAL is echter op voordracht van de overheid een tweetal commissarissen benoemd.

De heer **Terpstra** (CDA): Ik heb nog twee vragen over de garantstelling. Is mijn indruk juist dat Europa meer garantstellingen heeft afgegeven dan de Verenigde Staten? Zijn er nog andere LeasePlan-achtigen die voor het gevoel geen bank zijn, maar juridisch toch een bank zouden kunnen zijn?

Minister **Bos**: Ik ben niet bekend met het bedrag aan totale financiële transacties waarvoor de Amerikaanse overheid bereid is, garant te staan. In Nederland is het bedrag relatief groot, met 200 mld., maar onze financiële sector is ook relatief groot in verhouding tot de economie. Ik weet wel dat dit instrument Europabreed is gepropageerd en ook Europabreed wordt gebruikt. Wij kunnen met het oog op de tweede termijn proberen, uit te vinden hoe zich dit precies verhoudt tot de Amerikaanse ingreep. Het bedrag van 700 mld. dat de heer Terpstra in eerste termijn noemde in relatie

tot de Amerikaanse interventies heeft geen betrekking op garantiestelling, maar op geld dat in eerste instantie beschikbaar leek te zijn voor vooral het opkopen van slechte risico's. Het komt nu steeds meer beschikbaar voor een aanpak die ook in Europa is gekozen, namelijk herkapitalisatie van financiële instellingen.

Ik kom op de tweede vraag van de heer Terpstra. De regeling met betrekking tot het garantiestelsel staat open onder een groot aantal voorwaarden voor organisaties en bedrijven met een banklicentie, want dan ben je bank in Nederland. Dat hoeven niet alleen instellingen te zijn die wij als bank kennen, maar dat kunnen ook instellingen zijn waar niet iedereen iets van weet, zoals LeasePlan. Wij houden in de gaten of zij gedurende de rit nog steeds beantwoorden aan de vraag of daar de nood het hoogst is en waarop de regeling vooral gericht moet zijn. Wij kunnen altijd ingrijpen als wij denken dat het niet langer meer proportioneel is of niet meer tegemoetkomt aan wat beoogd was of is.

Wat de commissarissen betreft, is de beste parallel dat wij in Nederland de praktijk kennen dat bij grote bedrijven ook commissarissen worden benoemd die niet officieel of formeel -- dat mag ook niet -- werknemer/commissaris zijn. In de praktijk kennen wij echter wel degelijk commissarissen die worden benoemd en waarvan wij weten dat zij het vertrouwen genieten van werknemers of werknemersorganisaties. Zij zijn daar misschien zelfs door voorgedragen. Op een vergelijkbare wijze wordt hier omgegaan met de figuur van deze twee commissarissen bij elk van de drie instellingen. Zij worden geacht, het vertrouwen van de Nederlandse overheid te genieten. Zij mogen ook met de Nederlandse overheid of vertegenwoordigers daarvan overleggen en kennisnemen van wat wij graag willen. Vervolgens zijn zij, al is het maar omdat dit vennootschapsrechtelijk is vastgelegd, uiteindelijk zonder last en ruggespraak commissaris in de betreffende onderneming. Zij nemen hun eigen besluiten en beslissingen.

Er is door deze en gene een enkel woord gewijd aan het depositogarantiestelsel. De heer Van Driel merkte op dat het eigenlijk niet rechtvaardig is dat banken die het goed doen en solvabel blijken te zijn op een gegeven moment kunnen opdraaien voor de schade die wordt veroorzaakt door banken die het niet goed doen. Een van de lessen die wij uit deze crisis hebben geleerd, is dat het depositogarantiestelsel eigenlijk een instrument uit vreedstijd is, en dat is het op dit moment niet. Het stelsel is een instrument dat werkt, dat proportioneel is en dat iedereen ook wel solidair vindt op het moment dat sprake is van een normale situatie, waarbij door pech of anderszins of iets wat het management zelf niet kon helpen, toch ergens een financiële instelling over de kop gaat. De rest van het financiële systeem zegt dan: wij dragen met zijn allen de gevolgen voor de spaarders.

Op het moment dat er sprake is van een financiële crisis, of als gevolg van falend toezicht, slechte solvabiliteit of te veel risico dat genomen is door de leiding van een bedrijf, is het de vraag of het verstandig, proportioneel of rechtvaardig is om

andere instellingen die ook met de crisis te maken hebben, daarvan de schade te laten dragen. Op dit moment werkt het systeem overigens al zo dat als de toezichthouder, De Nederlandsche Bank, van mening is dat het niet proportioneel is om van de andere banken te vragen dat zij de schade overnemen, men kan besluiten dat die niet door de andere banken hoeft te worden gedragen. Dan komt hij ten laste van de schatkist. In een gesprek met de bancaire sector hebben wij echter aangegeven dat, als wij door de heftigste fase van de crisis heen zijn, wij gaan proberen om op dit punt zo snel mogelijk een nieuw stelsel te ontwerpen, het liefst in Europees verband en met een vorm van ex-antefinanciering in plaats van ex-postfinanciering. Je wacht dus niet tot een financiële instelling kapotgaat om dan de gevolgen om te slaan over de andere instellingen, maar je kijkt of je gaande de rit al een fonds kunt vullen dat je kunt gebruiken op een moment dat zich ergens schade voordoet. Het zou zeer te prefereren zijn als dat op Europese basis zou kunnen worden georganiseerd.

De heer **Reuten** (SP): Dat werkt in de Verenigde Staten toch ook niet?

Minister **Bos**: Dan weet u meer dan ik. Ik kan daar oprecht geen antwoord op geven. Wij zullen het echter nagaan.

Voorzitter. Ik wil het in dit licht ook nog hebben over de situatie rondom Icesave, waar de afgelopen week de nodige vooruitgang lijkt te zijn geboekt.

De heer **Van Driel** (PvdA): De vraag is hoe dit afloopt. Kort samengevat, een concurrent doet aanbiedingen waarvan je denkt dat het niet waar kan zijn, omdat je zoveel rente niet kunt bieden. Vervolgens lopen je klanten weg en jij kan straks betalen terwijl de garanties zijn verhoogd. Naar mijn gevoel is dat niet rechtvaardig. Nu zegt de minister dat wij een ander systeem moeten ontwerpen. In een van de grote landen -- ik dacht Frankrijk -- bestaat een dergelijk systeem op dit punt. Maar hoe loopt dit nu af?

Minister **Bos**: De Nederlandsche Bank -- net zoals de Autoriteit Financiële Markten -- kijkt sowieso als toezichthouder mee, hoe de financiële instellingen zich gedragen en hoe de rentetarieven die aangeboden worden in verhouding staan tot kapitaal dat op de balans staat. De financiële instellingen kunnen niet ongelimiteerd met enorm aantrekkelijke rentetarieven werken, zonder dat er ingegrepen wordt. De heer Van Driel lijkt bijna te suggereren dat het aantrekkelijk is voor een financiële instelling om een heel hoog rentetarief te bieden, om vervolgens failliet te gaan omdat het toch niet uitmaakt. De spaartegoeden worden toch wel ergens gecompenseerd. Misschien is dat voor de spaarders in kwestie niet erg -- zij het op dit moment in Nederland tot de limiet van €100.000 -- maar het is voor het management, de directie en de aandeelhouders van zo'n financiële instelling buitengewoon zuur als dat gebeurt. Er bestaat dus

ook nu al een aantal zelfcorrigerende mechanismen. Dat geldt zowel over de band van het toezicht als ook over de band van eigenaars, directie en aandeelhouders.

Ik weet niet meer helemaal zeker of de heer Van Driel degene was die deze vraag stelde, maar het is ook omdat Nederland er ten principale voor gekozen heeft -- in tegenstelling tot wat een aantal andere landen heeft gedaan -- om niet alle spaartegoeden volledig te garanderen. Je zou dan uiteindelijk elke verantwoordelijkheid bij individuele spaarders wegnemen om goed na te denken over wat zij met hun geld doen. Er zou op die manier ook minder straf staan voor het management van banken op het doen van onverantwoorde aanbiedingen met betrekking tot rentetarieven, uitgaande van het idee dat het voor spaarders toch niet zou uitmaken, omdat zij toch wel door de overheid worden geholpen. Wij proberen dat soort zelfcorrigerende mechanismen wel te laten werken.

Met betrekking tot Icesave is vorige week gelukkig een stap vooruit gezet. Er is gelijktijdig een akkoord bereikt over hulp via het Internationaal Monetair Fonds aan IJsland en overeenstemming met de IJslanders over de verplichtingen die zij hebben naar bijvoorbeeld de Nederlandse spaarders en het depositogarantiestelsel. In dat verband is een aantal vragen gesteld, zoals door de heren Van Driel en Terpstra. Die gingen over hoe men moet terugkijken op de kwaliteit van het toezicht en de informatie waarop consumenten zich oriënteren, wanneer zij moeten beoordelen of zij hun geld ergens wel of niet veilig kwijt kunnen. Het kabinet heeft de Tweede Kamer op dat punt een uitgebreide en onafhankelijke evaluatie toegezegd, over hoe het toezicht functioneert.

Als de toezichthouder van een land uit de Europese economische zone, zoals IJsland, zegt dat een bank deugt en als die bank zich daarna bij de Nederlandse toezichthouder aanmeldt, mag de Nederlandse toezichthouder niet meer eigenstandig inhoudelijk toetsen. Als de IJslandse toezichthouder zegt dat het klopt, mag de bank in kwestie ook in Nederland zijn gang gaan. Dat is met een verdrag voor dit type zaken zo geregeld. Op dit moment lopen er juridische discussies met de IJslandse autoriteiten, dus ik moet het heel voorzichtig zeggen: als er dan toch nog vragen bestaan over de deugdelijkheid van de kwaliteit van het toezicht in het andere land, zijn er allerlei redenen om dit soort arrangementen tussen EU-lidstaten en niet-EU-lidstaten nog eens nadrukkelijk onder de loep te nemen. Dat zullen wij dan ook doen. Er loopt dus een traject dat specifiek gaat over de manier waarop de toezichthouders uit de verschillende landen met elkaar omgaan en een traject van een onafhankelijke evaluatie die na de Icesave-affaire gedaan zal worden.

De heer **Van Driel** (PvdA): De vraag is of dat het hele verhaal is. Wat de minister zegt klopt, maar had De Nederlandsche Bank of de AFM niet moeten waarschuwen dat Icesave onder een andere toezichthouder viel en dat de garanties dus maar beperkt waren? Als je je huis voor twee ton hebt

verkocht, moet je op de IJslandse bank dan maar een ton onderbrengen omdat je een garantie krijgt van niet meer dan een ton? Had de gemiddelde consument dat kunnen weten? Ik denk dat maar heel weinig mensen dat weten. Het is de vraag of de toezichthouder niet nadrukkelijker via de krant of andere media had moeten waarschuwen dat dit een andersoortige bank betrof met een andersoortige vergunning en een andersoortig toezichtstelsel, waarvan de toezichthouder de handen aftrok.

Minister **Bos**: Deze vraag zal betrokken worden in de evaluatie. Ook het kabinet vindt dit een relevante vraag. De heer Wellink heeft er zelf een paar keer iets over gezegd. Hij heeft gezegd dat hij altijd een afweging moet maken. Als hij met een financiële instelling in gesprek is over iets wat mogelijkwijfs niet klopt, zou het enorme gevolgen hebben als hij op dat moment naar buiten treedt met iets waardoor de consumenten concluderen dat je niet bij die bank moet zijn. De klanten zouden weglopen, terwijl het nog maar de vraag is of het oordeel op dat moment al definitief mag zijn. Dit zijn ook voor de toezichthouder grote dilemma's. De vraag of dat in alle opzichten is gegaan zoals het moet gaan en of de instrumenten die de toezichthouder heeft om echt toezicht te houden adequaat zijn, wordt integraal betrokken in de evaluatie.

Voorzitter. Ik kom nog op een enkele vraag bij dit blokje over Fortis/ABN AMRO. Eerst beantwoord ik echter een vraag van de heer Bierman, die vroeg of de Europese Commissie zich heeft uitgesproken over de Nederlandse maatregelen om de crisis te beteugelen. De oorspronkelijke deal rond Fortis en ABN AMRO en de ING-deal zijn in formele zin al goedgekeurd door de Commissie. De AEGON- en de SNS REAAL-deal lijken erg op de ING-deal, dus heb ik geen reden om te verwachten dat de Commissie daaraan niet haar goedkeuring zal geven. Er zal expliciet toestemming moeten worden gegeven door de Europese Commissie voor de totstandkoming van de nieuwe bank Fortis/ABN AMRO. Dat geldt eens te meer, omdat het kabinet om een review zal vragen van de oorspronkelijke uitspraak van de Europese Commissie over de oorspronkelijke fusiegedachte tussen Fortis en ABN AMRO.

Wij hebben afgelopen vrijdag zo expliciet mogelijk gezegd dat wij niet langer eigenaar willen zijn van Fortis en ABN AMRO dan nodig. Dat tijdspad wordt in essentie bepaald door de technische mogelijkheden om twee banken te ontvlechten uit de moederconcerns: Fortis Bank Nederland uit het Fortis-concern, ABN AMRO uit de holding waarin de drie aandeelhouders op dit moment participeren. Vervolgens is er een complex proces om die twee onderdelen tot een bank samen te smeden. Dan moeten er nieuwe functies in die bank worden opgericht die bij de moederconcerns zijn achtergebleven. Bekend voorbeeld is de treasury. Deze banken bankieren op dit moment via het ministerie van Financiën en hebben weer een eigen treasuryfunctie nodig. Zo moet er nog een aantal zaken worden opgebouwd. Ten slotte is het ook een

kwestie van het taxeren van de economische omstandigheden, de marktsituatie, de vraag of je een goede prijs kunt krijgen en de vraag of de onderneming duurzaam verder kan op de markt door haar naar de beurs te brengen of eventueel te verkopen aan een andere partij. Dat type afwegingen zal worden gemaakt op het moment van verkoop. Het is niet meer en niet minder dan een zo zorgvuldig mogelijke inschatting geweest dat wij er minstens twee tot drie jaar voor nodig hebben om dat proces gezamenlijk af te lopen; vandaar de uitspraak die afgelopen vrijdag is gedaan en ook in een brief aan de Kamer is weergegeven dat een eventuele verkoop of beursgang van Fortis/ABN AMRO niet voor 2011 aan de orde zal zijn.

Ik heb nog twee punten over Fortis/ABN AMRO. Er is gevraagd naar de werkgelegenheidseffecten en banen. Op dat punt respecteren wij de afspraken die al waren gemaakt met de vakbonden in de vorige integratiecyclus. Daaruit kwam een getal naar voren van een kleine 8000 banen die zouden verdwijnen. Het management van Fortis Bank Nederland heeft mij erop gewezen dat dit getal met name sloeg op de totale operatie, bijvoorbeeld inclusief banen die naar Royal Bank of Schotland zouden gaan. Het banenverlies dat enkel en alleen gepaard gaat met de integratie van Fortis en ABN AMRO zal een lager getal zijn: mogelijk een kleine 6000 banen.

De tweede opmerking is naar aanleiding van een vraag van de heer Laurier. Hij stelt dezelfde vraag die zijn collega in de Tweede Kamer heeft gesteld, namelijk of het klopt dat Fortis grondposities heeft en of wij ons daar via het ministerie van VROM dan wel voor WWI nog mee willen bemoeien. Het antwoord is bevestigend in die zin dat Fortis Verzekeringen -- die club heeft sinds afgelopen vrijdag ASR Nederland -- inderdaad beschikt over grond, maar dat wij het oneigenlijk gebruik van onze aandeelhoudersrol zouden vinden als wij zouden proberen dat beleidsmatig aan te wenden.

Dat was het blok financiële consequenties.

De **voorzitter**: De heer Biermans.
**

De heer **Biermans** (VVD): Misschien mag ik nog enkele andere vragen in herinnering roepen. Een van mijn vragen is of bij het garanti kapitaal dat banken hebben gekregen ook eisen zijn gesteld aan het gebruik daarvan. Ik heb gevraagd of de regering gemeend heeft om mee te moeten geven dat dit garanti kapitaal ook een slinger aan de economie zal moeten geven.

Minister **Bos**: Nee, want het telt voor de toezichthouder alleen maar als garanti kapitaal als de financiële instelling er zelf over mag beschikken. Bij elke eis die je als kapitaalverstrekker stelt aan de aanwending van dat kapitaal, zal de toezichthouder zeggen: dan is het eigenlijk geen echt kapitaal dat ik mag meetellen in de solvabiliteitspositie; het mag alleen maar meetellen in de solvabiliteitspositie als het echt van de

financiële instelling zelf is en niemand anders er iets over te zeggen heeft.

De heer **Biermans** (VVD): Dank u wel. Mijn tweede vraag die ook nog niet aan de orde is geweest, is of de regering komt met een wijziging van de Comptabiliteitswet. Maar misschien komt u daar nog op terug.

Minister **Bos**: Ik wilde daar inderdaad nog op terugkomen.

De heer **Biermans** (VVD): Dan ga ik even naar mijn derde punt, als mevrouw de voorzitter het goedvindt.

De **voorzitter**: Mevrouw de voorzitter vindt het goed, mijnheer Biermans.
**

De heer **Biermans** (VVD): Dank u wel. De vraag is of de minister ook van mening is dat in elk geval de eisen van het Groei- en Stabiliteitspact helemaal overeind moeten blijven.

Minister **Bos**: Misschien kan ik een aantal vragen voor zijn. Ik heb gepoogd nu te beschrijven wat wij hebben gedaan in de financiële sector. Ik wilde nog uitgebreid ingaan op datgene wat ik denk dat er nog gaat gebeuren. Daar hoort dit ook bij.

De **voorzitter**: De heer Reuten tot slot nog?
**

De heer **Reuten** (SP): U hebt afgelopen vrijdag een nieuwe directeur benoemd bij Fortis/ABN AMRO, de heer Zalm. Kunt u mij vertellen wat zijn salaris is?

Minister **Bos**: Ja, dat kan ik vertellen. Hij krijgt hetzelfde salaris dat hij verdiende voor een vierdaagse werkweek bij DSB en dat is €750.000.

De heer **Reuten** (SP): Krijgt hij ook een bonus?

Minister **Bos**: Hij krijgt geen kortetermijnbonussen. Hij krijgt een langetermijnbonus, als hij in staat is om de onderneming uiteindelijk te verkopen met winst voor de belastingbetaler.

De heer **Reuten** (SP): Hoe groot is die bonus dan?

Minister **Bos**: Maximaal 50% van zijn jaarsalaris.

De heer **Reuten** (SP): Dank u wel.

Minister **Bos**: Misschien mag ik hieraan toevoegen dat hij geen vertrekbonus, gouden handdruk of vertrekregeling krijgt en geen kortetermijnbonussen. Met dit pakket is hij de slechtst betaalde chief executive van een grote financiële instelling in Nederland. Wij waarderen het zeer dat hij bereid is om het op deze basis te doen. Wij hopen ook dat wij daarmee een signaal geven richting de financiële sector dat het mogelijk is om zeer goede mensen aan te trekken voor zeer belangrijke functies binnen de financiële sector

zonder dat het gepaard hoeft te gaan met de excessieve arbeidsvoorwaarden waarvan in het verleden sprake is geweest.

Ik kom bij de toekomst. De Nederlandse regering heeft in het overleg met andere overheden en het overleg met toezichthouders -- ik denk ook aan staatssecretaris De Jager in Washington -- altijd een paar grote lijnen centraal gesteld. Ten eerste zullen wij macro-economisch een aantal zaken beter op orde moeten hebben dan in het verleden: rentepolitiek, wisselkoersproblematiek. Ten tweede moeten de prikkels in het financiële systeem de goede kant op staan; denk aan de manier waarop bonussen werken. Ten derde moeten de toezichthouders grensoverschrijdend kunnen werken, omdat zij anders in crisissituaties niet in staat zijn om effectief op te treden. Ten vierde hebben wij ook op wereldniveau instituties nodig die hier een effectievere rol gaan spelen dan in het verleden het geval is geweest. Wij doen er niet goed aan om daarvoor nieuwe instituties en nieuwe bureaucratie te creëren, maar zullen gebruik moeten maken van het goede dat wij al hebben, met name het IMF.

Ik zeg er meteen bij dat dit allemaal in wetten, regels en overeenkomsten is te vatten, maar dat het niet genoeg zal zijn. De heer De Boer heeft hiernaar gevraagd. Op zijn minst twee andere zaken zijn ook van belang die ook door een ambitieuze overheid uiteindelijk niet af te dwingen zijn. Dat begint met iets wat door Cees Maas, de oud-bankier van ING, naar voren is gebracht toen hij in opdracht van het IIF, een club van mensen uit de financiële wereld zelf, probeerde lessen te formuleren uit deze financiële crisis. Les één was: verkoop geen product dat je zelf niet snapt. Dat is door ons niet af te dwingen, op geen enkele manier, maar het is wel de hoofdles van de financiële crisis. Als bankiers zelf niet meer begrijpen wat zij verkopen, zelf niet meer begrijpen wat er op hun balans staat en zelf niet meer begrijpen hoe prijs en risico zich tot elkaar verhouden, kun je ook niet verwachten dat een toezichthouder dat nog snapt. Dat is een antwoord op uw vraag.

Een ander antwoord op uw vraag is dat wij enorm hopen -- wij zullen duwen en trekken om het zover te laten komen, maar ook dat is moeilijk af te dwingen -- dat binnen de bancaire sector het bewustzijn zal groeien dat men een functie heeft in de samenleving en in de economie waaraan ook aspecten van publiek belang kleven en dat het niet een normale bedrijfssector is. Dat zie je op het moment dat het crisis is, want dan valt men toch terug op een publiek vangnet vanwege de publieke belangen die ermee gemoeid zijn.

In dat licht is vooral door de fracties van D66 en GroenLinks in de Tweede Kamer de vraag gesteld of er op enigerlei moment niet sprake moet zijn van een eed die wordt afgelegd door bankiers. Dat vind ik een buitengewoon zinnig idee. Dat vind ik vooral als ik die eed niet zelf hoeft te verzinnen en op te leggen, maar als deze net zoals bij de medische professie uit de beroepsgroep zelf komt, daarbinnen zelf statuut krijgt en daarbinnen zelf wordt gehandhaafd. Dan weet je immers dat het

van binnenuit komt en dat het voor de professie echt iets betekent. Ik zou het fantastisch vinden als de groep mensen die nu onder leiding van Cees Maas is opgezet door de Nederlandse Vereniging van Banken om lessen te trekken uit de crisis, op dit punt met een initiatief komt. Dat laat immers de hele samenleving zien dat de bankiers zich realiseren dat de reputatie van bankiers ernstig schade is aangedaan. In een samenleving en een economie die wij willen laten blijven draaien, kunnen wij dat gewoon niet hebben. Het vertrouwen in het financiële systeem en degenen die daarmee werken zal weer terug moeten komen. Dit is een mooie manier waarop zijzelf kunnen laten zien dat zij zich daar bewust van zijn.

De heer **Reuten** (SP): Die uitspraak van de heer Maas heeft ons natuurlijk allemaal gefascineerd, maar wisten de toezichthouders dat zij het niet snapten?

Minister **Bos**: Nee. Overigens stond er een prachtige alinea in het betoog van de heer Reuten over wie wat allemaal niet wist. Ik heb haar net nog drie keer nagelezen en volgens mij klopt zij ook; je weet niet wat je niet weet. Dat is wat er op een gegeven moment is misgegaan. Financiële instellingen over de hele wereld hebben afgelopen anderhalf jaar enorme afschrijvingen gedaan op bepaalde portefeuilles, terwijl de samenstelling ervan niet is veranderd, maar wel het inzicht is gegroeid in wat zich eigenlijk binnen die portefeuilles afspeelde. Enkel uit dat feit blijkt dat ook de toezichthouders, de accountants en het management van de financiële instellingen anderhalf jaar geleden minder wisten over prijzen en risico's van dit soort producten dan zij vandaag de dag weten.

De heer **Van Driel** (PvdA): Hoe kan het nu dat die banken van alles "off balance" hebben, dat De Nederlandsche Bank of een andere toezichthouder dat ook ziet, dat dit in de kwartaalstatus is opgenomen en dat men het niet begrijpt, maar er verder geen vragen over stelt of verder niet op ingaat? Ik snap niet dat zo iets kan. Heeft een toezichthouder dan het idee: ik ben dom als ik het niet begrijp?

De heer **Biermans** (VVD): Ik zit ook met die vraag. Hebben wij het nu over niet snappen? Als je iets niet snapt, dan kun je het vragen, zodat je het wel snapt. Of is er sprake van dat je iets niet weet? Dat is dan weer een ander thema. Als je iets niet weet, dan kan ik het snappen of niet snappen. Maar ik zal er dan in elk geval niet naar vragen, omdat ik het gewoon niet ken. Gaat het nu om niet weten of niet snappen?

Minister **Bos**: Ik weet niet of dat onderscheid met een nagelschaartje fijn is te knippen. Wanneer je de waarde van een product niet kent, snap je het product niet. Zo zat het toch uiteindelijk. Wij moeten ons realiseren dat perfect toezicht niet bestaat. Ik meen dat een toezichthouder per definitie een zekere informatieachterstand heeft op

marktpartijen. Het is een illusie om te denken dat je een situatie kunt creëren waarin een toezichthouder alles begrijpt, alles volgt en liever alles nog voor is, bij wijze van spreken. Die situatie valt niet te realiseren, hoe jammer dat ook is. Wij waren nu echter heel duidelijk doorgeschoten naar het andere eind van het spectrum. Zelfs door de leiding van de financiële instellingen werden de risico's niet begrepen, bijvoorbeeld omdat de bestuurder van het risk management niet met voldoende gezag op het hoogste niveau van de onderneming aan het woord kwam of omdat hij bepaalde zaken niet kon tegenhouden of laten doorgaan. Als het op het niveau van de onderneming al niet goed is geregeld, kun je niet verwachten dat een toezichthouder daar wel zicht op heeft. Daar kwam bij dat bepaalde boekhoudkundige waarderingsregels in de hand werkten dat het zicht werd verloren op de waarde en de risico's van bepaalde producten. Daarnaast konden bepaalde zaken van de balans worden afgebracht waardoor niet transparant was aan welke betalingsverplichtingen instellingen moesten voldoen. Overigens meen ik dat de heer Van Driel hier ook aan refereerde. Dat waren dus zaken die men gewoon niet wist, omdat deze niet zichtbaar waren. Wat goed is van Basel II en straks vast en zeker ook van Basel III en Basel IV, is dat een groot halt wordt toegeroepen aan het van de balans af brengen van dit soort zaken waardoor het onduidelijk wordt aan welke risico's financiële instellingen echt blootstaan. Ik blijf zeggen dat ondanks alle verbeteringen die mogelijk zijn op het gebied van transparantie en toezicht, wij perfect toezicht houden en het risico terugbrengen naar nul niet kunnen bereiken, hoe graag ik dat ook zou willen.

Dat lukt ook niet door bijvoorbeeld producten te verbieden, zeg ik mede tegen de heer Laurier. Ik meen zelfs dat producten verbieden ineffectiever is dan bepaalde risiconormen proberen te handhaven. Als je een product verbiedt, dan hoeft de aanbieder dat product maar net wat anders te maken, bijvoorbeeld één regeltje in de prospectus of één woord in de benaming te veranderen, en dan is het een ander product dat dus opeens weer wel mag. Maar als je gewoon een risicoprofiel als norm in de markt probeert te handhaven, dan maakt het niet uit wat precies het product is, want als het niet aan dat profiel voldoet dan mag het niet.

De heer **Van Driel** (PvdA): Ik zou verschrikkelijk nieuwsgierig zijn naar een analyse waaruit blijkt hoe het kon gebeuren dat men het niet begreep of niet heeft gezien. Ik snap gewoon niet hoe dat kan. Misschien heeft mijn collega van de VVD wel gelijk.

Minister **Bos**: Vindt u het goed als ik de president-directeur van De Nederlandsche Bank vraag om op dit punt zelf zijn mening te geven? Zijn mening kan dan via een brief van mij aan deze Kamer kenbaar worden gemaakt.

De heer **Van Driel** (PvdA): Ja.

Minister **Bos**: Dan doe ik dat graag.

De heer **Van Driel** (PvdA): Ik heb nog een heel andere vraag, namelijk over de eed. Ik vind het een leuk en creatief idee. De minister zou het mooi vinden als de sector dat zelf reguleerde. Een bank heeft echter een utiliteitsfunctie. Waarom kan de overheid niet stellen dat een bank alleen maar een vergunning krijgt om te bankieren als zij voldoende mensen heeft die een eed hebben afgelegd? Waarom kan de overheid niet stellen dat de raad van bestuur van een Nederlandse bank, en misschien ook wel de laag eronder, een eed of zoiets moet hebben afgelegd? Met zelfregulering zijn wij in mijn visie juist de mist in gegaan.

Minister **Bos**: Dat is juist. Ik sluit zeker niet uit dat, als de sector zelf onvoldoende initiatieven neemt, de overheid het initiatief daartoe zal moeten nemen. Ik vergelijk het toch met de eed van Hippocrates in de medische sector. Die eed is zo waardevol omdat deze niet is opgelegd, maar uit de beroepsgroep zelf komt en door de beroepsgroep zelf wordt gehandhaafd. Als wij iets vergelijkbaars kunnen realiseren in de financiële wereld, zou dat waardevoller zijn dan wanneer de politiek zou aangeven wat er moet gebeuren. Ik sluit echter niet ten principale uit dat zo'n moment kan komen.

De heer **Laurier** (GroenLinks): De minister reageert op het al dan niet verbieden van producten of het al dan niet toelaten van producten. Hij zegt liever met risicoprofielen te werken. Juist op dit gebied is juist het verleden zo fascinerend. Er waren producten waarvan niemand snapte welke risico's daarin waren verpakt. Dan is het dus per definitie onmogelijk om daar een adequaat risicoprofiel voor op te stellen. De suggestie die de minister doet om het via risicoprofielen te doen, lijkt zichzelf in de staart te bijten.

Minister **Bos**: Nee. Ik zal hierop een aanvulling geven. Dat heb ik in het debat in de Tweede Kamer ook aan de heer Vendrik toegezegd. Ik kan mij voorstellen dat het een soort regel wordt dat de toezichthouder een product niet toelaat als zij het product niet snapt. Dat lijkt mij een makkelijk te handhaven regel.

In dit debat is een aantal andere ideeën geuit die niet een, twee, drie bij ons op de kaart staan. Ik noemde net al het verbieden van producten. Het in publieke handen brengen van credit rating agencies is ook zo'n idee. Op Europees niveau wordt ingezet op transparant en inzichtelijk maken hoe credit rating agencies hun werk doen, ook wat betreft de schijn van belangenvermenging, doordat zij worden betaald door degenen aan wie zij een rating geven. Voordat credit rating agencies aan het werk mogen, moet er een vergunningplicht komen waarin eisen worden gesteld.

Ik ben huiverig voor het in publieke handen brengen van credit rating agencies, omdat ik niet weet wat de gevolgen zijn van het waarderen van commerciële producten en diensten door de overheid voor de aansprakelijkheid. Wat brengt het

met zich mee als het niet blijkt te kloppen? In veel opzichten is een credit rating agency een soort taxateur, die ook geen ambtenaar is, terwijl in vergunningen goed is omschreven wat deze geacht wordt te doen. In die beroepsgroep zou ook een eed aan de orde kunnen zijn. Daar kan ik mij iets bij voorstellen, maar het is mij een stap te ver om deze helemaal in publieke handen te brengen.

De heer Terpstra stelde de vraag of wij in Europees verband een treasury- of een schuldfinancieringsfunctie moeten hebben. Door schaalvoordelen zou wellicht enige winst te behalen zijn, maar wij moeten ons wel realiseren dat de tarieven terecht zouden komen tussen die van Duitsland, dat de laagste tarieven in Europa heeft, en de hoogste: in Italië en Ierland. Dan weet je dat Duitsland het er nooit mee eens zal zijn en altijd zal willen blijven bij wat het heeft. Ik denk niet dat dit er snel van zal komen.

Er is ook gevraagd of deze crisis een reden is voor de overheid om zich directer te bemoeien met toezichthouders zoals De Nederlandsche Bank en de AFM. Hierover is ook gediscussieerd toen collega De Jager hier het verbod op short selling verdedigde. De overheid kan iets terugdraaien, maar kan geen zelfstandige aanwijzing geven. Naar aanleiding van dat debat hebben wij daar uitgebreid naar gekeken. Wij zijn nog steeds van mening dat het met een beroep op de Noodwet financieel verkeer kan, als de overheid om redenen van zeer zwaarwegende belangen moet ingrijpen, dat het maar goed is dat dit aan zeer zware randvoorwaarden onderhevig is en dat er geen reden is om de Wet op het financieel toezicht aan te passen.

Er is ook gevraagd of de Comptabiliteitswet moet worden aangepast naar aanleiding van wat wij hebben meegemaakt. Men kan van mij aannemen dat het mij ook niet lekker zat dat ik de wet in de afgelopen maanden twee keer heb overtreden, ook al waren er niet zo geweldig veel alternatieven voorhanden. Aan de overzijde is dit gebillijkt. Wij bekijken met de Tweede Kamer of wij dat met een soort herenakkoord of een wetswijziging beter kunnen inbedden dan tot nu toe het geval is geweest. Ik sluit een wijziging van de Comptabiliteitswet hierbij niet uit.

Er is gevraagd naar de bijeenkomst van de G20 in Washington. Er ligt inmiddels een brief van staatssecretaris De Jager over wat daar allemaal is gebeurd. Ik vind zelf dat onderbelicht is dat in het Akkoord van Washington ook sprake is van een commitment van alle deelnemers om nog voor het eind van het jaar de Doha-onderhandelingen succesvol af te ronden. Het zou fantastisch zijn, als wij niet slechts in staat zijn om de financiële crisis op te lossen, maar ook om de wereldhandel een impuls te geven en elke neiging tot protectionisme de kop in te drukken. Nederland zal zeker proberen om dat waar mogelijk te bevorderen.

Wat betreft het Europese toezicht is de positie van de Nederlandse regering dat er een sterkere mate van coördinatie op Europees niveau moet komen, dus meer gemeenschappelijk beleid en gemeenschappelijke regels, maar ook een duidelijkere inbedding hoe je omgaat met toezicht

wanneer instellingen in verschillende landen tegelijk actief zijn. Daarbij gaat het om vragen zoals welke toezichthouder leidend is en hoe je omgaat met het verdelen van de kosten wanneer een instelling failliet gaat.

De discussie in Europa gaat veel te langzaam. Wij hebben mazzel gehad dat alleen maar Landesbänke in Duitsland en Northern Rock in het Verenigd Koninkrijk in de problemen zijn gekomen, want dat was met één toezichthouder te regelen. Bij Fortis en ABN AMRO hadden wij te maken met drie toezichthouders. Dat was ongelofelijk complex en dat is maar net goed gegaan. Je moet er niet aan denken wat er zou gebeuren als een bank die bij wijze van spreken in tien Europese lidstaten tegelijk actief is, in de problemen zou komen, want dan zou men nog niet eens tot overeenstemming komen over de agenda van het gemeenschappelijk overleg, terwijl de spaarders al massaal hun geld zouden terughalen. De situatie is buitengewoon kwetsbaar, dus er is veel meer coördinatie nodig.

Wij zijn er niet van overtuigd dat dit betekent dat je een Europese toezichthouder nodig hebt. Net zoals de Europese Centrale Bank bestaat terwijl er ook nationale banken bestaan, zou het misschien erbovenop, overkoepelend kunnen. Dat blijft een aantrekkelijke figuur, ook voor toezichthouders. Vergelijkbaar met de Europese Centrale Bank is in de toekomst misschien een centrale Europese instelling mogelijk die wordt geacht toezicht te kunnen houden op een bank in Friesland, Luxemburg, Andalusië of in Polen, maar je hebt ook lokale voelsprietten nodig om toezicht effectief te doen zijn.

Wij moeten niet onderschatten welke schade deze financiële crisis aan de reële economie toebrengt. Alle ramingen en voorspellingen van het afgelopen halfjaar zijn stelselmatig slechter geworden. Tegelijkertijd moeten wij niet doorschieten in paniek, maar de reële proporties voor ogen blijven houden. Het is af en toe wel heel makkelijk om te roepen over een crisis, recessie of depressie. Er zijn talrijke partijen in de samenleving die dat doen en die vervolgens hun hand ophouden, omdat zij vinden dat er hulp zou moeten zijn. Dat moet dan allemaal uit de schatkist komen, die volgend jaar alleen maar slechter gevuld zal zijn dan dit jaar vanwege diezelfde economische omstandigheden, dus kritische reflectie blijft verstandig.

De absolute top, in negatieve zin, is als wij mensen horen zeggen dat volgend jaar de economie stilstaat. Gelukkig niet. Zelfs bij 0% groei blijven wij met elkaar 600 mld. per jaar verdienen. Er wordt dus ongelofelijk hard gewerkt, geïnvesteerd en verdiend in Nederland. 0% groei betekent gewoon dat de economie net zo hard draait en dat wij net zo rijk zijn als vorig jaar. Ik heb al gezegd wat de verwachtingen daarvan zijn.

Ik denk dat wij ook kritisch moeten blijven kijken naar frictieverschijnselen die zich op sommige markten voordoen en die niet allemaal per definitie negatief zijn. Een bekend voorbeeld is de woningmarkt. Wij hebben jarenlang geroepen dat er in veel opzichten luchtballonnen aanwezig waren

en overwaardering van huizenprijzen plaatsvond. De gigantische waardeinstijging van jaar op jaar op jaar is enigszins tot stilstand gekomen en her en der leidt dit zelfs tot een waardedaling. Dat is uiteraard vervelend als je zelf een huis bezit, maar er zitten ook positieve kanten aan, bijvoorbeeld dat het kopen van een huis bij iets normalere prijzen op de woningmarkt juist makkelijker wordt. Elk nadeel heeft zijn voordeel, wil ik maar zeggen.

Het is vooral belangrijk om zorgvuldig en rustig, zonder in al te grote woorden te vervallen, sector voor sector in de economie te bekijken wat er precies aan de hand is en of de noodzaak zich voordoet om op te treden. Wij zijn ook al opgetreden. De financiële interventies zijn al uitgebreid besproken. De minister van Economische Zaken heeft het nodige gedaan in de sfeer van kredieten en borgstellingen voor het midden- en kleinbedrijf. Wij hebben ook een begrotingsbeleid dat ons helpt in deze tijden. Door de automatische stabilisatoren betekent een daling van onze inkomsten niet meteen dat wij minder gaan uitgaven, maar worden de uitgaven op peil gehouden. Dat is precies wat je nodig hebt in dit soort economische omstandigheden.

Tenslotte, in de Miljoenennota die op Prinsjesdag werd gepresenteerd, ging 2,5 mld. extra in de richting van lastenverlichting en koopkrachtontwikkeling. Dit is precies het recept voor het type economie dat wij volgend jaar zullen aantreffen.

Dit raakt natuurlijk aan de discussie die de heer Reuten is begonnen over de vraag of wij Keynesiaans willen zijn of niet en of dit Keynesiaans is of niet. Ik zou nu heel gemakkelijk kunnen claimen dat wij een perfecte Keynesiaanse timing hadden toen wij op Prinsjesdag met een begroting kwamen waarmee 2,5 mld. extra in de koopkracht werd gestoken. Die beslissing lijkt perfect getimed te zijn met het oog op de verwachte economische neergang in 2009. De realiteit is natuurlijk dat wij in de zomer bijvoorbeeld het besluit namen om de btw-verhoging niet te laten doorgaan, omdat wij verwachtten dat de inflatie in 2009 door het plafond zou gieren. Daarom hebben wij de btw niet verhoogd, daarom kwamen wij met dit pakket en inmiddels zitten wij in een economische situatie waarin de inflatie niet door het plafond gaat, 3,5% of hoger, maar waarschijnlijk in de buurt van 2% of lager uitkomt. Hoewel deze begroting in een heleboel opzichten precies het type begroting is dat wij volgend jaar nodig hebben en al onze inspanningen er dus op gericht moeten zijn om die ook gewoon uit te voeren, bewijst dit eerder hoe moeilijk het is om het budgettaire beleid te timen, een juiste inschatting te maken van de economische omstandigheden en het beleid daarop aan te passen, dan dat het de noodzaak en de mogelijkheden bewijst die je hebt voor het voeren van een Keynesiaans beleid.

Dit is dus allemaal al gebeurd, de financiële interventies, het laten werken van de automatische stabilisatoren, een mooie begroting. Toch heeft de ministerraad afgelopen vrijdag besloten om nog een aantal additionele maatregelen te treffen, onder andere een faciliteit op het gebied van de

willekeurige afschrijving. In essentie is dit een verschuiving van het moment van belastingbetaling voor ondernemers. De winstbelasting kan na 2010 worden betaald in plaats van in de moeilijke jaren 2009 en 2010. De kosten voor de overheid zijn niet veel hoger dan de kosten van het uitstel van ontvangst van belastingbetaling. Dit kun je contant maken en dan kost het een paar honderd miljoen. Wij financieren dit uit de bestaande ruimte voor lastenverlichting werkgevers, dat wil zeggen dat dit niet op de begroting drukt. De werktijdverkorting die ook 200 mln. kost, drukt wel op de begroting. Wij zullen bij de Najaarsnota laten zien hoe wij daarvoor ruimte hebben gevonden.

In de brief van afgelopen vrijdag staat ook het nodige over de mogelijkheden die wij nog bekijken zoals de situatie van de exportkredietverzekeringen en de problemen die zich daarbij lijken voor te doen, maar ook de mogelijkheid om bepaalde investeringen naar voren te halen. Dit klinkt gemakkelijk, investeringen naar voren halen, maar ik zeg er wel het volgende bij. Bij infrastructurele investeringen in Nederland is het probleem eigenlijk niet wij er geen geld voor hebben, want elk jaar is er sprake van onderuitputting. Wij kunnen zoveel naar voren halen als wij willen, maar het lukt niet om de plannen uit te voeren door redenen die veel meer te maken hebben met juridische procedures, vergunningen en bureaucratie dan met geld. Het is de vraag hoe realistisch het is om dit nu ineens wel te doen slagen. Vervolgens kan het ook alleen maar als er ruimte is onder de uitgavenkaders, want het moet natuurlijk wel passen binnen de begrotingsregels. Er moet dus ergens onderuitputting zijn die je kunt vullen door het naar voren halen van andere uitgaven. Dit is niet niks en misschien is het mogelijk en misschien ook niet. Voor het kabinet staat wel voorop dat wij als wij dit doen, zullen proberen zoveel mogelijk doelen tegelijk te dienen. Als wij de economische structuur kunnen versterken of als wij ons streven kunnen versterken om leidend te worden op het gebied van duurzame energie, willen wij juist dat type investeringen in de tijd naar voren halen.

De vraag is gesteld hoe een en ander zich verhoudt tot de koopkrachtverwachtingen. Ik heb al gezegd dat een van de weinige positieve elementen van de economische vooruitzichten is dat de inflatieverwachting lager is dan die waarvan wij op Prinsjesdag uitgingen op basis van de macro-economische verkenningen. In de macro-economische verkenningen werd uitgegaan van een olieprijs van \$125 per vat. Die is inmiddels gehalveerd. Verder was de inflatieverwachting rond de 3,5%. Die zal ook een stuk lager blijken te zijn. Dit levert in het algemeen alleen maar gunstige effecten op voor de koopkracht van de burgers. Dit is een beetje de paradox van wat wij volgend jaar zullen meemaken met de economie. Er is een economische nulgroei of misschien zelfs een kleine krimp, terwijl er voor de meeste burgers sprake zal zijn van een gunstiger ontwikkeling van de koopkracht dan tot nu toe is voorzien.

Een aantal leden heeft erop gewezen dat de gepensioneerden in een bijzondere positie

verkeren, omdat het voor hen de vraag is in hoeverre pensioenfondsen in staat zullen zijn om te indexeren. Bij de koopkrachtplaatjes die op Prinsjesdag zijn gepresenteerd, werd al uitgegaan van een gedeeltelijke indexatie. De vraag of er nog minder zal worden geïndexeerd dan toen werd verondersteld, zal wel aan de orde komen. De politiek gaat daar niet over, maar het is wel relevant voor de mensen die het betreft.

De heer Van Driel vroeg zich in dit licht af of het zinvol zou zijn als de overheid garanties afgeeft voor de nominale pensioenen. Dit roept grote vragen op over de verantwoordelijkheden. Bij de pensioenfondsen zijn heel duidelijk verantwoordelijkheden toebedeeld aan werkgevers en werknemers. Het is de vraag of je daar doorheen moet koersen. Dit lijkt ons ook niet nodig, want het totale pensioenvermogen in Nederland bedraagt nog altijd zo'n 600 mld. terwijl de jaarlijkse pensioenuitkering ongeveer 20 mld. is. Er is op dit moment best het een en ander aan de orde over de dekkinggraad van de pensioenfondsen, maar er is geen enkel probleem met betrekking tot liquiditeit of de mogelijkheid om aan de nominale verplichtingen te voldoen.

De vraag is gesteld of wij ondanks de economische crisis in staat zijn om de begroting uit te voeren. Het eerste antwoord op die vraag is dat wij juist vanwege die crisis alles op alles zullen moeten zetten om de begroting uit te voeren, want in veel opzichten zit daar precies in wat wij nodig hebben om volgend jaar een impuls te kunnen geven aan de economie. Daarnaast helpt natuurlijk de scheiding van inkomsten en uitgaven. Het feit dat onze inkomsten zullen teruglopen als gevolg van minder inkomsten uit belastingen en gasbaten heeft geen gevolgen voor het niveau van de uitgaven. Dit betekent natuurlijk niet dat op enigerlei moment niet om andere redenen een ombuiging noodzakelijk kan zijn. Het feit dat wij afgelopen Prinsjesdag maatregelen hebben moeten aankondigen voor de AWBZ en de kinderopvang had niets te maken met economische groei of de verwachtingen voor de economische groei, maar was gewoon gevolg van het feit dat regelingen duurder bleken te zijn dan wij hadden begroot. Dit blijft natuurlijk ook volgend jaar een mogelijke reden om op enigerlei moment ergens te moeten ingrijpen.

Er is nog een vraag gesteld over de begroting van het ministerie van Defensie. Oplettende lezers -- naar ik meen van de CDA-fractie -- hebben gelezen dat het volume van de defensie-uitgaven in 2008 volgens het Centraal Planbureau daalde. Dit heeft te maken met de indeling die het Centraal Planbureau hanteert in de macro-economische verkenningen. Die spoort niet in alle opzichten met de indeling die wij hanteren in het coalitieakkoord, beleidsprogramma of Miljoenennota. Het Centraal Planbureau gebruikt een indeling naar functies. Dit betekent bijvoorbeeld dat de functie "defensie" kan zijn gespreid over verschillende begrotingen. Dus wat bij het Centraal Planbureau wordt opgevoerd voor defensie is niet hetzelfde als wat zich op de begroting van het ministerie van Defensie afspeelt.

Onder de functie "defensie" kan ook openbaar bestuur vallen of internationale samenwerking of veiligheid en ook defensie. De middelen op de begroting van het ministerie van Defensie dalen dus niet met het volume dat is weergegeven bij de post functie "defensie" in de stukken van het Centraal Planbureau.

In de Europese Unie vindt druk overleg plaats over de vraag of Europa nog initiatieven moet nemen om de economie aan te jagen, op gang te brengen of te houden. De cruciale vergaderingen daarover vinden vandaag en morgen plaats. Het beeld is op dit moment tamelijk chaotisch. Verschillende landen nemen kennelijk ongecoördineerd beslissingen. Er werd gevraagd of Engeland afstemming had gezocht over de btw-verlaging. Nee, dat heeft het niet. Ook andere landen nemen allerlei maatregelen. De Fransen met hun staatsfondsen, de Duitsers bij andere zaken. Er is weinig coördinatie. Tegelijkertijd is dat allemaal niet zo erg, omdat niet per definitie iets wat het ene land doet, andere landen schaadt. Verder is het ook niet zo dat alles wat nu in het nieuws komt, echt nieuw beleid is. Er gaan veel getallen over tafel die gewoon betrekking hebben op de begrotingen zoals die al waren ingediend voor het komende jaar. Dat wordt nog eens verkocht als nieuw beleid in het licht van de economische crisis. Het is dus allemaal niet zo groot en chaotisch als het in eerste instantie lijkt. Dit neemt niet weg dat het Nederlandse kabinet vindt dat er ruimte is voor meer coördinatie, met name bij staatssteun voor specifieke industrieën. Verder moeten doelstellingen op het gebied van duurzaamheid en innovatie overeind blijven. Dat gebeurt niet als oude, traditionele, vervuilende industrieën worden gesteund.

Het is ook belangrijk dat er aan het einde van deze economische neergang nog steeds een Groei- en Stabiliteitspact is. Daar liggen de nodige risico's. Het ene land hecht daar wat meer aan dan het andere. Juist voor kleinere EU-landen is zo'n verdrag dat alle lidstaten bindt, buitengewoon belangrijk om te kunnen rekenen op gelijke behandeling en rechtsgelijkheid. Het pact voorziet in buitengewone omstandigheden, die nu aan de orde kunnen zijn. Het laat daarin enige ruimte voor landen om wat langer te doen over het op orde brengen van hun overheidsfinanciën. De inzet van het Nederlandse kabinet in de komende twee, drie weken tot aan de Europese top zal niet zozeer zijn gericht op het tegengaan van stimuleringsbeleid in andere landen maar wel op het binden daarvan aan zodanige voorwaarden dat wij aan het eind van de rit nog steeds een geloofwaardig Groei- en Stabiliteitspact hebben.

Ik kom nu ten slotte echt toe aan het stapeltje onderwerpen dat met geen mogelijkheid onder een van de vorige onderwerpen viel te brengen, maar waarover wel vragen zijn gesteld. De heer Van Driel heeft vragen gesteld over de verkoop van aandelen in energiebedrijven. Als ik het goed heb, is dat vandaag in debat in de Tweede Kamer. Kan de overheid niet met een "right of first refusal" dicteren waar aandelen terecht komen op het moment dat decentrale overheden besluiten om

die aandelen van de hand te doen? Ik herinner aan het debat in deze Kamer waarin het essentiële publieke belang dat is gemoeid met energie en energielevering, vooral bij de netwerkbedrijven werd neergelegd en minder bij de productie- en distributiebedrijven. Als je eigenaar bent van een netwerkbedrijf, ligt het heel anders dan als je eigenaar bent van een productie- en leverantiebeprijf. Dit heeft heel andere implicaties voor de vraag of publieke belangen in gevaar komen.

De heer **Van Driel** (PvdA): De minister zegt eigenlijk dat het niet kan, maar waarom zou adequate wetgeving daarin niet heel snel kunnen voorzien? Het gaat mij er niet om dat lagere overheden moeten verkopen. Als zij de aandelen gewoon willen houden, dan is dat prima. Er zou best wetgeving kunnen komen waarin staat dat een onafhankelijke partij die aandelen gaat waarderen en dat de overheid die als eerste kan kopen. Dan hoeft een lagere overheid er op zich niet op achteruit te gaan. In het licht van de huidige crisis hebben wij angst over de beschikbaarheid van energie. Energie is schaars. Nu gaat het even de goede kant op, maar over twee of drie jaar is dat wellicht weer anders. Wie garandeert dat wij dan niet achteraan in de rij staan, tekortkomen en van andere landen zoals Denemarken en Zweden afhankelijk zijn? Waarom zouden wij het niet doen? De productie van de bedrijven in Nederland blijft nu al achter.

Minister **Bos**: Wij zijn nu al in belangrijke mate afhankelijk van buitenlandse productie en leverantie; dat is niet anders. De afweging zoals die ook in deze Kamer is gemaakt en is verwoord in de brief van minister Van der Hoeven die vandaag in debat is in de Tweede Kamer, is dat het publieke belang van leveringszekerheid vooral gediend wordt met het publieke eigendom van het netwerk. De eigendomsverhoudingen rondom productie- en leverantiebeprijven is uiteindelijk minder doorslaggevend. Dat is geen aanmoediging aan decentrale overheden om nu maar te verkopen. Ook in de brief van minister Van der Hoeven is heel duidelijk gesteld er een heleboel redenen zijn voor lagere overheden om op dit punt niet overhaast te werk te gaan.

De heer **Van Driel** (PvdA): Dat dreigt dus wel te gebeuren. Het debat aan de overkant gaat over de mate waarin je de netten moet belasten met kapitaal; dat is volgens mij een ander type debat. Als je een weg aanlegt terwijl er geen auto's meer zijn, dan zal die leeg blijven. De netten zijn inderdaad in publieke handen, maar als er geen of te weinig energie is, gaat er niets over die netten. Dat de netten publiek zijn, is dus een onvoldoende garantie. Ik snap daarom niet dat de minister zijn redenering met droge ogen kan volhouden.

Minister **Bos**: Die redenering is hier ook ten tijde van de behandeling van het wetsvoorstel door het kabinet verdedigd. In de brief van minister Van der Hoeven die vandaag in de Tweede Kamer voorligt,

gaat het overigens niet alleen om de vermogensverhoudingen in het netwerkbedrijf maar ook over de vraag of decentrale overheden wel of niet afstand moeten doen van hun eigendom in de productie- en leverantiebeprijven.

De laatste vraag van de heer De Boer was hoe het staat met de tijdens de algemene politieke beschouwingen Kamerbreed gesteunde motie over het "plan ter redding van de wereld". Ik kan bevestigen dat de minister van Binnenlandse Zaken op dit moment namens het kabinet het antwoord op die motie voorbereidt. Dit zal binnen afzienbare tijd aan de Eerste Kamer worden gezonden.

De heer **Reuten** (SP): Diverse woordvoerders hebben in verschillende schakeringen het idee geopperd om een scheiding aan te brengen tussen spaar- en betaalbanken enerzijds en kredietbanken anderzijds. De ideeën daarover zijn niet allemaal hetzelfde, maar hoe denkt u daar in het algemeen over?

Minister **Bos**: Ik beschouw dit als een heel zinnige en legitieme discussie, maar ik ben er niet van overtuigd dat het echt zal helpen. Er zijn in die discussie eigenlijk twee varianten. De eerste variant is het scheiden van verschillende bancaire functies: spaarbanken moeten worden gescheiden van andere banken, omdat mensen ervan op aan moeten kunnen dat er goed met hun spaargeld wordt omgegaan. De rest van de bancaire wereld kan zich dan bezighouden met allerlei "innovatief gedoe", zodat de risico's daar liggen en gewone mensen er geen last van hebben. Om een aantal redenen is het vraag of dat verstandig is.

Allereerst is het ongelooflijk moeilijk om sparen te onderscheiden van andere vormen van financiële dienstverlening. Sparen en beleggen zijn op allerlei manieren steeds meer op elkaar gaan lijken. Het wordt heel moeilijk om die precies van elkaar te onderscheiden. Op het moment dat je een scheidlijn hebt getrokken, zullen al die financiële instellingen proberen om juist net dat hybride product te maken dat net onder een ander toezichtregime valt.

Een ander punt is dat het wel eens zo kan zijn dat het zich begeven in verschillende markten - zoals sparen, investment banking en merchant banking -- ervoor zorgt dat banken hun risico's spreiden. Indien een bank in één sector in de problemen komt, gaat niet meteen de hele bank failliet. Als een bank maar in één sector actief mag zijn en daar wordt geraakt, is die wel meteen in de problemen. Risicodiversificatie is dus mogelijk binnen het vigerende model, wat wellicht uiteindelijk in het belang is van de spaarders en ondernemers die met zo'n bank zaken doen.

Ten slotte mijn laatste argument. Als de dominante redenering toch is dat het losknippen van banken het risico van besmetting beperkt doordat een sector met hoog risico los komt te staan van een sector met laag risico, heeft de feitelijke gang van zaken van de afgelopen maanden in met name de Verenigde Staten laten zien dat dit niet werkt. Problemen in de zakelijke bancaire markt zijn daar via vertrouwenseffecten

toch overgeslagen op de consumentenkrediet- en de hypotheekmarkt. Dus: zelfs als je ze fysiek scheidt, kan het toch via vertrouwenseffecten op elkaar overslaan en is het de vraag of de doelen zullen worden bereikt die ermee worden beoogd.

De andere variant vanmiddag was de vraag, of je niet op een andere manier moet knippen en wel bij de publieke netwerkbanken, waar de infrastructuur van de betaalsystemen in publieke handen is. Dit is vergelijkbaar met Schiphol, waar de landingsbaan in publieke handen is, terwijl de vliegtuigen commercieel zijn. Wij zien niet hoe je, als je het al wilt, het een van het ander los kunt maken. Het is bijna onmogelijk om een infrastructuur van betaling voor te stellen waar niet ook al een vorm van dienstverlening aan vastzit. Waar het conceptueel-analytisch misschien juist is, zien wij niet hoe dat in de praktijk vorm valt te geven.

*N

Staatssecretaris **De Jager**: Voorzitter. De heer Terpstra is zeer benieuwd hoe ik tegen de nieuwe vlieg- en verpakkingenbelasting aankijk, die ik overigens een jaar geleden hier heb verdedigd. Passen deze twee belastingen, gezien hun geringe opbrengst, wel in het Nederlandse belastingbestel? Deze beide belastingen geven het belang aan dat het kabinet hecht aan een groener belastingstelsel, waarin milieuvervuilende activiteiten zwaarder worden belast. Ik ben overigens geen voorstander van de introductie van allerlei nieuwe milieuheffingen, maar vliegen en verpakkingen zijn twee specifieke terreinen waar tot de introductie van deze twee belastingen de milieukosten nog niet goed in de prijs waren geïntegreerd. Tevens waren ze voldoende af te bakenen om ze bruikbaar te maken als belastingbasis. Anders dan de heer Terpstra meent, vind ik een gezamenlijke totaalopbrengst van ongeveer 700 mln. per jaar niet weinig. In 2008 is het ongeveer de helft, maar in 2009 en verder is het structureel zo'n 700 mln. Voor deze staatssecretaris is dat geen klein bier, maar de heer Terpstra denkt kennelijk al gauw in miljarden. De uitvoeringskosten van met name de vliegbelasting zijn heel erg laag, in vergelijking met een aantal directe belastingen, zoals de Vpb en de IB. Uiteraard is er de nodige kritiek geweest op deze twee nieuwe belastingen, maar dat is te verwachten als je dit ineens doet. Dit stond in het coalitieakkoord, en degenen die het treft zijn daar natuurlijk niet blij mee. In de komende jaren is de verwachting dat die kritiek wat minder wordt, zeker als men gewend is geraakt aan deze twee belastingen.

Oorspronkelijk was op verzoek van het bedrijfsleven onderscheid gemaakt tussen primaire verpakkingen en secundaire en tertiaire verpakkingen. Dat betekent eigenlijk een verdubbeling door het onderscheid van het aantal tarieven. Dit geldt ook voor een aantal andere aspecten die in de oorspronkelijke opzet van de verpakkingenbelasting waren opgenomen. De nieuwe vereenvoudigde opzet, zoals die overigens zojuist door de Tweede Kamer is aanvaard in het

Belastingplan 2009 -- binnenkort in deze Kamer -- doet de balans inderdaad meer richting eenvoud uitslaan, wat ook kon omdat er inmiddels meer draagvlak is ontstaan bij het bedrijfsleven om die vereenvoudiging, die bepaalde sectoren meer treft dan andere, te accepteren. Men vond de eenvoud belangrijker dan het onderscheid tussen primaire en secundaire verpakkingen.

De heer Terpstra verwees naar het CDA-congres, waar is gepleit voor het al dan niet tijdelijk verlagen van de overdrachtsbelasting, waarmee de bouwsector kan worden gestimuleerd. Hij vroeg of die gedachte de moeite waard is. Ik heb voor de zekerheid de desbetreffende resolutie laten opvragen. Het kabinet vindt het erg fijn dat ook andere organisaties en wetenschappelijke instituten meedenken aan een toekomstig bestendiger fiscaal bestel. Overigens: de overdrachtsbelasting treft geen nieuwe woningen, maar woningen die er al zijn en in andere handen overgaan. Het kabinet heeft afgelopen vrijdag een algemene brief gestuurd over de gevolgen van de kredietcrisis voor de reële economie. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de woningmarkt, en wordt geconstateerd dat de bouwsector bijzondere aandacht verdient. In de eerste plaats omdat in deze sector kredietfinanciering, vertrouwenseffecten en een grote conjunctuurgevoeligheid samenkomen. In de tweede plaats is het in de bouw nog steeds, zeker op deelmarkten, lastig aan personeel te komen, terwijl ook de orderportefeuille tot op heden nog redelijk is gevuld. Het kabinet zal de ontwikkelingen in deze sector wel op de voet volgen, en tegelijkertijd gemeenten oproepen woningbouwprocedures te versnellen en minder gecompliceerd te maken. Het ligt dan ook voor de hand om als aanvullend beleid als eerste binnen verantwoorde kaders te kijken naar de effectiviteit van een mogelijk verscherpte inzet van het huidige instrumentarium in de woningsector. Het tijdelijk verlagen van de overdrachtsbelasting is op dit moment dan ook niet aan de orde. Bovendien leidt in het algemeen gesproken het verlagen van de overdrachtsbelasting zeker niet per se tot een betere betaalbaarheid van woningen. Vraagstimulering zal eerder doorwerken in de prijs, zeker als er nog een tekort aan woningen is op de woningmarkt.

Het CDA heeft gevraagd naar de watersportbelasting, en hoe ik word betrokken bij plannetjes die op andere departementen leven. Als op een ander beleidsterrein het fiscaal instrumentarium serieus wordt overwogen, vindt er natuurlijk ook overleg plaats tussen het betreffende beleidsdepartement en het ministerie van Financiën, waarbij onder andere naar het Toetsingskader belastinguitgaven wordt gekeken, en als het gaat om een nieuwe belasting wordt ook kritisch gekeken naar bijvoorbeeld de opbrengst, de uitvoeringskosten en de eventuele effectiviteit, als een bepaald doel wordt nagestreefd. Mocht het kabinet uiteindelijk besluiten tot het inzetten van het fiscale instrumentarium -- uiteraard ben ik daarbij volledig betrokken -- dan ben ik altijd de eerste ondertekenaar.

Het CDA zei dat men mij na de overwinningsnacht van Obama aan de lunch zag. Bedoeld werd waarschijnlijk het ontbijt, waar ik overigens niets heb gegeten, maar het was half negen in de ochtend. Ik sprak daar over de mogelijke plannen van Obama voor belasting op buitenlandse bedrijven. De plannen van Obama voor de belastingheffing over de winsten van buitenlandse bedrijven zijn op dit moment slechts op zeer grote hoofdlijnen bekend. Naar aanleiding van uitspraken tijdens verkiezingen is er inderdaad wel enige reden om de vinger aan de pols te houden. Wij kunnen daar nog niets over zeggen. Wel is duidelijk dat Obama ten strijde wil trekken tegen international tax loopholes. Het buitenlandse bedrijfsleven in de VS heeft zich verenigd in de Organization for international investment, die onder andere richting de Amerikaanse wetgever de belangen behartigt van het buitenlandse bedrijfsleven dat in de VS investeert. Uiteraard zal de Nederlandse regering de vinger aan de pols houden, indien specifieke belangen van het Nederlandse bedrijfsleven worden geraakt.

Het CDA heeft gevraagd of het VK vooroverleg heeft gevoerd met buurlanden over de verlaging van de btw. In Europees verband zijn minimum-btw-tarieven vastgesteld. Voor het algemene btw-tarief is dat 15%, lidstaten mogen in hun eigen wetgeving zonder vooroverleg tot dat minimumpercentage omlaag gaan. Het VK wil naar die 15%, wat dus ook mogelijk is zonder overleg te plegen met andere landen. Voor zover mij bekend, is daarover geen overleg met andere landen gepleegd.

Een volgende vraag was, of het in de toekomst mogelijk is een apart stringenter belastingregime op te leggen op hedge funds. In het algemeen is het niet mogelijk om één specifieke bedrijfstak of één specifieke groep van ondernemingen een afwijkend belastingregime op te leggen. Daarbij speelt mee dat de term "hedge funds" zou moeten worden afgebakend. Tevens zou een afwijkend fiscaal beleid gevolgen kunnen hebben voor het vestigingsklimaat. Over de zorgen over een mogelijke excessieve renteaftrek in de Vpb kan ik het volgende zeggen. In de Tweede Kamer heb ik al een onderzoek toegezegd. Wellicht nog dit jaar komt er een reactie van het kabinet op dat onderzoek over de Vpb en de belastingheffing. Mogelijk leidt dat tot een wetsvoorstel in de Vpb, waarbij in ieder geval de volgende ingrediënten belangrijk zijn. Om te beginnen is dat het vestigingsklimaat, gevolgd door het tegengaan van een eventuele excessieve renteaftrek. Verder noem ik een evenwichtige verdeling van de belastingdruk tussen midden- en kleinbedrijf en grootbedrijf, maar ook tussen het nationale bedrijfsleven en het internationale bedrijfsleven. Ten slotte denk ik aan eenvoud.

De Partij van de Arbeid heeft gevraagd naar de normale afschrijvingstermijn op investeringen. Uiteraard verschilt dat per type investering. Gemiddeld kan worden uitgegaan van een afschrijvingstermijn op bedrijfsmiddelen van zeven jaar.

De heer **Van Driel** (PvdA): Dat heeft u verkeerd begrepen. In het pakket van maatregelen dat de minister-president vrijdag aankondigde, zat het onderdeel "wij gaan als overheid sneller betalen". Wat zijn de normale termijnen die de overheid hanteert bij betalingen? En wat is dan sneller? Het wordt namelijk gebracht als een extra stimulans voor de economie. Maar het is toch niet meer dan fatsoenlijk om op tijd te betalen? Klaarblijkelijk geldt dat niet.

Staatssecretaris **De Jager**: Ik had begrepen dat het verband hield met de willekeurige afschrijving, maar die vraag beantwoord ik wel als ik hier het Belastingplan verdedig. De vraag over de termijn ligt niet direct op mijn beleidsterrein, maar ik kan er wel het volgende van zeggen. Over het algemeen behoort binnen 45 dagen te worden betaald door overheden. De MP heeft aangegeven dat in veel situaties overheden later blijken te betalen, terwijl een reguliere betalingstermijn van 30 dagen normaal zou moeten zijn. Deze ergernis is door het mkb richting de MP geventileerd. Het mkb had er vooral moeite mee dat die termijn van 45 dagen in veel gevallen wordt overschreden. De MP heeft aangegeven dat dat echt beter, lees op tijd, moet gebeuren.

De heer **Van Driel** (PvdA): De nieuwe target is dus 45 dagen, of is dat 30 dagen?

Staatssecretaris **De Jager**: Dat ligt meer specifiek bij de MP of de minister van BZK. Dat hangt natuurlijk af van wat je met elkaar afspreekt. Overheden spreken vaak 45 dagen af. Als je dat met elkaar afspreekt, moet je je daaraan houden. In de praktijk blijkt dat dat zelfs vaak niet wordt gehaald. De MP heeft aangegeven dat er sneller moet worden betaald dan het huidige gemiddeld, en dat wat wordt afgesproken tussen overheid en leverancier wordt nageleefd.

De beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt van 18.15 uur tot 18.20 uur geschorst.

*B

!Rechterlijke toetsing wetten aan Grondwet!

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- het Voorstel van wet van het lid Halsema houdende verklaring dat er grond bestaat een voorstel in overweging te nemen tot verandering in de Grondwet, strekkende tot invoering van de bevoegdheid tot toetsing van wetten aan een aantal bepalingen van de Grondwet door de rechter (28331).

De beraadslaging wordt hervat.

*N

Mevrouw **Duthler** (VVD): Voorzitter. Ik dank de initiatiefneemster voor de uitvoering beantwoording

van de vragen. Met veel waardering voor haar betrokkenheid bij dit onderwerp hebben wij geluisterd naar haar reactie op de bezwaren van mijn fractie, in eerste termijn geuit. Veel nieuwe argumenten die bij mijn fractie tot nieuwe inzichten hebben geleid, hebben wij echter niet gehoord. Ik kan mijn tweede termijn daarom kort houden.

Het punt van het primaat dat moet liggen bij de wetgever is voor mijn fractie heel zwaarwegend en principieel. De democratisch gekozen wetgever maakt in het openbaar politieke afwegingen. Dat primaat bij die wetgever moet worden gehandhaafd. De wetgever moet zelf haar toetsingsplicht oppakken, en niet afschuiven op de rechter. Wij kennen een zware formele wetgevingsprocedure. Zoals mevrouw Halsema zei, zal die constitutionele toetsing als die formele wetgevingsprocedure goed werkt, niet snel aan de orde zijn. Dan maar liever helemaal niet aan de orde, zou ik willen zeggen. Ik hoorde haar ook zeggen dat de rechterlijke toets een stimulans voor de wetgever is om de toetsingsplicht goed uit te voeren. Zo'n stimulans zouden wij niet nodig moeten hebben, zeker niet met zo'n zwaar middel als de constitutionele toetsing, waaraan zulke zware, principiële bezwaren zijn verbonden.

De heer **Kox** (SP): Ik hoor mevrouw Duthler zeggen dat zij aandachtig heeft geluisterd naar mevrouw Halsema, zonder iets nieuws te hebben gehoord. Het zal je maar gezegd worden! Volgens mij was het een buitengewoon interessant betoog, maar dat is een appreciatie.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Dat heb ik ook zeker gezegd!

De heer **Kox** (SP): Maar luistert u überhaupt wel ergens naar? Onder Kok II was de VVD voor, onder Balkenende I tot met III was de VVD voor, en in de Tweede Kamer was de VVD voor en was het enige bezwaar dat er geen constitutioneel hof zou komen. Natuurlijk, dat laat onverlet dat de fractie van de VVD in dit huis autonoom is. Maar luistert u überhaupt wel naar al die andere VVD'ers die er anders over denken, of zit u in uw bastion en zegt u: zo zal het zijn, anders zal het niet worden? Dan is de kwalificatie "debat" namelijk niet echt op zijn plaats.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Ik had het over een zware formele wetgevingsprocedure. Wij kennen het advies van de Raad van State, wij kennen de behandeling in de Tweede Kamer, wij kennen een uitvoerige behandeling in de Eerste Kamer. Daar hebben wij twee uitgebreide schriftelijke rondes gehad, wat bij de VVD-fractie inderdaad tot nieuwe inzichten heeft geleid. Dat is ook de functie van zo'n uitgebreide behandeling, waarvan het debat in deze Kamer het sluitstuk is. Maar die eerste aanloop naar het debat in deze Kamer is zeer nuttig, en vindt niet voor niets plaats. Ik wil dat absoluut niet bagatelliseren. Die lange aanloop heeft geleid tot het inzicht van vandaag.

De heer **Kox** (SP): Ontwikkeling van inzichten is goed, wij hebben dat ook gedaan. Maar u komt tot

een tegenovergestelde positie ten opzichte van alle VVD'ers die wij tot nu toe in het debat hebben gehoord, zowel in de regering als in de Tweede Kamer. Dat is wel even schrikken, ook voor de indienster. Ik schrik ervan dat de fractie van de VVD in de Eerste Kamer zich zo totaal isoleert van de rest van die partij. Is daarvoor een verklaring?

Mevrouw **Duthler** (VVD): Naar de argumenten die worden en zijn gewisseld, hebben wij goed geluisterd. Zelf hebben wij die argumenten in eerdere termijnen ingebracht, maar wat ik al zei, de procedure tot nu toe is een heel belangrijke geweest voor de VVD-fractie. Gelukkig -- vandaar mijn pleidooi voor die belangrijke rol van de Eerste Kamer -- hebben wij hier een zelfstandige beoordelingsvrijheid en -verantwoordelijkheid, en maken wij hier onze autonome, eigen afweging.

De heer **Engels** (D66): Wordt in deze Kamer volstrekt staatsrechtelijk en juridisch geoordeeld over constitutionele aspecten, en is deze Kamer dan ineens geen politieke Kamer meer, zodat er ook geen rekening wordt gehouden met politieke verhoudingen, coalitieverhoudingen en dat soort zaken?

Mevrouw **Duthler** (VVD): In deze Kamer worden wel degelijk politieke afwegingen gemaakt. Gelukkig maar, en daarom is het zo goed dat wij in deze Kamer wetten toetsen aan de Grondwet. Vaak worden daar politieke keuzes gemaakt, en die horen in dit huis plaats te vinden.

Mijn fractie blijft problemen houden met de politisering van de rechtspraak. De wetgever kan namelijk een bewuste keuze maken om bijvoorbeeld een inbreuk te maken op de persoonlijke levenssfeer, en tegelijkertijd vinden dat dat voldoet aan het proportionaliteitsvereiste. De rechter kan daar echter anders over denken. Met het voorstel van mevrouw Halsema zou de rechter dan het laatste woord hebben. Nee, de wetgever moet het laatste woord hebben. Ons inziens is politisering van de rechtspraak echt niet altijd te voorkomen.

De heer **Engels** (D66): Ik ben bang dat hier sprake is van een misverstand. Dat de wetgever politieke keuzes maakt, daar heeft u gelijk in. Maar als een rechter in een concreet geval achteraf op grond van rechtmatigheid tot het oordeel komt dat de toepassing niet kan plaatsvinden, kunnen wij toch niet constateren dat de rechter ook een rechtspolitek oordeel heeft gegeven? De rechter spreekt recht op basis van rechtmatigheid.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Dit wordt een herhaling van zetten. Het is onontkoombaar dat een rechter ook politieke afwegingen en keuzes moet maken. Zelfs de Hoge Raad heeft dat in diverse arresten aangegeven. Daarin past dus een terughoudende opstelling. U kunt dat niet met mij oneens zijn.

De heer **Kox** (SP): Ik weet niet in wat voor kringen mevrouw Duthler komt, maar vroegere vriendjes van mij, nu rechter geworden, zijn echt geen wilde

jongens. Het idee dat wij nu ineens heel activistische rechters krijgen, waar haalt zij dat vandaan? Waar haalt zij vandaan dat wij als aasgieren op de rechters duiken om te zien of de verdeling wel rechtvaardig is, en dat de rechters gaan denken: politiek is eigenlijk veel leuker dan gewoon rechtspreken, wij gaan er eens lekker tegenaan? Dat zijn toch heel veel moties van wantrouwen die zij uitspreekt? Dat mag, want zij is autonoom, maar het zou toch aangenaam zijn geweest als de VVD dat in een eerder stadium ook was geweest.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Ik zeg niet dat de rechters activistisch zullen worden of al zijn, het enige wat ik zeg, is dat rechters niet in alle gevallen kunnen ontkomen aan het maken van politieke afwegingen, wat iets anders is dan activisme. Het maken van politieke afwegingen hoort hier plaats te vinden.

Ik hoorde mevrouw Halsema de volgende opmerking maken: wat wij winnen aan rechtsbescherming verliezen wij aan rechtszekerheid. Is die rechtsbescherming zo ontoereikend dat dat constitutionele toetsing rechtvaardigt? Hoe groot is het probleem? Daar hebben wij geen helder zicht op gekregen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Juist omdat dit ook voor onze fractie een punt van zorg is, hecht ik eraan op te merken dat het toch echt iets anders is gezegd. Rechtsbescherming kan, zo is gezegd, gepaard gaan met verlies aan rechtszekerheid. Het is dus geen kwestie van communicerende vaten: de winst aan rechtsbescherming is niet gelijk aan het verlies aan rechtszekerheid.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Dan moeten wij beide gaan kwantificeren, wat wij niet zouden moeten doen. Er is een wisselwerking, en hoe groot die is, wil ik in het midden laten.

Mijn fractie is niet overtuigd van de noodzaak van dit wetsvoorstel, en blijft belangrijke principiële bezwaren tegen dit wetsvoorstel houden. Overigens was mijn fractie prettig verrast en buitengewoon tevreden met de opmerking van de minister van BZK dat de regering het standpunt van de VVD deelt, en op voorhand de voordelen van het wetsvoorstel niet vindt opwegen tegen de nadelen.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Op een paar punten wil ik een vergelijking met toetsing aan het EVRM maken. U doet alsof er iets heel nieuws in het leven wordt geroepen als dit wetsvoorstel wordt aangenomen. De rechter toetst, ook aan verdragen. Ziet u bij de wijze waarop de rechter nu wetten in formele zin beoordeelt bij de toetsing aan verdragen, vaak aantasting van het politieke primaat? Bent u het met mij eens dat als alleen de nationale rechter kan toetsen aan de Grondwet, veel sneller rechtszekerheid is verkregen dan wanneer wij een aantal jaren moeten wachten op een uitspraak uit Straatsburg?

Mevrouw **Duthler** (VVD): Nee, dat ben ik zeker niet met u eens. Procedures voor de rechter duren op

dit moment eindeloos lang. Er kan soms meer dan een jaar zitten tussen en rechtsgang bij de gewone rechter en één bij het Hof. Wetsvoorstellen kunnen wij in dit huis heel snel behandelen, als wij willen.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Er moet nu worden getoetst aan het EVRM, omdat niet kan worden getoetst aan de Grondwet. Je hebt dus pas rechtszekerheid als Straatsburg in laatste instantie besluit in een procedure, wat doorgaans langer duurt dan wanneer de hoogste Nederlandse appelrechter de laatste instantie is.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Het verdragsrecht is niet helemaal te vergelijken met toetsing door de rechter van wetten aan de Grondwet.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Waarom niet?

Mevrouw **Duthler** (VVD): Omdat er een onderscheid is tussen het gewone verdragenrecht en het EG-verdragenrecht. Ik hoef u dat niet uit te leggen.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ik heb het niet over de EG-verdragen, ik heb het over het feit dat er verwante bepalingen in het EVRM zitten waartoe de rechter nu zijn toevlucht moet nemen, omdat niet aan de Grondwet kan worden getoetst. Dat is de enige vergelijking die ik maak. Als de rechter aan de Grondwet kan toetsen, kan de jurisprudentie op nationaal niveau blijven en moeten wij dus niet naar een buitenlandse rechter stappen, wat veel langer duurt en waarmee je de mogelijkheid om het politieke primaat aan te tasten zelfs in buitenlandse handen legt. Gaat u daar nu eens op in!

Mevrouw **Duthler** (VVD): De toetsing aan het verdragenrecht is een minimale handhaving daarvan. Dat is toch echt iets anders dan toetsing aan de Grondwet.

Onze principiële bezwaren wegen zwaarder dan mogelijke voordelen van dit wetsvoorstel.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): U gaat niet in op mijn punt. De rechter moet nu ook al toetsen aan de wet in formele zin, zodat het politieke primaat al 55 jaar op de tocht staat, als ik u moet geloven. Leidt dat tot problemen?

Mevrouw **Duthler** (VVD): Ik herhaal: toetsing aan de Grondwet is echt iets anders, en heeft een andere status.

De heer **Kox** (SP): U zei ietwat triomfantelijk dat u blij bent dat de regering het eens is met de VVD-fractie. Ik heb al gememoreerd dat de VVD misschien niet zo blij is met het standpunt van deze VVD-fractie, dat nogal dissonant, maar dat is uw probleem. Collega Schuurman heeft gezegd: deze regering nam afscheid van het wetsvoorstel in 2004 met de mededeling dat zij er positief tegenaan kijkt, en mevrouw Halsema veel succes wenst. Na het debat in de Eerste Kamer zal de regering haar oordeel vellen. Inmiddels is dat omgedraaid: de regering heeft haar oordeel geveld en haar knopen

geteld. Wat vindt u die opstelling? Dat raakt niet aan uw mening over deze wet, maar aan de positie van dit huis. Of komt het u goed uit, zodat u daarover geen principiële discussie aangaat?

Mevrouw **Duthler** (VVD): Een minister is gebonden aan het kabinet waarin hij of zij op dat moment zit, gedurende de kabinetsperiode. Maar er zijn nieuwe verkiezingen, waardoor kabinetten wisselen van samenstelling. Dat kan leiden tot andere inzichten.

*N

De heer **Dölle** (CDA): Voorzitter. Ook wij willen mevrouw Halsema danken voor de beantwoording van de diverse inbrengen, wat ook geldt voor de minister, hoewel wij geen vragen aan haar hebben gesteld.

Ik begin met een algemene opmerking. Elk debat heeft zijn eigen dynamiek en leidt tot accentuering van bepaalde aspecten en wellicht onderaccentuering van andere. Ik wil toch nog eens benadrukken dat het CDA een grote achting heeft voor rechters, en voor de Nederlandse rechtspraak. Die achting is zelfs zo groot, dat wij mede daarom beducht zijn voor het belasten van de rechter met taken waarmee de rechter in politiek vaarwater terecht dreigt te komen. Ik had gedacht dit niet te hoeven benadrukken, maar ik doe het toch.

Een volgende opmerking vooraf: het is ons opgevallen dat het EVRM terecht een zeer grote rol speelt. Soms, als dat retorisch zo uitkomt, wordt het als een minimaal geheel gepresenteerd, soms wordt het gepresenteerd als een dreigend, zeer effectief document, dat maar liefst 50 keer de wet in formele zin heeft aangepakt. De heer Cliteur is aangehaald: dit voorstel heeft de functie van een stopbord voor een ravijn. Dat bord moet niet ondergesneeuwd raken. De politieke rivieren gaan tussen de "slaperdijken" van het EVRM door. Het EVRM is niet niets, het biedt een grote rechterlijke bescherming, waarvan hier al krasse staaltjes zijn vermeld. "Dit voorstel of het ravijn" is een keuze die wij zo niet aanvoelen. Wij vinden wel degelijk dat er een zeer adequate bescherming zit in het EVRM, dat overigens ook doorwerkt in de beoordeling door rechters hier in Nederland. Zij weten namelijk dat ver aan de einder het Hof in Straatsburg rijst. Binnen de perken en de jurisprudentie van dat Hof moeten zij in dit land de oplossingen zoeken.

Hetzelfde EVRM laat veel ruimte aan de staten om hun eigen rechtsorde in te vullen waar het gaat om de bescherming van grondrechten. Wij hadden dat ingevuld op een wijze waarbij de bescherming werd gezocht in de volksvertegenwoordiging, met name in de wetgever. Tot op de dag van vandaag hebben wij daar de belangrijkste bescherming gezocht voor de grondrechten binnen de slaperdijken van het EVRM. Nu wordt erg sterk benadrukt dat dit moet worden doorbroken en dat de wet een regeling is als andere regelingen waarbij lagere worden getoetst aan hogere. Waarom in hemelsnaam die wet niet? Daarbij wordt ons inziens het bijzondere van de wet miskend. Wij vervallen niet in de linkse verering

van de volkssoevereiniteit, maar wij zien wel degelijk het bijzondere karakter van de wet in. Bijzonder door de wijze waarop de wet tot stand komt, bijzonder door de impact ervan op de samenleving, bijzonder door de sancties. Wij verzetten ons ertegen de wet te plaatsen op één lijn met raadsverordeningen, ministeriële verordeningen en AMvB's. Het "allemaal even lief"-verhaal ligt wel een beetje voor de hand, maar het moet bepaald niet worden overdreven. Die wet is iets bijzonder, maar ook de Grondwet is iets bijzonders. Ik benadruk het bijzondere karakter van de open norm die de Grondwet toch is, en de clausulering daarvan. Als wij gaan kiezen voor een aanvullende rechtsbescherming -- ik neem die term over -- door de rechter, dan gebeurt dat bovenop de bescherming van Straatsburg, die doorwerkt op de rechters hier. Er wordt dan daarbovenop een extra verdieping gebouwd, via de concrete toetsing achteraf door in potentie alle rechters en alle procedures in dit land, in potentie door alle burgers in te roepen. De rechter moet daarbovenop dus een invulling gaan geven. Gelet op het karakter van onze grondrechten en vanuit de opvatting dat de rechter geen zinledige dingen doet en kopieën wil maken, zal hij met een eigen opvatting van de inhoud van de grondrechten moeten komen. Die opvatting zal in bepaalde omstandigheden worden geconfronteerd met die van de wetgever; of omgekeerd.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik meen dat deze opmerkingen van de heer Dölle sterk worden gerelativeerd door de woorden die vanmiddag zijn gesproken, namelijk over grondwetsconforme uitleg. Dat staat tegenover wat de heer Dölle stelt als de mogelijkheid van een eigen opvatting van de rechter. Heel uitdrukkelijk is vanmiddag aan de orde geweest dat de rechter ook bij de mogelijkheid van constitutionele toetsing grondwetsconform te werk zal moeten gaan. Dat is iets anders dan op eigen wijze.

De heer **Dölle** (CDA): Ik ken dat en de opvatting van mevrouw Halsema was dacht ik dat zij daar in ieder geval één keer mee akkoord ging. Hoeveel respect wij ook hebben voor de opvatting van mevrouw Halsema, een opvatting waarvan bijvoorbeeld de SP haar standpunt afhankelijk heeft gemaakt, het neemt niet weg dat in de situatie waarin de Grondwet wordt veranderd, er een dynamiek op gang komt die automatisch de rechter ertoe dwingt om een eigen uitleg van de bepalingen te moeten vormen. Dat is ook logisch en het gebeurt in elk land. Het zou vreemd zijn als dit in Nederland niet zou gebeuren. Dit schuift ertussen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): De rechter wordt tot niets gedwongen. Sterker nog, de rechter ziet zich beperkt door de uitleg die vanmiddag is gegeven. De wetgever wordt evenmin tot iets gedwongen. Het is voor de wetgever altijd mogelijk om alsnog tot aanpassing van wetgeving over te gaan.

De heer **Dölle** (CDA): Dat verhaal heb ik eerder gehoord, maar daarvan ben ik niet direct onder de

indruk. Vaak zal het neerkomen op grondwetsherziening. Wij hebben nadrukkelijk gevraagd wat de rechter gaat doen, grondwetsconform of niet. Wij hebben vanmiddag het voorbeeld gezien van een burger die opkomt tegen een ouderschapsplan. Dat is een wettelijke verplichting, die de wetgever doelbewust oplegt. De rechter zal in die kwestie een antwoord moeten geven, alsmede een interpretatie aan artikel 10. Dat hoeft in dit geval niet te betekenen dat de klager gelijk krijgt, maar de rechter gaat in zijn motivering een nadere invulling geven aan wat volgens hem de inhoud van artikel 10 voorstelt, ook voor het recht van eigendom, gelijke behandeling en de andere grondrechten. Dat is onvermijdelijk, want een rechter is geen robot. De rechter wordt nu eenmaal door burgers geconfronteerd met de eis om na te gaan of de Grondwet en de wet met elkaar strijdig zijn. Hij moet dan tot een oordeel komen. Het is bepaald niet uitgesloten dat hij tot een eigen invulling van het grondrecht komt, die tussen Grondwet en wetgever wordt geschoven.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): U begon uw betoog met uw grote achting uit te spreken voor de rechterlijke macht. Daar ben ik heel blij mee. Acht u de rechterlijke macht niet ook voldoende professioneel om er op een goede manier mee om te gaan? Als je kijkt naar de jurisprudentie tot nu toe, welke reden heeft u dan om ervan uit te gaan dat nu in een keer de terughoudendheid losgelaten zou worden, gelet op het feit dat dit ook bij lagere normen niet gebeurt en op het feit dat wetten in formele zin nu ook terughoudend worden getoetst aan verdragen? Waarop baseert u uw angst? Wij moeten steeds met voorbeelden komen op basis waarvan wij u kunnen geruststellen dat het niet gaat gebeuren, maar draait u het nu eens om.

De heer **Dölle** (CDA): De voorbeelden van wat er constant mis gaat, waar wij om vragen, worden niet gegeven. Het antwoord op de vraag wanneer in het verleden burgers extra zijn benadeeld door het feit dat de wet in formele zin niet buiten toepassing kon worden gelaten wegens strijd met de Grondwet, hebben wij niet gehoord. De voorbeelden van situaties waarin delen van wetten achteraf in de parlementaire geschiedenis of in de wetenschap werden gekwalificeerd als ongrondwettig hebben wij niet gekregen. Wij horen wel de argumenten waarom wij ze niet horen, maar wij horen de voorbeelden zelf niet. Dat wil ik even vooraf vaststellen. Waar haal ik het vandaan dat de rechter "op avontuur gaat"? Welnu, nogmaals, ik denk dat in heel veel procedures subsidiair ook de onverbindendheid van de wet zal kunnen worden ingeroepen. Dat geldt in alle kwesties in de sociale zekerheid en in fiscale kwesties. De rechter zal zich hierover constant een oordeel moeten vormen. Het is dan onwaarschijnlijk, als het gaat om toetsing aan de grondrechten, dat de rechter zal zeggen dat de invulling van bijvoorbeeld grondwetsartikel 10 aan de formele wetgever is, volgens de Grondwet, zoals het in 1983 de bedoeling was. Dan zou datgene wat wordt ingevoerd dus helemaal niets voorstellen. Ik ga ervan uit dat het wel wat

voorstelt. Dat dwingt de rechter ertoe om invulling te geven aan die algemene bepaling.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): U zegt dat er helemaal geen voorbeelden zijn genoemd. Mevrouw Halsema heeft voorbeelden genoemd van het euthanasiearrest en voorbeelden uit het stakingsrecht. Dat zijn bij uitstek onderwerpen waarop een rechter zich politiek zou kunnen profileren. Dat is niet gebeurd. Tegelijkertijd zijn er inderdaad wel een flink aantal EVRM-schendingen geconstateerd door de rechter, waardoor je wel kunt zeggen: als er aan de Grondwet getoetst had kunnen worden, zou dat soms wel degelijk nodig zijn geweest. Niet om wetten volledig in strijd te verklaren met de Grondwet, maar om in individuele, concrete toetsing een bepaling buiten toepassing te laten als dat noodzakelijk was geweest.

De heer **Dölle** (CDA): Bij euthanasie en staking ging het om het zwijgen door de wetgever. De wetgever kwam er om allerlei redenen niet uit. Een rechter kan geen rechtsweigering betrachten; hij moet wat. Dat is ook geaccepteerd, maar het is iets anders dan dat waar wij het nu over hebben.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Dat betekent dus dat zij zich niet activistisch hebben opgesteld.

De heer **Dölle** (CDA): Van activisme, de heer Kox noemt het conflictdenken, is sprake in die situaties waarin een voorziene kwestie op een bepaalde manier is gewogen, terwijl de rechter het in die situatie anders gaat doen. Dat is het waar het mij vanaf het begin, vanaf vier jaar geleden eigenlijk al, in de kern om gaat. Tot nu toe wordt vanachter de tafel gezegd, ook door mevrouw Halsema, dat de rechter de wet zou kunnen toetsen aan proportionaliteit en subsidiariteit. Ik heb nog niet uitgelegd gekregen wat dit in concreto betekent voor de toetsing van een wet in formele zin aan de Grondwet. Dit heeft daarmee te maken dat men een gelijkheid aanneemt van wet, Grondwet, Raadsverordeningen en dergelijke; de wet is eigenlijk niet echt een ander product. Als ik dat zo hoor, word ik daar niet geruster op. Als dit de uitleg is die de rechter meekrijgt, zal hij aan proportionaliteit kunnen en waarschijnlijk moeten toetsen. Ook zal de rechter aan subsidiariteit -- "whatever that may be" -- moeten toetsen. Wellicht zal hij ook de toets uit het verdrag, aan de noodzakelijkheid voor de samenleving, erbij moeten pakken. De rechter gaat aan het werk. Niet omdat hij activistisch is uit zichzelf, maar omdat hij iets zal moeten doen met de hem opgedragen taak om aanvullende rechtsbescherming te verlenen aan de burgers van dit land, omdat de andere beschermer, de wetgever, daarmee niet kan voortgaan op de oude wijze -- hoewel voorbeelden van zaken waar het misging ontbreken.

Ik hoop dat de indiener van het wetsvoorstel nog eens wil ingaan op de vraag wat de rechter exact moet gaan doen op het punt van de toetsing. De indiener zegt dat het wat onzekerder wordt, maar dat daar winst aan

rechtsbescherming tegenover staat. Dat is een afweging, maar ik zou de onzekerheid niet willen onderschatten. Deze onzekerheid hangt samen met het feit dat de maatschappelijke effecten van delen van de wet nu eenmaal groot kunnen zijn. Daarbij komt dat er niet gemakkelijk kan worden gerepareerd, zeker als het gaat om een grondwetsherziening. Wij kunnen dus niet zomaar de vergelijking trekken met een Raadsverordening of een ministeriële verordening.

De heer **Kox** (SP): Is er nog iets of iemand te bekeren binnen de CDA-fractie, of is haar positie zoals die van de VVD-fractie? Ik vraag dit omdat wij, nadat wij in onze fractie het verhaal van de heer Dölle hadden gehoord, tegen elkaar zeiden: het is een goed verhaal van die Dölle. Dat kan ik hier onder ons wel zeggen. De heer Dölle had een goed verhaal. Mevrouw Halsema had echter ook een goed verhaal. Leidt dit tot kans op enige beweging? Daarvoor is toch een debat als dit bedoeld. Of zegt de heer Dölle: wij houden goede verhalen voor elkaar, maar overigens blijft alles zoals het was? Welk nut heeft het om met de heer Dölle te debatteren? Welk nut hebben de verduidelijkende vragen van de heer Dölle aan mevrouw Halsema nog? Hoor ik hierin een begin van een opening? Hoor ik dat goed?

De heer **Dölle** (CDA): Laat ik voorop stellen dat wij liever bekeren dan bekeerd worden. Dat zit in de aard van onze richting. Overigens stellen wij dit debat zeer op prijs. Ik spreek namens mijn fractie. Ook al hebben wij hierover nog geen fractievergadering gehad, toch kan ik dit zo stellen. De argumentatie van de regering heeft ons op sommige punten gebracht tot het leggen van andere accenten. Ik denk daarbij met name aan het punt van de rechtsbescherming waarover wij hebben gesproken.

De heer **Kox** (SP): U doelt naar ik aanneem op de argumentatie van mevrouw Halsema, want de argumentatie van de regering was wat anders.

De heer **Dölle** (CDA): Sprak ik over de regering?

De heer **Kox** (SP): Ja.

De heer **Dölle** (CDA): Dat komt waarschijnlijk door die monistische reflex van mij. Ik wil geen jij-bak plaatsen, maar toch wil ik zeggen dat wij vaak debatten met de SP-fractie aangaan waarbij wij van tevoren een sterk vermoeden hebben dat het tot een voor- of tegenstem zou kunnen komen. Dit neemt echter niet weg dat de waarde van een debat als dit voor mijn fractie groot is. Als dit voorstel wordt aangenomen, hebben ook deze overwegingen en antwoorden een effect en een rol. Bovendien is het mijns inziens de plicht van een volksvertegenwoordiger om zo veel en zo vol mogelijk op de wetsvoorstellen in te gaan. Hiermee eindig ik heel braaf. Hoe wij uiteindelijk zullen stemmen, is wellicht niet moeilijk te raden. De waarde van het debat staat voor mijn fractie echter vast.

*N

De heer **Engels** (D66): Voorzitter. Ik dank de initiatiefneemster voor haar reactie meer in het algemeen en voor de reactie op de vragen van onze fracties in het bijzonder. De fracties van D66 en de OSF vinden zeker niet dat wij spreken over een wetsvoorstel met slechts een cosmetische betekenis. Het gaat hierbij om een principiële en fundamentele zaak. Wij vinden echter wel dat het voorstel in de huidige vorm en in het perspectief van de rechtsontwikkeling zoals wij die voor ons zien, allerminst revolutionair is. Volgens ons is het voorstel behoorlijk logisch.

Het debat spitst zich vooral toe op het democratieargument en het argument van de machtenscheiding. Vooral voor de fracties van het CDA en de VVD wegen deze vrij klassieke argumenten zwaar. De relativering van deze argumenten op basis van de ontwikkeling van een monistische partijdemocratie, die onder andere door mij naar voren is gebracht, mag niet worden geïnterpreteerd als een ontmaskering van de wetgever of als het geven van fundamentele kritiek op de wetgever. Dit wil ik nogmaals benadrukken. Wij hechten belang aan deze nuancering, omdat wij de relatie leggen met de mate van vertrouwen die burgers hebben in de overheid in het algemeen, en de wetgever en de rechterlijke macht in het bijzonder. Het maatschappelijk vertrouwen in alleen de 225 Kamerleden en het kabinet is, voor zover wij kunnen waarnemen, niet dermate absoluut dat daarmee een absoluut vertrouwen in de wetgever nu en in de toekomst kan worden uitgesproken.

Ik kom op het argument van de trias politica. Er is gezegd dat het rechterlijk toetsingsverbod van artikel 120 eigenlijk een uitzondering is op het beginsel van de machtenscheiding. Ik ben het daarmee eens. Wij spreken over een samenval van een wetgever die wetten produceert en het eigen product vervolgens zelf toetst. Het is zeker waar dat dit historisch verklaarbaar is. Vanuit een bepaalde ideologie past dit in deze tijd, althans als wij spreken over de aanhangers van de partijdemocratie.

Het argument van de trias politica die wordt uitgelegd vanuit de angst voor rechterlijk activisme, heeft met name de VVD-fractie niet helder kunnen maken. Er lijken zelfs spookbeelden te worden opgeroepen. De rechter behoort te streven naar een grondwetsconforme uitleg. De rechter doet dit mijns inziens op dit moment ook. Ik zeg dit nadrukkelijk ook tegen de fractie van de PvdA. Het klassieke voorbeeld hiervan is het Meerenbergerarrest uit 1879. Als ooit een rechter op een heel goede manier duidelijk heeft gemaakt dat een wetgever tientallen jaren de Grondwet verkeerd uitlegde, dan is het wel toen. Het gaat hierbij echter niet om rechtspolitieke oordelen.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Het punt is niet dat mijn fractie bang is voor activistische rechters. Er ontstaat echter ruimte voor het maken van politieke afwegingen.

De heer **Engels** (D66): Daarop kom ik nog. Mijns inziens was mevrouw Duthler wel bang voor activistische rechters. Zij heeft ook nadrukkelijk gezegd dat zij bang is voor rechtspolitieke oordelen. Ik herhaal echter dat de rechter rechtspreekt. Hij toetst op rechtmatigheid. Hij zal absoluut niet binnen de juridische grenzen politieke keuzen ter discussie kunnen stellen die ten grondslag liggen aan de vaststelling van een formele wet. Geen enkele rechter heeft een dergelijke ambitie. Dat zou verkeerd zijn; dat geef ik mevrouw Duthler toe. Ook in de rechtsvormende taak van de rechter is geen enkele rechtspolitieke attitude te bespeuren. De uitleg door de rechter van de toetsingsmethode van regelgeving, als zijnde een rechtspolitieke uitleg en een rechtspolitiek oordeel, berust naar mijn stellige overtuiging op een misverstand. Zojuist heb ik dat tijdens een interruptie proberen duidelijk te maken. Waar de rechter opereert binnen de grenzen van het recht, ook als dit voorstel van mevrouw Halsema zou worden aangenomen, is elke vorm van een gepolitiseerd benoemingsbeleid of überhaupt een politisering van de rechterlijke macht ondenkbaar. Hiervoor is geen enkele aanwijzing. De suggestie als zou de rechter door dit voorstel de wetgever vogelvrij verklaren en als zou de wetgever zuchten onder het zwaard van Damocles -- en niet onder het zwaard van Damascus, zoals ooit iemand zei -- is erg overdreven. Het primaat van de wetgever blijft namelijk intact. De rechter komt niet boven de wetgever te staan. Een onverbindendverklaring van een wetsartikel zal al helemaal niet nopen tot een grondwetswijziging. Dit is wellicht wel een probleem voor de wetgever.

Ik had de minister geen vragen gesteld, maar ik kon niet helpen dat ik hoorde wat zij zei over wat het kabinet vindt van dit wetsvoorstel. Ik vond wat ik hoorde opmerkelijk en wil daarom hierover graag iets zeggen. Wij hebben begrepen dat in de ministerraad argumenten pro en contra zijn gewisseld. Dat is heel interessant om te horen. De weging loopt in de ministerraad blijkbaar uiteen. Uit het oogpunt van staatsrechtelijke homogeniteit is het mooi dat wij dat in deze Kamer horen. De minister stelde aanvankelijk: de voordelen van dit voorstel wegen voorshands niet op tegen de nadelen. Daaruit concludeerde ik dat er sprake is van een status-quo. Even verderop bleek echter dat wij kennelijk de uitspraak op zo'n manier moeten uitleggen, dat daaruit te concluderen valt dat de nadelen zwaarder wegen en dat met name het politiek primaat van de wetgever het preponderante punt is. Ik zei al dat ik dit opmerkelijk vond. In de eerste plaats omdat het standpunt van het kabinet een ander standpunt is dan het standpunt dat het vorige kabinet bij de behandeling in de Tweede Kamer innam. In de tweede plaats kwam de opmerking op mij over als een wat terloopse mededeling -- ik bedoel dit niet lelijk -- terwijl wij toch al jaren een heel uitgebreid en fundamenteel debat voeren over een grondwetswijziging.

Ik heb in het betoog geen duidelijke fundamentele inhoudelijke afweging kunnen herkennen. Er zijn drie argumenten voor en drie tegen. Omwille van de tijd zal ik ze niet herhalen.

Uit de weging van deze argumenten in de ministerraad komt naar voren dat het primaat van de politiek het doorslaggevende argument is om te kiezen voor een handhaving van de huidige grondwetssystematiek. Op deze manier is het erg moeilijk voor mij, en mijns inziens ook voor anderen in de Kamer, om het standpunt van het kabinet goed te wegen. Wij weten immers niet precies wat er is gebeurd. Om een beetje te prikkelen zeg ik dat dit standpunt wellicht slechts kan worden verklaard uit de voorkeur van het kabinet voor een versterking van de representatieve democratie, een voorkeur waarvan het op andere momenten en in andere stukken nadrukkelijk blijkt geeft. De representatieve democratie moet daarbij worden opgevat als partijendemocratie. Daarin past inderdaad een primaat van politieke partijen waarin geen invloed van de burger zou moeten zijn en ook de rol van de rechter zo minimaal mogelijk moet worden gehouden. Ik raad dit maar een beetje, want ik weet het eigenlijk niet. Vanuit het oogpunt van consistent kabinetsbeleid zou ik dat wel kunnen verklaren, hoezeer ik het ook betreur.

Onze fracties betreuren dus het nieuwe standpunt van het kabinet. Ik wil de minister vragen om wellicht nu mondeling of straks schriftelijk -- in dat geval zouden wij pas op de plaats moeten maken, maar dat is niet aan mij om te beoordelen -- nader te motiveren wat de weging van het kabinet is van de argumenten pro en contra. Hoe zwaar wegen deze ten opzichte van elkaar en wat geeft uiteindelijk de doorslag dat het kabinet op dit moment eigenlijk zegt: zoals de zaken er nu voorstaan, gaan wij het wetsvoorstel niet bekrachtigen. Deze conclusie moet je trekken. Of dat het kabinet zegt: als de Kamer ervoor is, willen wij misschien draaien. Ook dat weet ik eigenlijk niet. In die zin ben ik wel heel nieuwsgierig en ik ben blij dat ik ook even het woord tot de minister kon richten en niet alleen tot mevrouw Halsema, met de vraag of zij hierover nog wat nadere informatie kan verstrekken.

*N

De heer **Holdijk** (SGP): Voorzitter. Ook namens onze fracties dank aan de initiatiefneemster voor haar reactie op onze inbreng. Ik denk dat echt nieuwe elementen en argumenten nauwelijks naar voren zijn gekomen. Wel is hier en daar het een en ander misschien wat uitgediept. Ik zal niet opnieuw ingaan op, wat ik nu wat oneerbiedig details noem, hoe belangrijk ook in dit verband. Ik wil mij in deze tweede termijn beperken tot een tweetal opmerkingen, een vraag en een conclusie.

Mijn eerste opmerking is dat aan het wetsvoorstel duidelijk voor- en nadelen kunnen zijn verbonden. Niemand zal dat tegenspreken. Beide zijn niet exact te taxeren. Immers, de gevolgen of effecten zijn voor niemand exact te overzien. Het wetsvoorstel betekent een systeembreuk in ons constitutioneel bestel, teneinde in een wellicht hoogst enkel individueel geval -- zo heb ik de discussie opgevat -- rechtsbescherming aan een burger te kunnen bieden die hij niet zou genieten

bij toetsing van de wet aan rechtstreeks verbindende verdragen, namelijk door in een dergelijke casus een vorm van wetstoepassing strijdig met de Grondwet te verklaren, zonder nog de betreffende bepaling, laat staan de gehele wet onverbindend te verklaren. Dat is al met al in onze ogen de hoge prijs voor een zeer bescheiden effect van dit wetsvoorstel, van deze systeembreuk.

De heer **Kox** (SP): Ik wil collega Holdijk vragen hoe het kan dat zijn partijgenoot Van der Staaij aan de overkant van harte instemde met het wetsvoorstel. Hij zag dat de toetsing niet werd vervangen, maar werd gesteund door dit voorstel. Ook voor de fractie van de heer Holdijk geldt dat zij haar eigen afwegingen kent, maar de SGP was in de Tweede Kamer opmerkelijk positief over dit wetsvoorstel. De heer Holdijk zegt nu echter: eigenlijk doet het niets af; het zou in een hoogst enkel geval kunnen werken, dus waarom zouden wij het doen? Wat verklaart dit verschil binnen zijn partij?

De heer **Holdijk** (SGP): Ik denk dat de heer Kox dat het beste kan vragen aan de heer Van der Staaij. Ik heb het hem niet gevraagd en kan er dus ook geen antwoord op geven.

De heer **Kox** (SP): Ik weet dat de SGP behalve een erg oude, ook een bijzondere partij is. Ik weet niet precies hoe de verhoudingen zijn, maar de heer Van der Staaij is wel lid van uw partij, mijnheer Holdijk. Hij is lid van uw fractie. Ik kan mij voorstellen dat u wel eens met deze fractie praat en vraagt: waarom vond je dit zo'n goede wet, want ik ben eigenlijk van plan om te gaan zeggen dat ik het een heel kwaai wet vind? Dat is toch niet merkwaardig? Er is toch enig verband tussen de Tweede Kamerfractie en de Eerste Kamerfractie, zelfs bij de SGP?

De heer **Holdijk** (SGP): Dat zou wel kunnen, maar het is niet gebeurd.

De heer **Kox** (SP): U hebt hierover geen overleg gehad?

De heer **Holdijk** (SGP): Nee.

De heer **Kox** (SP): Dat is interessant.

De heer **Holdijk** (SGP): Dan mijn tweede opmerking. Wij zijn het eens met degenen die verschijnselen van verval van het parlementaire systeem menen waar te nemen. Ik dacht de heer Engels bij al het verschil dat wij wellicht hebben, hierop duidde in zijn eerste en ook nog in zijn tweede termijn.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): De heer Holdijk noemt het wetsvoorstel een breuk in het rechtssysteem zoals wij dit kennen. De regering heeft aangegeven het wel goed te vinden dat de anomalie wordt opgeheven met dit wetsvoorstel. Zij zegt dus eigenlijk dat je nu juist de uitzondering in het rechtssysteem zou moeten opheffen. Wat vindt u daarvan, mijnheer Holdijk?

De heer **Holdijk** (SGP): Niets anders dan wat ik in eerste termijn heb opgemerkt, namelijk dat het anomalieargument een juist argument is, maar geen goed argument voor dit wetsvoorstel.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Waarom niet? Het systeem is dat de lage aan de hogere normen kunnen worden getoetst.

De heer **Holdijk** (SGP): Ik heb in eerste termijn al aangegeven waarom wij het geen goed argument vinden, in de zin van een afdoende argument.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Iets anders weegt zwaarder voor u?

De heer **Holdijk** (SGP): Ja.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): En dat is?

De heer **Holdijk** (SGP): Dat wij het stelsel, zoals wij het nu kennen, niet onbevredigend vinden werken.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): U vindt het dus niet nodig? Iets moet nodig zijn om de hoofdregel te herstellen?

De heer **Holdijk** (SGP): Ja, als u met een tal van voorbeelden was gekomen waarin de wetgever het erbij heeft laten zitten of de rechtsbescherming op grote schaal tekort gekomen is, zou ik wellicht tot andere gedachten gebracht kunnen worden.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Als het nu een uitzondering is, is er toch veel reden om deze uitzondering eindelijk eens op te heffen, juist om te voorkomen dat er in de toekomst mogelijk ongelukken door gebeuren?

De heer **Holdijk** (SGP): Ik heb het woord "uitzondering" volgens mij niet gebruikt. Volgens mij kwam het woord van de kant van de regering.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): U bestrijdt het niet, u zegt alleen dat u het geen afdoende argument vindt. Dan bent u het er toch mee eens dat nu sprake is van een anomalie?

De heer **Holdijk** (SGP): Dat is juist, dat heb ik erkend. Het is echter geen voldoende argument om dit wetsvoorstel met alles wat daaraan annex is te steunen.

Voorzitter, ik was bezig te vertellen dat wij het eens zijn met diegenen die op bepaalde punten verschijnselen van verval van ons parlementaire systeem menen waar te nemen. Ik noem nu maar kortweg de ontwikkeling van het monisme. Mijns inziens dreigen wij deze ontwikkeling eerder te versterken met dit wetsvoorstel dan er een keer in aan te brengen, als wij bij de toetsing van de formele wet aan de Grondwet de finale interpretatie van de grondrechten deels verleggen van de wetgever naar de rechter. Ik meen dat dit het verkeerde antwoord is op deze ontwikkeling.

In de derde plaats heb ik een vraag. De indienst heeft aan het eind van haar betoog in eerste termijn -- het leek wel een soort aanhangsel -- gezegd dat zij zich aansluit bij het standpunt, ingenomen in de nota van het vorige kabinet -- misschien moet ik wel zeggen een van de vorige kabinetten -- dat er in ons grondrechtenstelsel geen sprake is van een hiërarchie van grondrechten. Zij sluit zich daarbij aan. Mijn vraag is: betekent dit dat zij van mening is dat niet de rechter, maar eventueel alleen de grondwetgever zulk een hiërarchie zou kunnen aanbrengen? Graag nog een reactie op dit punt.

Tot slot een conclusie. Wij zeggen in dit verband de regering dank voor het uitgesproken voorlopige standpunt met betrekking tot het onderhavige wetsvoorstel. Het lijkt mij dat er niets op tegen is dat dit voorlopige standpunt in deze Kamer kenbaar wordt gemaakt in het kader van de advisering. Het bevreemdt ons wel dat het kabinetsstandpunt hier en daar in de Kamer blijkbaar tot zo veel verwarring aanleiding geeft. Het gaat er toch primair om dat de leden van deze Kamer naar eer en geweten een voorstel beoordelen? Dat is indirect ook mijn antwoord aan de heer Kox als hij vraagt hoe verschillende geleidingen binnen de partij van de SGP proberen hierop een antwoord te vinden. Ook los van het regeringsstandpunt geldt voor een aantal leden van onze fracties dat de prijs die wij moeten betalen voor de aanvaarding van het wetsvoorstel te ongewis is, wat er ook zij van de wensen neergelegd in verkiezingsprogramma's. Enkele andere leden van onze fracties zullen bij de stemming wellicht hun eindoordeel nader verklaren.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): De heer Holdijk heeft mede namens de fractie van de ChristenUnie gesproken. Geldt de conclusie die hij zojuist trok alleen voor de leden van zijn eigen fractie?

De heer **Holdijk** (SGP): Die gold voor een deel van de in totaal zes leden tellende twee fracties.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Voor een deel van de in totaal zes leden tellende twee fracties?

De heer **Holdijk** (SGP): Ja.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): De heer Holdijk kan daar niet duidelijker over zijn?

De heer **Holdijk** (SGP): Nee. Helaas. Maar het wordt wel duidelijk. Moge dat tot uw geruststelling strekken.

*N

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Voorzitter. Een beoordeling naar eer en geweten: bij die woorden wil ik mij alvast graag aansluiten. In mijn eerste termijn sprak ik over een mozaïek aan opvattingen. Nog vanmiddag werden de laatste stukjes aan dat mozaïek gelegd. Ik dank daarvoor de initiatiefneemster en de minister van BZK. Een speciaal woord van dank past zeker ook aan de

heer Peters, die zo langdurig en op constructieve wijze vanuit de academische gemeenschap zijn bijdrage heeft geleverd.

Het onderwerp constitutionele toetsing kent geen partijpolitieke kleur, zo hebben wij ontdekt. Ik maakte gewag van de argumenten die binnen de PvdA-fractie van deze Kamer werden en worden gewisseld en hoe daaraan soms verschillende waarden worden toegekend. Van zo'n zelfde wisseling van argumenten zal binnen andere fracties ook sprake zijn, veronderstellen wij. Het is jammer dat dit niet altijd in stemgedrag tot uitdrukking zal komen.

Van wisseling van argumenten is ook binnen dit kabinet sprake geweest. Homogeniteit van kabinetsbeleid is inderdaad staatsrechtelijk uitgangspunt. Wij konden vanmiddag toch tamelijk ver in die ene mond kijken waarmee het kabinet placht te spreken. Het is opvallend dat dit kabinet uiteindelijk een geheel ander geluid laat horen dan het kabinet-Kok van nog maar een aantal jaren geleden liet klinken. Dat kabinet had een voorkeur voor de introductie van de bevoegdheid van de rechter om formele wetten te toetsen aan de Grondwet. Dit kabinet-Balkenende heeft die voorkeur uiteindelijk niet. Wij hadden ons kunnen voorstellen dat die wijziging in kabinetsbeleid ons op andere wijze zou zijn geworden, en vooral ook uitvoeriger beargumenteerd dan met de plotselinge en aanvankelijk niet volledig duidelijke mededeling van vanmiddag. Dit kabinet kan het wetsvoorstel niet van een uiteindelijk contraseign voorzien, omdat tweede lezing en Kamerontbinding nog moeten plaatsvinden. Mogen wij ervan uitgaan dat bij de behandeling van dit initiatiefvoorstel van wet, wat het huidige kabinet betreft de parlementaire beraadslaging en besluitvorming zullen worden gerespecteerd? Ik vraag dit zeer nadrukkelijk.

De heer **Kox** (SP): In mijn eerste termijn gisteren heb ik gememoreerd dat Wouter Bos in zijn Wittenberglesing in Monnickendam aangaf dat hij als politiek leider van de PvdA van mening was veranderd en dat hij inmiddels een groot voorstander van constitutionele toetsing is. De heer Rehwinkel heeft daar een buitengewoon interessante lezing over gegeven. Natuurlijk weet ik niet hoe het in de Trêveszaal toegaat, maar het moet de heer Rehwinkel toch verrassen dat een kabinet dat mede wordt geleid door zijn politiek leider, die een verklaard voorstander is van constitutionele toetsing, nu bij monde van de minister van BZK, de heer Rehwinkel ook niet onbekend, zegt per saldo tegen te zijn? Dat moet toch een vreemde gewaarwording zijn?

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik kende de uitkomst van het kabinetsberaad niet.

De heer **Kox** (SP): Maar nu kent de heer Rehwinkel die uitkomst wel. Denkt hij nu: wat maken zij mij nou? Dat zou ik denken. Ik zou denken dat het ongeveer een 100%-garantie is dat Wouter Bos in het kabinet voorstander is van constitutionele toetsing. Ik zou denken dat het niet meer fout kan gaan, temeer omdat alle andere kabinetten ook die

positie hebben ingenomen. De heer Rehwinkel vraagt of het kabinet niet al te veel in de weg wil gaan staan. Moet hij niet wat radicaler zeggen, "hé kabinet, heroverweeg uw positie"?

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Zoals ik al zei, hebben wij tamelijk ver in de mond van het kabinet kunnen kijken en kunnen zien dat daar kennelijk van verschillende posities sprake is. Ik wil er niet al te veel waarde aan toekennen. Het kabinet heeft adviesrecht. Wij hebben daar uitdrukkelijk naar geïnformeerd en antwoord op onze vraag gehad. Verder vind ik het dan van belang dat ieder lid van deze Kamer naar eer en geweten de balans opmaakt, zich daarbij wellicht rekenschap gevend van opvattingen die er in het verleden zijn geweest en stellingen die zijn ingenomen.

Voorzitter. Ik heb inzicht gegeven in onze afwegingen. Mijn fractie zal haar uiteindelijke standpunt over dit wetsvoorstel volgende week bepalen. Aanvulling van rechtsbescherming voor de burger en meer betekenis van de Grondwet binnen de samenleving staan voor ons voorop. Wij hebben goed nota genomen van de woorden van de initiatiefneemster dat zij bij constitutionele toetsing aanvullende taken voor wetgever en rechter ziet weggelegd. Dit is een ander geluid dan wij van de minister hoorden. "Minder snel en minder vaak naar Straatsburg", waren de woorden van mevrouw Halsema, en "betere rechtsbescherming voor de burger in Nederland zelf". Zij sprak ook over preventieve constitutionele toetsing, in die zin dat grondwetgever en wetgever hun taak door constitutionele toetsing mogelijk beter gaan vervullen. Zij houden uiteindelijk het laatste woord. Ik heb dit een aantal keer benadrukt.

Rechtsbescherming in een concreet geval kan uiteindelijk aanleiding zijn om tot wettelijke aanpassing te komen. Het functioneren van de wetgever als -- ik gebruik opnieuw de woorden van mevrouw Halsema -- ondersteunend argument, is een zienswijze waarbij wij ons meer thuis voelen dan bij haar aanvankelijke opmerking dat het functioneren van de wetgever aanleiding is om tot constitutionele toetsing te komen. Ondersteunend argument versus aanleiding: wat ons betreft ondersteunend argument.

Inderdaad, de Hoge Raad heeft met het harmonisatiearrest een signaal afgegeven over de rechtsontwikkeling sinds de grondwetswijziging van 1983. Inderdaad, de Nederlandse rechter stelt zich over het algemeen terughoudend op. Ik vind het jammer dat in het debat van vanmiddag niet op deze argumentatie van mevrouw Halsema is ingegaan. Precies een kwarteeuw na de grondwetsherziening van 1983 staan wij voor de vraag of wij het signaal van de Hoge Raad uit het harmonisatiearrest oppakken dan wel dat wij forsere uitspraken van de Nederlandse rechter over ons afroepen. Terughoudendheid kan ook op de proef worden gesteld.

De initiatiefneemster beoogt geen politisering van de rechterlijke macht, en de minister verwacht die ook niet. Mevrouw Halsema wil dat de rechter grondwetsconforme uitleg gaat geven. Dat vraagt, zo breng ik uitdrukkelijk onder

de aandacht, om een rechter die zich buitengewoon sterk rekenschap geeft van het proces van wetgeving zoals dat ook hier heeft plaatsgevonden. De initiatiefneemster erkent dat de toename aan rechtsbescherming met een verlies aan rechtszekerheid gepaard zal kunnen gaan. Dat is anders dan het zonet werd geformuleerd. In vergelijkbare gevallen zullen rechters waarschijnlijk niet gelijk besluiten, stelt zij ook. Dat vestigt wat ons betreft eens te meer de aandacht op de noodzaak van een wetgever die optreedt nadat constitutionele toetsing heeft plaatsgevonden en niet een wetgever die achteroverleunt en het proces zich laat voltrekken. Omdat wij vertrouwen hebben in -- zoals dit in onze Grondwet staat -- een regering en een Staten-Generaal die staan voor de continuïteit en de houdbaarheid van wetgeving, omdat wij een betere positie van de burger toejuichen en omdat de Grondwet ons aan het hart gaat, zal ik mijn fractie adviseren om aan dit wetsvoorstel uiteindelijk haar steun te geven. Dat is -- in de woorden die ik gisteren heb gebruikt -- uiteindelijk, wat mij betreft, met alle aarzelingen die ook ik in het verleden heb gehad, voldoende verantwoord.

De heer **Engels** (D66): Ik complimenteer de heer Rehwinkel met de open en transparante wijze waarop hij zijn argumentatie naar voren heeft gebracht. Die gelegenheid had ik nog niet. Ik heb nog een vraag over de grondwetsconforme uitleg. Bestaat bij de heer Rehwinkel überhaupt het gevoel dat het denkbaar of mogelijk is binnen onze constitutionele verhoudingen en de taakopvattingen die de wetgever maar met name de rechter zelf ook heeft, dat er een andere dan een grondwetsconforme uitleg kan komen?

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Niet dat ik dit verwacht maar dit zou denkbaar zijn bij onverbindende bepalingen, een bepaling vanwege een politieke beoordeling. Nogmaals, die situatie moeten wij zien te voorkomen. Daarom heb ik het nadrukkelijk zo geformuleerd: de rechter zal zich buitengewoon goed rekenschap -- na dit debat staat dit ook vast en het is vast ook goed opgeschreven -- moeten geven van het proces van wetgeving zoals dit heeft plaatsgevonden.

De heer **Dölle** (CDA): U noemt als een van de argumenten die in uw advies een rol spelen dat nu al 25 jaar geleden de Hoge Raad een signaal heeft afgegeven.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Nee, ik sprak over de rechtsontwikkeling die sinds de herziening van de Grondwet van 1983 heeft plaatsgevonden. Een aantal jaren later heeft de Hoge Raad het harmonisatiearrest een signaal afgegeven.

De heer **Dölle** (CDA): Ik begreep dat u zei dat wij de rechterlijke macht niet moeten uitdagen of tergen door nog te lang wat dat betreft het antwoord dat in dit wetsvoorstel wordt voorgesteld achterwege te laten. Begrijp ik dat goed?

De heer **Rehwinkel** (PvdA): In het harmonisatiearrest heeft de Hoge Raad een signaal willen afgeven. Dat is heel uitdrukkelijk gebeurd. Ik constateer dat dit signaal nog niet is opgepakt. Ik constateer ook dat zelfs sindsdien die terughoudendheid er aan de kant van de rechterlijke macht is geweest. Dat is volgens mij een terughoudendheid waar wij ook waardering voor moeten hebben. Dat is eens te meer wat mij betreft aanleiding om dat signaal zeer serieus te nemen. Dat heb ik willen zeggen. Wanneer men zich niet serieus genomen voelt, kan er natuurlijk de neiging zijn om -- u hebt die woorden gebruikt -- met forsere uitspraken te komen. Ik zeg niet dat ik dit wens, toejuich of zelfs niet dat ik dit verwacht, maar ik wijs erop dat ik het van belang vind om dat signaal van de Hoge Raad van behoorlijk lang geleden, nu uiteindelijk resultaat te geven in de zin dat deze voorzichtige introductie, deze voldoende verantwoorde introductie van het rechterlijk toetsingsrecht mogelijk moet worden.

De heer **Dölle** (CDA): Ik kan u het ongevraagde advies geven om niet per definitie oproepen van de Hoge Raad te volgen. De Hoge Raad heeft overigens meerdere dingen op verschillende momenten gezegd.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Leden van de Hoge Raad hebben zich bijvoorbeeld ook wel eens voor de toetsing aan de sociale grondrechten uitgesproken. Daar is men ook weer op teruggekomen. Ik denk niet dat wij het verleden op die manier langs moeten lopen. Dit signaal is destijds afgegeven. Er is uiteindelijk duidelijk voor een terughoudende opstelling gekozen, die men ook heeft volgehouden.

De heer **Dölle** (CDA): Waartoe men simpelweg verplicht was bij de Grondwet van toen. De overwegingen die de Hoge Raad eraan toevoegde, kwamen er een beetje à la Hans Engels, die dat ook wel doet, op neer dat...

De heer **Rehwinkel** (PvdA): U kent elkaar, begrijp ik, omdat u zijn voornaam gebruikt.

De heer **Dölle** (CDA): Excuus, dat is een verkeerde informaliteit die binnensluipt. Het argument dat de wetgevende macht en het bestuur in elkaars verlengde verkleefd raken, monistisch, gaf de Hoge Raad in 1986 in een overigens ongevraagd maar vervolgens natuurlijk wel met belangstelling gelezen overweging om ervoor te pleiten. Ik ben er niet voor dat wij daarop reageren. Overigens is de Hoge Raad niet de enige, want wij hebben ook de Centrale Raad van Beroep, die gaat er eventueel ook mee aan de slag. Wij hebben ook een eigen verantwoordelijkheid. Het is zelfs mogelijk om zo'n oproep te negeren.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Wij moeten ook helemaal niks, maar wij kunnen wel reageren op een reeks van adviezen die voorliggen. Ik noem die van de staatscommissie Cals/Donner. Wij kunnen reageren op opvattingen die er ook in uw kring,

bijvoorbeeld bij de huidige minister van Justitie, zijn. Wij kunnen reageren op een ontwikkeling die gisteren is aangeduid, waarbij je toch ziet dat er nog altijd verdeeldheid is in academische kring, maar dat er toch sprake is van een ontwikkeling die zich ten faveure van het toetsingsrecht lijkt te voltrekken. Wij kunnen reageren op inderdaad soms ongevraagde adviezen, maar die toch wel betrekkelijk breed in juridische kring -- ik heb het dan niet alleen over de Hoge Raad, maar ook over de Raad voor de rechtspraak en dergelijke -- zijn uitgebracht. Dat kan allemaal, maar het moet niet. Het belangrijkste is dat wij ons realiseren dat wij uiteindelijk niets moeten en dat hier inderdaad uiteindelijk ieder voor zich de afweging naar eer en geweten kan maken. Ik hoop dat dit bij u ook mogelijk is.

De heer **Dölle** (CDA): Uw suggesties zijn overduidelijk. Ik ben het met u eens, natuurlijk u kunt ter harte nemen wat u ter harte wilt nemen en u kunt dat ook doen met rechterlijke adviezen. Ik ben nog steeds benieuwd -- ik heb er drie of vier keer over gesproken -- naar de centrale inzet, althans een deel van de argumentatie, van de PvdA-fractie in de schriftelijke voorbereiding die gericht was op het feit dat zij zei dat de formulering van de grondrechten zich verzet tegen de invoering van constitutionele rechtspraak zoals hier voorgesteld. Het is ook niet dat je tegen elke vorm van constitutionele rechtspraak behoort te zijn. Het gaat om de vorm die wordt voorgesteld.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): U hebt gezien dat in de schriftelijke inbreng van de vorige fractie twee argumenten voorop werden gesteld. Het democratieargument is in het licht komen te staan van wat er vandaag en met name gisteren over is gezegd, namelijk geen concurrentie tussen rechter en wetgever, maar een rechter en een wetgever die elkaar aanvullen. Ik kan een reeks van woorden hiervoor gebruiken. Het argument van de rechtszekerheid is -- dat is ook al door de vorige fractie erkend -- eigenlijk komen te vervallen. Dat is dus al in eerdere instantie gebeurd, ook naar aanleiding van ontwikkelingen die zich hebben voltrokken. Volgende week maken wij de balans op. Dit is het advies dat ik mijn fractie zal geven. Ik kom tot dit advies, omdat het democratieargument, dat voor ons vooropstaat, in het licht van dit debat voldoende verantwoord is om voor deze voorzichtige introductie van het rechterlijke toetsingsrecht te zijn.

De heer **Schuurman** (ChristenUnie): Voorzitter. Ik wil graag een feitelijke toevoeging geven. Waarschijnlijk weet de heer Rehwinkel dat ook wel, maar het laatste kabinet-Lubbers heeft in deze Kamer naar aanleiding van het debat gezegd, met een voorstel te zullen komen voor een constitutioneel hof. Daar is het nooit van gekomen, maar ik wil deze aanvulling op de rij van feiten geven, zodat het in de Handelingen allemaal netjes vermeld staat.

De **voorzitter**: Dat staat bij dezen vermeld. U kunt uw betoog vervolgen, mijnheer Rehwinkel.
**

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik ben aan het eind van mijn betoog.

*N

De heer **Kox** (SP): Voorzitter. Gisteren heb ik in mijn eerste inbreng gezegd dat het altijd onduidelijk is welk lot een initiatiefvoorstel tot wijziging van de Grondwet hier treft. Wat gisteren een vraag was, is vandaag nog geen weet. Wie een beetje koppen kan tellen, en dat heb ik nog wel geleerd, die ziet dat het erom zal hangen, als wij een hoofdelijke stemming over dit wetsvoorstel krijgen. Ik vraag die bij dezen aan. Het is op zich al bijzonder dat het erom zal hangen of wij verdergaan met een grondwetswijziging of niet. Ik vind dat alle leden van deze Kamer dat goed moeten beseffen. De democratie werkt goed: voor, tegen, koppen tellen en klaar. Als het echter gaat om een initiatief om de Grondwet te wijzigen waarvoor wij, omdat het een grondwetswijziging betreft, speciaal twee lezingen hebben, zouden ook zij die redenen hebben om zich op dit moment tegen dit voorstel te verzetten, zich moeten afvragen of zij gebruik gaan maken van hun misschien wel heel erg krappe meerderheid om dit proces definitief tot een einde te brengen. Zij zouden ook kunnen overwegen om ruimte te geven, in de wetenschap dat het nog een hell of a job zal zijn om dit voorstel ooit in het Staatsblad te krijgen. Er is immers uiteindelijk een tweederdemeerderheid nodig. Zij die in dit debat zo hebben gepleit voor de democratie, zouden dit punt in overweging kunnen nemen.

Ik zie dat collega Dölle zich nu in de schaduw begeeft. Dat is een goed teken, want het betekent dat hij gaat nadenken. Mijn fractie roept de CDA-fractie op om het genoemde argument goed in overweging te nemen. Het zou anders zijn als de stemverhouding duidelijk was, met tien voor en de rest tegen of omgekeerd. Dit gaat er echter om hangen; het wordt koppen tellen. Waarom richt ik mij met name tot de CDA-fractie? Dat is omdat mijn fractie het verhaal van collega Dölle goed vindt. Er is veel te zeggen voor wat hij inbrengt. De heer Dölle heeft ook verwezen naar de kritische noten die de SP-fractie liet horen, toen dit voorstel in de Kamer werd behandeld. De SP-fractie vond het voorstel wel heel erg passen in de liberale traditie. Zij vroeg zich af of het niet te liberaal was. Mevrouw Halsema en anderen hebben mijn fractie op dat punt echter kunnen geruststellen. Het valt wel mee. Ook heeft mijn fractie zich laten geruststellen door de argumentering van de heer Dölle. Bij interruptie heb ik al gezegd dat er ook steekhoudende argumenten zitten in het verhaal dat de initiatiefneemster hier vertelde. Dat moet de heer Dölle ook kunnen erkennen. Door die argumenten zou de afweging net iets anders kunnen komen te liggen. Het zou daarom doodzonde -- als je dat woord kan gebruiken -- zijn als dit wetsvoorstel nu zou sneuvelen en zelfs niet

de kans van een tweede lezing zou hebben. Daarbij moet men zich dus bedenken dat het er bij de stemming om zal hangen en dat een meerderheid van de Tweede Kamer voor dit voorstel heeft gestemd. Ik verwijt de CDA-fractie niets op dit punt. Het CDA maakt de "C" in dit geval waar. Het CDA is een conservatieve partij in de ware zin van het woord. Collega Dölle heeft al heel lang een mening en het CDA heeft duidelijk gemaakt dat het niet alleen zijn persoonlijke mening betreft. Het is ook de mening van de CDA-fractie in deze Kamer en van die in de Tweede Kamer. Het CDA is tevreden met wat wij hebben. Het vindt dat wij niets moeten veranderen; het is allemaal best zoals het gaat; laten wij dit niet doen: geen moderniteiten en geen experimenten. Daarvoor valt wel iets te zeggen, als je een conservatieve partij bent op dit punt. Tegelijkertijd vind ik het echter ook wel een beetje al te bang, dat je niets aandurft terwijl inmiddels wel is aangetoond dat het voorstel van mevrouw Halsema niet tot het hijsen van de rode vlag zal leiden. Het zal niet als een revolutionaire gebeurtenis geboekstaafd worden en geen lange files voor de Nederlandse gerechtshoven doen ontstaan.

De heer **Dölle** (CDA): Ik wil toch een puntje naar voren brengen. Ik verwijs naar de Scandinavische discussies -- niet dat ik daarvan zo goed op de hoogte ben, maar ik heb er wel wat over gelezen -- en ook naar traditioneel Nederland met mensen als Prakke, waarbij het met name links was dat zich keerde tegen de constitutionele toetsing. Links wilde de belangrijke positie van de wet afschermen, uit wantrouwen tegen wat daarmee zou kunnen gebeuren. De conservatieven -- in de ogen van de heer Kox -- waren in landen als Duitsland en in Scandinavië juist voor de constitutionele toetsing. Waarschijnlijk was dat omdat zij in Scandinavië in de minderheid waren. Je kunt het dus niet zo ophangen aan "links" en "conservatief" als de heer Kox dat deed.

De heer **Kox** (SP): Ik vind dat de heer Dölle daar een punt heeft. Ik heb al gezegd dat mijn fractie hierover heeft getwijfeld. Moeten wij dit wel willen? Daarom vroeg ik ook aan de initiatiefneemster of het voorstel een uitholling betekende van onze positie. Als dat zo was, zouden wij tegenstemmen. Daar zien wij namelijk helemaal niets in. Of is het juist een aanvulling op onze positie? Kunnen wij samen met een beperkte rechtelijke toetsing beter werk gaan leveren? Als dat zo is, is het geen uitholling maar een verbetering van onze positie. Dan kunnen wij voor het voorstel stemmen. Ik ben mij ervan bewust dat dit geen links-rechtsdiscussie is. Ik zeg alleen maar dat de partij van de heer Dölle op dit punt een ware conservatieve partij is. De heer Dölle vindt dat wij het moeten houden zoals het was; wij moeten het niet veranderen. Dat vind ik ook een beetje bang.

Veel bijzonderder vind ik de positie van de VVD. Mevrouw Duthler heeft hier een buitengewoon gedreven verhaal gehouden. Zij isoleert zich echter op deze manier binnen de VVD en de liberale stroming als zodanig. Mevrouw Duthler gaat zo

zeker de geschiedenisboekjes in. Dit is geen conservatief verhaal maar contrarevolutionair, zou je bijna zeggen. Mevrouw Duthler gaat in tegen een voorstel dat zo ongeveer uit haar eigen kringen afkomstig is. Daarmee bedoel ik niet uit VVD-kringen, maar uit liberale kringen. Zij maakt werkelijk helemaal gehakt van het voorstel. Er staat helemaal niets goeds in het voorstel van mevrouw Halsema. Het is een ramp voor de democratie. De VVD-fractie in de Tweede Kamer zal zich afvragen wat zij toch heeft gedaan, door enthousiast voor dit voorstel te stemmen.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Wij hebben hier een eigen en autonome rol. Wij zijn een liberale partij die haar eigen afwegingen maakt.

De heer **Kox** (SP): Mevrouw Duthler kan haar partij liberaal noemen, maar door zo radicaal tegen dit voorstel in te gaan, plaatst zij zich buiten de liberale traditie. Dat mag, maar mevrouw Duthler neemt hier een niet-liberaal standpunt in. Zoals gezegd was de eerste bedenking van mijn fractie, dat dit wetsvoorstel misschien te veel zou passen in de kraam van de liberalen. Het stoort mij dat de VVD afhankelijk van haar positie ook positie lijkt te kiezen. Je kunt niet in twee regeringen voor zijn en in de Tweede Kamer voor zijn, om dan in de Eerste Kamer tegen te zijn. Dat vind ik niet consequent naar de kiezers. Mevrouw Duthler heeft ook te weinig argumenten gegeven. Zij heeft het niet gehad over een ontwikkeling in haar denken, maar zij heeft gewoon een totaal tegenovergestelde positie gekozen.

Heel bijzonder is de positie van de regering. Met "bijzonder" bedoel ik hier de betekenis van dat woord in het antwoord op de vraag hoe het eten was. Je zegt dan "bijzonder", maar bedoelt dat het niet gesmaakt heeft. Dat vind ik ook van het antwoord van de minister: het smaakt niet. Je kunt hier niet aan het einde van het debat zeggen: wij hebben het er nog eens over gehad in de Trêveszaal, er waren punten voor en punten tegen, die hielden elkaar in evenwicht, ach weet je wat, wij zijn er eigenlijk op tegen. Dat kan niet na de geschiedenis die dit wetsvoorstel heeft gehad. Mevrouw de minister zegt dat zij er verder niet op in wil gaan. Volgens mij zijn er rare dingen gebeurd. Als de PvdA voorstandster is gebleven van dit voorstel en de ChristenUnie haar positie heeft gehandhaafd, kan er niet plotseling een meerderheid tegen dit voorstel zijn. Ik vind dat er uitleg over moet komen. Ik stel voor dat de regering niet alleen antwoord geeft in tweede termijn, maar ook aan deze Kamer een notitie doet toekomen waarin zij deze afweging aan ons voorlegt. Ik wil daarover graag praten; ik wil weten wat de argumenten en rekensommetjes zijn geweest voordat wij een finale beslissing over dit wetsvoorstel nemen. Wij zijn hier natuurlijk eigen baas, maar ik vind het buitengewoon merkwaardig wat mevrouw de minister hier heeft gepresteerd. Ik heb begrepen dat er in de ministerraad over gesproken is zonder het document. Daar is de kop van het wetsvoorstel afgeslagen. Ik vind niet dat dit kan.

Dan wil ik nog iets zeggen over de positie van de SP. Wij hebben sinds 2004 op verschillende momenten over dit wetsvoorstel gediscussieerd. Wij zien de mogelijke na- en voordelen van dit voorstel. Wij wegen die af en denken dat het de moeite waard zou zijn om dit experiment aan te gaan. Als wij deze bepaling nu door laten gaan, hebben wij nog twee of drie jaar de tijd om dit wetsvoorstel te vervolmaken. Mevrouw Halsema moet hier ooit nog een tweederde meerderheid wegslepen. Dat zal haar na vandaag een interessant karwei lijken. Wij moeten dit wetsvoorstel voor onszelf en het parlement als zodanig een tweede kans geven, in plaats van het nu te vroeg te laten sneuvelen.

*N

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Voorzitter. Graag dank ik de indienster van het wetsvoorstel voor de heldere beantwoording en uiteenzetting waarin zij nog eens de argumenten heeft gegeven voor het gedeeltelijk opheffen van het toetsingsverbod. Het voorstel geeft meer individuele rechtsbescherming, herstelt de hoofdregel dat lagere aan hogere normen getoetst kunnen worden en doet daardoor ook meer recht aan de hiërarchie van onze wetten. De Grondwet is het landelijke toetsingskader en is daarom alleen te wijzigen in twee lezingen en met een gekwalificeerde meerderheid. De wet in formele zin is daaraan ondergeschikt en daaraan is de lagere regelgeving weer ondergeschikt. Wat is er logischer dan dat de rechter gehouden is om ervoor te zorgen dat alle wet- en regelgeving in overeenstemming wordt toegepast met dat landelijke toetsingskader, onze Grondwet? Waarom rechtvaardigt het gegeven dat regering en parlement samen deze wetten hebben vastgesteld de onmogelijkheid voor een burger om bij de toepassing van deze wetten een beroep te doen op deze Grondwet? Waar moet een burger dan heen? Hij had mogelijke schending niet bij het parlement kunnen aanklaarten tijdens de totstandkoming, want toen was die schending wellicht nog niet voorzien en wist hij ook niet dat het hem kon raken.

De enige mogelijkheid die hem nu rest, is een beroep te doen op een verdrag. De rechter mag de wet wel aan het verdrag toetsen. In dat geval moet de rechter nog altijd bekijken of toepassing van een wet in formele zin in overeenstemming is met het verdrag. De rechter doet niet anders. Heeft de rechter zich daarbij al die jaren te buiten gegaan aan volle toetsingen, politieke uitspraken of instructies aan de wetgever? Nee, de rechter heeft zich uiterst terughoudend opgesteld. Als de burger niet in het gelijk wordt gesteld door de Nederlandse rechter, heeft hij nu in deze gevallen nog een instrument, namelijk het Hof in Straatsburg. De nationale wetgeving wordt dan niet alleen door de nationale rechter getoetst, maar ook nog eens door een buitenlands hof met misschien wel rechters met een minder terughoudende cultuur.

Dit toont aan dat de nationale wetgever niet kan voorkomen dat zijn wetten aan hogere normen worden getoetst. Wel kan hij voorkomen dat zo'n zaak naar Straatsburg moet door toetsing aan onze

eigen Grondwet mogelijk te maken. Het voorbeeld dat mevrouw Halsema heeft gegeven dat de Duitse en naar ik meen ook de Belgische toetsing voorkomen dat veel zaken naar Straatsburg moeten gaan, dus dat het juist in eigen land uiteindelijk tot een toetsing komt, geeft aan dat het inderdaad een rem is op een beroep op Straatsburg. Als ik al bang zou zijn voor een politieke inkleuring van uitspraken, zou ik juist de rechtspraak in Nederland willen behouden. De Nederlandse traditie van de rechterlijke macht geeft geen enkele, maar dan ook geen enkele aanleiding voor de angsten die ik gisteravond en vandaag heb gehoord dat zij zich aan politieke uitspraken zouden wagen.

Het verbaast mij dan ook dat de VVD en het CDA zich zo hardnekkig door deze angsten laten leiden. Juist de senaat zou geen wetgeving moeten maken op basis van irrationele argumenten. Kijkt u naar de feiten, naar de ervaringsgegevens. Tal van kansen heeft de rechterlijke macht gehad om politieke uitspraken te doen. Ze zijn al genoemd: het euthanasiearrest en het stakingsrecht. Er zijn zoveel open normen waaraan de rechter tegenwoordig moet toetsen. Ook het harmonisatiearrest en het arbeidskostenarrest zijn al genoemd, maar daarin spreekt de rechter over de traditionele staatsrechtelijke verhouding en beroept hij zich niet enkel op artikel 120 van de Grondwet.

Tot nu toe heeft de nationale rechter bij toetsing aan verdragen niet getreden in het politieke primaat van de wetten, terwijl de rechter al 55 jaar daaraan toetst. Zelfs bij lagere regelgeving maakt de rechter zich daar niet schuldig aan. Hij doet niet aan wetgevingsinstructies, niet aan de lagere wetgever en ook niet aan de formele wetgever. Als de totstandkoming van deze wet bovendien iets laat zien, is het dat zowel de Tweede Kamer als de Eerste Kamer er een enorm belang aan hecht dat de terughoudendheid van de rechter in stand blijft, ook na opheffing van dit toetsingsverbod. Dat is voor de rechter een ondubbelzinnige boodschap die ook gevolgen zal hebben.

Voortdurend zijn voorbeelden gevraagd van redenen voor vertrouwen. Zijn onze rechterlijke organisatie, onze wetgeving, onze trias politica en onze jarenlange jurisprudentie niet reden genoeg om juist wel vertrouwen te hebben? Als je vertrouwen al moet verdienen, lijkt mij dat toch inmiddels allang het geval. Ik zou zeggen: je hebt een goede onderbouwing nodig voor het tegendeel. Daar heb ik nog niet van vernomen. Ik zou het dan ook op prijs stellen als de rechterlijke macht wat meer vertrouwen en wat meer respect zou krijgen.

Zoals mevrouw Duthler niet overtuigd is geraakt van de argumenten van de initiatiefneemster, zo hebben het CDA en de VVD mij niet overtuigd door een goede onderbouwing van de vrees dat zij hun politieke primaat kwijtraken. Mij is niet duidelijk geworden waarom een rechterlijke toets van een wetbepaling de ruimte van de politiek zou moeten beperken. Een juridische toets is een geheel andere toets dan een politieke weging. De rechter beperkt zich tot de feitelijke belangenafweging in een individueel geval,

maar dit biedt wel de waarborg dat de Grondwet leidend is bij de toepassing van de wet- en regelgeving. Ook opent het de deur voor de burger naar de Grondwet, zoals Thorbecke dat zo graag had gezien. Het leek het kabinet bij de toelichting van de herziening van de Grondwet ook een heel belangrijk argument dat de burger de Grondwet kan aangrijpen om zich ergens op te beroepen, zodat de Grondwet levendig wordt. Het zou ook de normatieve juridische functie van de Grondwet doen versterken.

De heer **Dölle** (CDA): U bent niet overtuigd door onze onderbouwing waarom wij tegen zijn, maar het gaat vooral om de onderbouwing waarom wij eventueel voor zouden moeten zijn. U zit vol respect voor de rechterlijke functie; wij overigens ook. Laat ik een concrete situatie geven van een kastelein die wil roken in de kroeg, gesteld dat het tabaksverbod in de wet staat. Hij gaat naar de rechter en beroept zich onder andere op artikel 1, omdat hij ongelijk behandeld wordt ten opzichte van mensen met een grotere kroeg die een rookruimte kunnen maken; het is een beetje het Duitse geval. Als dit wetsvoorstel zou zijn aangenomen, volgens welke lijn zou zo'n rechter dan naar uw opvatting de doelbewuste uitsluiting die de wetgever gewild heeft en het belang van de kastelein moeten onderzoeken en wegen?

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ik kan hier geen conceptuitspraak voorleggen, maar de rechter zal allereerst kijken naar de doelstelling van de wet. Als er sprake zou zijn van discriminatie, in dit geval misschien grote kasteleins tegenover kleine kasteleins, is het aan de kastelein om te onderbouwen dat er sprake is van discriminatie. Ik denk dat dit sowieso al een hele klus zal zijn. In dit geval is er niet eens onderscheid gemaakt, dus dat maakt het lastig voor de kastelein. Eigenlijk vraagt hij om onderscheid te maken, maar daar moet je een goede reden voor hebben. Als de wetgever onderscheid heeft gemaakt, is daar een objectieve rechtvaardiging voor te geven. De rechter zal dan kijken of er een goede rechtvaardiging voor is gegeven. Zelfs al maakt de regering onderscheid, dan nog zal de rechter zeker niet erg makkelijk zeggen dat het maken van onderscheid niet mag. Nee, als er een goede objectieve rechtvaardiging voor is gegeven door de wetgever -- de rechter zal ook kijken hoe dat is gewogen door het parlement, in de hele wetgevingsgeschiedenis -- dan zal hij dat respecteren en van daaruit kijken: wat is het doel, is een bepaalde belasting proportioneel? Dan zal hij het op zo'n manier uitleggen.

De heer **Dölle** (CDA): Dat is helder. U hoeft uiteraard geen conceptvonnissen te schrijven; dat zou belachelijk zijn. Maar het geeft wel een beetje aan dat zo'n rechter, ook al noemen wij dat rechtmatigheidstoetsing, toch in een aantal afwegingen van belangen terecht kan komen.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ja, een rechter is er ook om belangen af te wegen. Dat doet hij voortdurend. Maar leidend is natuurlijk het doel van

een wet. Er moet een heel zwaar belang geschaad worden van een individu, wil het belang van de Staat om de doelstelling van de wet na te streven en te halen opzijgezet kunnen worden.

Ik kom op het kabinetsstandpunt. Ik had sowieso gehoopt dat het kabinet positiever was, juist in het licht van de herziening van de Grondwet, om de Grondwet wat levendiger te maken. Ik ben daar in de eerste lezing al uitgebreid op ingegaan.

Wat mij sowieso ook verbaast zijn de politieke partijen. Kok II heeft heel duidelijk in een nota gesteld voorstander te zijn van rechterlijke toetsing. In het volgende kabinet, waar de PvdA niet in zat maar het CDA wel, is positief geadviseerd over dit initiatiefwetsvoorstel. Dus twee van de huidige coalitiepartijen zijn in opeenvolgende kabinetten positief geweest over dit wetsvoorstel. Ik begrijp niet wat er in de loop van de jaren is gebeurd waardoor de argumenten nu blijkbaar anders zijn gaan wegen.

Er is echter nog een ander, veel zwaarder wegend, staatsrechtelijk bezwaar tegen deze wending. De heer Schuurman heeft daar vanmiddag ook al op gewezen. Als het kabinet in eerste instantie in de Tweede Kamer een positief advies uitspreekt, dan mag van de Staten-Generaal en de initiatiefnemer worden verwacht dat dit standpunt ook wordt aangehouden in de behandeling in de Eerste Kamer, tenzij er heel zwaarwegende redenen zijn. Die heb ik niet gehoord in de tien minuten waarin mevrouw Halsema de bezwaren heeft genoemd. Zij noemde juist heel kort drie argumenten voor en drie tegen. Ik meen dat wij hier geen genoeg mee kunnen nemen en dat het kabinet de eer aan zichzelf moet houden door dit nader te onderbouwen. Dit voorstel is immers via een lang en zorgvuldig proces tot stand gekomen. Dat kan het kabinet toch niet zomaar even in een paar minuten terzijde schuiven met nieuwe argumenten en een nieuw standpunt. Ik hoor heel graag van het kabinet een nadere onderbouwing. Als die niet nu kan worden gegeven, dan krijg ik die graag per brief. Ik krijg haar echter wel heel graag voor volgende week dinsdag, omdat wij snel moeten kunnen beslissen nu wij alles zo goed hebben gewogen.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Volgens mij is er geen sprake van nieuwe argumenten van het kabinet. Immers, de argumenten die de minister heeft gegeven, zijn de argumenten die ook door de fracties van de VVD en het CDA veelvuldig zijn gegeven.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ik kijk naar wat in de nota van Kok II door het toenmalige kabinet is gezegd. Ook over het staatsrechtelijk argument, waar ik het nu over heb, heeft de minister van Binnenlandse Zaken in de Tweede Kamer positief geadviseerd. Daar gaat het om. Dit was eigenlijk impliciet een negatieve advisering. Misschien zijn de gegeven argumenten wel hetzelfde, maar zij zijn anders gewogen. Daar wil ik graag een nadere motivering van.

Het kabinet zei ook dat het politiek primaat zou worden aangetast, omdat de rechter de politiek zou kunnen overstemmen. Het is vandaag uittrentreuren betoogd en duidelijk gemaakt dat de rechter dat helemaal niet kan. De rechter laat hooguit een wetsbepaling buiten toepassing. Dat is heel iets anders dan dat de wetgever even opzij wordt gezet door de rechter. Graag hoor ik een zorgvuldiger en nadere onderbouwing daarvan.

Ook heeft het kabinet kenbaar gemaakt dat er verdragsrechtelijk al voldoende bescherming is. Graag wil ik dat het toch ingaat op het punt dat ik daarbij tegenwierp, namelijk dat een aantal bepalingen in de Grondwet staat dat nu niet door verdragen wordt gedekt waardoor bij dit wetsvoorstel wel degelijk sprake is van meer individuele rechtsbescherming.

Ik hoop dat de motivatie van het kabinet nog komt en dat die zo zwaar weegt dat zij rechtvaardigt dat een ander standpunt is ingenomen. Op welke wijze denkt de minister zonder opheffing van het rechterlijk toetsingsverbod de normatieve juridische kracht van de Grondwet, die ook zij graag wil versterken, te versterken?

In oktober heeft in de Tweede Kamer een algemeen overleg plaatsgevonden over de herziening van de Grondwet en de instelling van de staatscommissie. Daarin heeft minister Hirsch Ballin gezegd geen advies te willen vragen aan de staatscommissie over deze rechterlijke toetsing, omdat er tenslotte al een initiatiefwetsvoorstel voorlag. Ik hoop dat het initiatiefwetsvoorstel straks in eerste lezing wordt aangenomen. Zo niet, is het kabinet dan van plan om dit toe te voegen aan de adviesaanvragen voor de commissie?

Laten wij hopen dat met de stemming over dit initiatiefwetsvoorstel in ieder geval wel een eerste stap wordt gezet. Het is een kleine, maar wel een belangrijke stap in de richting van meer rechtsbescherming. Laten wij hopen dat met deze stap de anomalie in het Nederlandse rechtssysteem én in het Europese geheel wordt opgeheven.

De **voorzitter**: Wij zijn aan het einde gekomen van de tweede termijn van de Kamer. Mevrouw Halsema heeft mij te kennen gegeven mogelijk een korte schorsing te willen vragen. Mij blijkt dat dit nog steeds het geval is.

**

De vergadering wordt van 20.00 uur tot 20.14 uur geschorst.

*N

Mevrouw **Halsema**: Voorzitter. Laat ik als eerste de geachte afgevaardigden heel hartelijk danken voor hun inbreng in eerste en tweede termijn, voor de uitvoerige betogen die zij hebben gegeven en voor de vruchtbare uitwisseling van opvattingen en gedachten. Ik heb dat zeer op prijs gesteld en ik heb daar van genoten.

Ik wil de regering bedanken voor haar advies, hoewel ik niet kan verhullen dat mij dit ook verraste. Ik wil graag het volgende citaat geven:

"Ik heb al gezegd dat wij de voor- en nadelen wegen. Vooralsnog komen wij tot de conclusie dat die elkaar min of meer in evenwicht houden en dat er geen sprake is van principiële bezwaren als de mogelijkheid tot toetsen beperkt blijft tot de door de initiatiefneemster opgesomde subjectieve rechten." Deze woorden zijn uitgesproken door Thom de Graaf bij de behandeling van dit wetsvoorstel in de Tweede Kamer. Men zal zich kunnen voorstellen dat zich van mij enige verwarring heeft meester gemaakt over de continuïteit van het regeringsbeleid. Natuurlijk realiseer ik mij ten volle dat de nieuwe regering eigen standpunten kan formuleren en haar eigen voorstellen kan hernemen en herzien. Ik wil wel stipuleren dat het hier gaat om een wetsvoorstel van de Tweede Kamer, waarbij de regering adviseur is. Volgens mij leidt dat toch tot een enigszins andere verhouding.

De regering verduidelijkte haar nieuwe standpunt met een aantal pro's en contra's. De pro's, dat zal niet verbazen, zijn de centrale argumenten voor mijn wetsvoorstel. Als eerste noem ik het wegnemen van de anomalie. Door de rechter de mogelijkheid te geven om de Grondwet te toetsen aan formele wetten, wordt in feite in de trias politica overeenstemming bereikt omdat dan alle lagere normen getoetst kunnen worden aan hogere normen. Ik heb dat ook in mijn eerste termijn betoogd. Het tweede argument van de regering is het verbeteren van de rechtsbescherming. Dat is telkens mijn centrale argument geweest bij de indiening van dit wetsvoorstel, omdat ik dat buitengewoon belangrijk vind. Het derde argument, dat de Grondwet hierdoor wordt verlevendigd, wordt blijkbaar door de regering en door mij gezien als een belangrijk argument.

De regering plaatst er drie standpunten contra tegenover. Het eerste is dat het primaat van de wetgever hierdoor zou worden ondergraven. Ik benadruk dat daarvan geen sprake is. De wetgever heeft te allen tijde het eerste en het laatste woord. Door mijn wetsvoorstel wordt hierin geen verandering gebracht. Het tweede argument is dat dit wetsvoorstel niet zoveel zou toevoegen. Ik moet zeggen dat ik dat niet helemaal in overeenstemming vind met de drie argumenten die door de regering pro het wetsvoorstel zijn gegeven. Met het derde argument, dat de rechtsonzekerheid hierdoor enigszins zou kunnen toenemen, heeft de regering een punt. Dat klopt, maar volgens mij gaat het hierbij om een minimale vergroting van de rechtsonzekerheid, waar een verhoogde rechtsbescherming van de burgers tegenover staat. Ik geef de heer Rehwinkel volledig gelijk dat het geen communicerende vaten zijn, in die zin dat tegenover elke vermindering van de rechtszekerheid evenredige vergroting van de rechtsbescherming staat of omgekeerd. Als ik het bij elkaar optel, houd ik drie pro's over en één valide contra.

Dan ga ik over naar de beantwoording van de vragen en opmerkingen in tweede termijn, om te beginnen van de VVD-fractie. Ik dank de vertegenwoordigster van deze fractie hartelijk voor

haar inbreng, maar het moet mij van het hart dat ik de bescherming van de rechten van de individuele burger daarin mis als een argument om voor of tegen dit wetsvoorstel te zijn. Het is niet aan mij om haar te confronteren met andere VVD'ers of haar met hen in conflict te brengen, behalve wellicht met de heer Thorbecke. Hij heeft al anderhalve eeuw geleden uitdrukkelijk gezegd dat daar waar de Grondwet niet toetsbaar was, de Grondwet voor burgers zou zijn als een gesloten deur en de Grondwet op zou houden Grondwet te zijn, omdat de burgers de meest bijzondere wet in dit land, onze Grondwet, voor hen als gesloten zouden zien. Ik vraag haar om dat argument nog eens te wegen, omdat ik mij niet kan voorstellen dat de individuele rechtsbescherming voor de VVD-fractie van minder groot belang zou zijn dan de bescherming van de Staat.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Mijn fractie heeft verschillende keren gevraagd of de bescherming van individuele burgers nu onvoldoende is en wat de omvang van de problematiek is. Op die vraag heb ik geen antwoord gekregen. Ik zou heel graag alsnog een antwoord willen horen op de vraag of er een probleem is bij de rechtsbescherming van individuele burgers.

Mevrouw **Halsema**: Ik heb hierop een drieledig antwoord gegeven. Ik heb allereerst verwezen naar het EVRM. In de afgelopen decennia hebben wij 50 veroordelingen gezien. Geconstateerd mag worden dat er dus wel degelijk spanning is. Het tweede argument is ook wezenlijk. Mevrouw Duthler vindt het van groot belang dat de rechter niet op de stoel van de wetgever gaat zitten. Daar heb ik tegenovergesteld dat het ook niet de bedoeling kan zijn dat ik als wetgever op de stoel van de rechter ga zitten. Het derde argument zijn de aanvullende rechten in de Grondwet die door vrijwel iedereen zijn genoemd, zoals het censuurverbod en de vrijheid van godsdienst en van onderwijs. Omdat in het verleden nog nooit toetsing heeft plaatsgevonden, weten wij niet of in de toekomst nieuwe rechtsbescherming geboden zou zijn wanneer mijn wetsvoorstel zou worden aanvaard.

Mevrouw Duthler stelt dat zij weinig nieuwe argumenten heeft gehoord. Daarin wil ik haar wel enigszins tegemoetkomen. Dat is ook niet makkelijk na honderden pagina's van schriftelijke voorbereiding, waarin ik naar mijn eigen idee behoorlijk uitputtend ben geweest. Desalniettemin heb ik wel geprobeerd nog een aantal extra argumenten te geven.

Mevrouw Duthler waarschuwt opnieuw voor politisering van de rechtspraak. Ik hoop in mijn inbreng duidelijk te hebben gemaakt dat politisering van de rechtspraak door mij evenzeer zou worden gevreesd. Ik heb zelfs gesteld dat ik het wetsvoorstel niet zou hebben ingediend, als ik ook maar één moment de aanwijzing zou hebben dat dit zou leiden tot politisering van de rechtspraak. Vervolgens heb ik laten zien dat uit een groot aantal aanwijzingen in het verleden blijkt dat rechters terughoudend zijn en dat voor politisering niet gevreesd hoeft te worden. Tot dusver heeft

mevrouw Duthler geen enkele aanwijzing gegeven van het tegendeel. Gezien de tradities uit het verleden en de verwijzing in de opvatting van de Hoge Raad naar de plaats die de rechter in ons rechtsbestel inneemt, zou ik denken dat er volledig op vertrouwd kan worden dat de rechter ook bij constitutionele toetsing terughoudendheid aan de dag zal leggen.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Ik merk hierbij op dat de Hoge Raad deze terughoudende opstelling plaatst in de context van de gegeven staatsrechtelijke verhoudingen. Met dit wetsvoorstel veranderen die staatsrechtelijke verhoudingen. In welke mate is een kwestie van taxatie, maar zij veranderen. Wat betreft de politieke weging ben ik zeer benieuwd of mevrouw Halsema het met mij eens dat de wetgever een wet kan vaststellen die bijvoorbeeld inbreuk maakt op de persoonlijke levenssfeer, omdat de wetgever dat in dit geval proportioneel vindt, maar dat de rechter daar anders over kan denken.

Mevrouw **Halsema**: Inderdaad heeft de Hoge Raad daarbij verwezen naar het toetsingsverbod, maar dat niet alleen. Ik heb in eerste termijn al gezegd dat wordt verwezen naar de context voor een toetsingsverbod, maar dat door de Hoge Raad ook wordt gewezen op zijn traditionele plaats in het bestel, waardoor hij niet toetst aan ongeschreven rechtsbeginselen. De terughoudendheid van de Hoge Raad strekt dus verder dan alleen een verwijzing naar de context van een toetsingsverbod die mogelijk in de toekomst niet meer zou bestaan.

Dan kom ik op de CDA-fractie. Allereerst vind ik het buitengewoon plezierig dat de CDA-fractie met mij erkent dat het primaat van de wetgever door dit wetsvoorstel onaangetaast blijft. Daarmee neemt zij een andere positie in dan de regering in haar advies. Daarvoor dank ik de CDA-fractie. Zij geeft er blijk van grote achting te hebben voor de rechter. Ik denk dat het goed is dat de grote waarde van de rechter voor ons rechtsbestel hier wordt gememoreerd, omdat deze onafhankelijk en onpartijdig is en een lange traditie heeft van terughoudendheid. Ik moet wel zeggen dat het argument van de heer Dölle mij verbaasde dat de CDA-fractie juist vanwege deze achting voor de rechter besloot tegen dit wetsvoorstel te stemmen. Zou ik dan moeten concluderen dat de CDA-fractie tegen constitutionele toetsing is omdat zij de rechter zou willen beschermen? Dat lijkt mij toch niet nodig.

De heer **Dölle** (CDA): Nee, ik herinner mij goed dat ik heb gezegd dat dit een van de motieven was. Ik heb in eerste termijn negen elementen genoemd van de prijs die de invoering van constitutionele toetsing heeft. Omdat ik door mijn manier van uitdrukken wellicht de indruk had gevestigd dat wij de rechters niet zouden respecteren, heb ik gezegd dat niets minder waar is dan dat. Voor ons zit erachter dat wij geloven dat de rechter hiermee wel degelijk in politiek vaarwater moet komen, ook al wil hij dat niet. Dit betekent dat de rechter dan misschien niet zo zwaar wordt gepolitiseerd, maar

hij wordt dan toch belast met zaken die eigenlijk niet des rechters zijn. Daar moet je de rechter niet mee belasten. Dat bedoelde ik.

Mevrouw **Halsema**: Ik heb inderdaad gehoord dat de heer Dölle dit argument naar voren bracht. Ik benadruk dat de bevoegdheid die de rechter krijgt bij constitutionele toetsing geen andere is dan de rechter heeft bij toetsing aan het EVRM. De grondrechten in het EVRM en in de Grondwet zijn voor een belangrijk deel dezelfde. Ik zie daarom niet in waarom de rechter daar waar de bevoegdheden dezelfde blijven, bij het EVRM wel wordt vertrouwd en niet in een politiek vaarwater komt of wordt gedwongen zoals de heer Dölle zegt, want hij vertrouwt hem wel, maar dat de rechter bij constitutionele toetsing wel in dat vaarwater zou komen. Dit onderscheid is mij onduidelijk waar de bevoegdheden dezelfde zijn.

De heer **Dölle** (CDA): De toetsing aan het verdrag is een toetsing waar een laatste sluitsteen op zit, dat is de jurisprudentie van het Hof in Straatsburg. De rechters in Nederland moeten blijven binnen die uiteindelijk in te roepen finale jurisprudentie uit Straatsburg. Als de rechters echter worden geroepen om de nationale wet aan de nationale Grondwet te toetsen, is het alleen maar logisch dat de rechtsbescherming van de burger toeneemt als er op die "Straatsburgbescherming" een kop wordt gezet, dat wil zeggen dat de rechter aan de vrijheid van eigendom, gelijkheid, levenssfeer, vereniging, betoging, een invulling geeft die over die van Straatsburg heen gaat. Anders heeft het weinig zin. Die invulling gaat ten koste van de beleidsruimte van de wetgever. Dat bedoel ik steeds te zeggen.

Mevrouw **Halsema**: Ik begrijp niet goed waarom de heer Dölle uiteindelijk het oordeel van het Europese Hof meer apprecieert dan dat van onze nationale rechters. Laat ik daarover opmerken -- zoals de heer Peters en ik gisteren ook in NRC Handelsblad hebben gedaan -- dat het toch een enigszins wonderlijke figuur is dat uiteindelijk bij het Europese Hof Russische en andere rechters wel het oordeel mogen vellen dat onze nationale rechters niet zouden mogen vellen. Als ik daaraan nog een argument mag toevoegen. De beslissing van het Europese Hof is uiteindelijk niet reparabel en die van onze rechters wel, omdat zij ingebed zijn in een nationaal systeem van checks and balances.

De heer **Dölle** (CDA): Het risico is groot dat ik in herhaling verval. Daarvoor mijn excuus. Het EVRM is opgericht door 47 landen die met elkaar hebben afgesproken dat zij de grondrechten zullen respecteren. Dit heeft alleen maar zin als je daarachter en daarboven een rechter zet die uiteindelijk interpreteert. De verdragsluitende partijen hebben allemaal die rechter geaccepteerd. Dit is wat mij betreft iets anders dan wanneer je in de nationale sfeer de toetsing van de nationale wet aan de nationale Grondwet aan een nationale rechter geeft. Dit is een andere finaliteit. Die rechter heeft alleen maar nut ter verhoging van de

rechtsbescherming als hij een kop zet op die minimumrechtsbescherming.

Mevrouw **Halsema**: Misschien mag ik daar nog een opmerking aan toevoegen? Alle verdragspartijen hebben de Europese rechter ook een recht op minimumbescherming toegekend. Natuurlijk kan de nationale rechter daarboven uit in een meer maximale vorm van bescherming. Ik denk dat wij het erover eens zouden moeten zijn dat daar waar onze Grondwet die maximale bescherming aan onze staatsburgers biedt, die ook gegeven zou moeten kunnen worden.

De **voorzitter**: Tot slot de heer Kox op dit punt, want ik constateer dat er nu herhalingen optreden.
**

De heer **Kox** (SP): Wat ik zeg is geen herhaling, maar een reactie op de opmerkingen van de heer Dölle die een rare verhouding schetst tussen de rechters in Straatsburg en onze eigen rechters. Marie-Louise Bemelmans is voorzitter van de commissie die toeziet op het voorkomen van gefoezel bij de verkiezing van rechters in Straatsburg. Zij is nu niet aanwezig, maar zij kan boeiende verhalen vertellen waaruit blijkt hoe moeilijk die strijd is. Zij houdt het tot dusver wel vol. Maar dan gaan wij hier niet het verhaal vertellen dat het Hof in Straatsburg van een hogere kwaliteit is dan de rechters in dit land. Dan moet de heer Dölle daarover praten in zijn eigen partij. Ik diskwalificeer het Hof in Straatsburg niet, maar ik zal het ook niet romantiseren zoals hij nu een beetje doet.

De heer **Dölle** (CDA): Ik romantiseer het niet. Ik ken mevrouw Bemelmans en ik heb grote waardering voor wat daar gebeurt. Dit geldt voor de hele fractie. Ik vind Straatsburg niet ideaal of een hogere of een betere rechter. Het Hof in Straatsburg is een onvermijdelijk gevolg van het feit dat je met 47 landen afspraken maakt. Je kunt dan zeggen dat de Nederlandse rechter ze uiteindelijk zal controleren, net als de Franse rechter, de Russische rechter, de Duitse rechter, maar Straatsburg is onvermijdelijk. Als wij een wet maken over de tabak, is het niet vanzelfsprekend dat je vervolgens in het geval van die kastelein dat ik eerder noemde, de bevoegdheid geeft aan de rechter. Dat heeft niet veel te maken met Straatsburg. Ik geloof dus minder dan de regering in het anomalieargument. Het is een andere situatie.

Mevrouw **Halsema**: Ik zou alleen willen zeggen dat de kastelein zich op dit moment ook kan beroepen op artikel 1, twaalfde protocol van het EVRM en artikel 26 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten. Ook op dit moment staat hem de gang naar de hoogste rechter vrij.

De heer Engels van de fractie van D66 noemde mijn voorstel niet revolutionair, maar wel logisch. Dit lijkt mij een buitengewone adequate samenvatting van mijn wetsvoorstel. Ik dank hem

voor de bondige en heldere uitleg die hij gaf, zowel van de intenties van mijn wetsvoorstel als van de veronderstelde werking ervan. Naar mijn idee heeft hij mij daarbij geen verdere vragen gesteld.

Ik dank de heer Holdijk voor zijn inbreng namens de fracties van de SGP en de ChristenUnie. Ik moet wel zeggen dat zijn inbreng mij op een punt enigszins verbaasde, omdat hij namelijk in eerste instantie zei dat dit wetsvoorstel een systeembreuk zou veroorzaken in ons rechtsbestel waar hij later erkende dat er van een systeembreuk geen sprake was, maar dat een anomalie in ons recht wordt opgeheven. Naar mijn idee kunnen beide niet tegelijkertijd waar zijn. Naar mijn idee is het inderdaad zo dat met dit wetsvoorstel een anomalie in ons rechtsbestel wordt opgeheven. Als dat zo is en er is geen systeembreuk, blijft natuurlijk wel de vraag over welke risico's hij dan ziet die zo groot zijn dat ze niet zouden opwegen tegen de verhoogde rechtsbescherming die hij wel erkent, daar waar er geen sprake is van een systeembreuk.

De heer Holdijk heeft mij nadrukkelijk gevraagd om nog een keer in te gaan op de hiërarchie van grondrechten. Dat doe ik graag. Er is geen hiërarchie in grondrechten. Dit is niet alleen de mening van de regering, ik ben dit zelf ook van mening. Ik zou het heel erg vinden als dit wel het geval is. Die hiërarchie is er zeker niet voor de rechter. De rechter mag in een concreet geval wel de belangen wegen die verschillende grondrechten kunnen opleveren. Dat is iets heel anders dan zelfstandig als rechter een hiërarchie aanbrengen in de grondrechten. Ik hoop dat ik hiermee de vraag van de heer Holdijk voldoende heb beantwoord.

Ik dank de heer Rehwinkel voor zijn zorgvuldige beantwoording. Ik meen dat iemand anders al opmerkte dat wij hem ook dank verschuldigd zijn voor de transparante wijze waarop hij de meningsvorming in zijn fractie aan deze Kamer heeft voorgelegd. Dat waardeer ik ook. Ik kan hem dan ook op alle punten tegemoetkomen.

Ik zei het zo-even al: er is een toename van de rechtsonzekerheid, maar die is niet heel groot. Bovendien staat daar tegenover dat de rechtsonzekerheid die wordt gecreëerd door de gang naar bijvoorbeeld het Europees Hof, wellicht kan worden ingekort met een beroep op de nationale rechter. De rechtsbescherming van burgers zal naar mijn stellige overtuiging worden vergroot. De wetgever en de rechter vullen elkaar inderdaad aan. Er is geen sprake van competitie of een competentieconflict, maar van onderscheiden taken en een dialoog waarin men elkaar aanvult.

Zoals de Hoge Raad in 1991 al opmerkte, zal grondwetsconforme uitleg altijd de voorkeur hebben. Daarbij is het goed om in herinnering te brengen dat de rechter daarnaast een groot aantal temperingstechnieken bezit om een eventueel conflict te voorkomen. Ik verwijs daarbij gemakshalve naar pagina 17 van de memorie van antwoord, waar die temperingstechnieken worden opgesomd.

Zoals de heer Rehwinkel al opmerkte, valt niet uit te sluiten dat er een conflict ontstaat in een concreet geval waarin de rechter

rechtsbescherming wil bieden. Dat is exact dezelfde situatie als die zich nu kan voordoen bij een beroep op het EVRM. De uitspraken van het Europees Hof zijn uiteindelijk niet reparabel. Die van onze rechter echter wel, omdat hij is ingeklemd in een systeem van checks and balances.

De fractie van GroenLinks -- ik heb zo mijn redenen om de laatste twee fracties om te draaien -- benadrukt nog eens dat rechterlijk activisme en politisering van de rechtspraak niet te vrezen vallen. Met de herhaalde opvatting zoals door alle partijen geventileerd in de Tweede en Eerste Kamer, kan de rechter geen duidelijker signaal krijgen: politisering van de rechtspraak en rechterlijk activisme worden door de Staten-Generaal niet op prijs gesteld. De rechter verdient ook vertrouwen, ons volste vertrouwen. Dat heeft hij nu ook, bijvoorbeeld als hij euthanasie of het stakingsrecht toetst, kwesties die vaak enige politieke lading hebben.

Ik wil de GroenLinks-fractie verder bedanken voor haar inbreng. Deze was, niet geheel tot haar verbazing, behoorlijk in overeenstemming met de intenties van het wetsvoorstel dat ik heb ingediend.

Ik eindig met de heer Kox, omdat hij eigenlijk heel expliciet vooruitloopt op de mogelijke aanname van dit wetsvoorstel en de mogelijke terugkeer ervan in de Tweede en Eerste Kamer in tweede lezing, waarbij een tweederdemeerderheid zou moeten worden gecreëerd. Laat ik in ieder geval zeggen dat ik natuurlijk dolgraag in de gelegenheid zou willen zijn om dit wetsvoorstel in tweede lezing in de Tweede Kamer en de Eerste Kamer te mogen verdedigen. Zoals hij zelf memoreerde, verhoudt dit zich moeizaam tot het gestelde maximum van drie termijnen in mijn partij. Langzaam maar zeker loop ik tegen de deadline aan. Dat is een klein probleem, maar valt wellicht te overkomen. Daarbij merk ik tot slot op dat ik mij dan zou verheugen op een langdurige en intensieve, maar ook zeer avontuurlijke tocht, die ik dan heel graag zou willen afleggen.

*N

Minister **Ter Horst**: Voorzitter. Voor mij resteert nog de beantwoording van een aantal vragen die in eerste termijn zijn gesteld. De heer Rehwinkel heeft nog een aanvullende vraag gesteld. Hij vroeg of het kabinet preciezer inzicht kan verschaffen in de vraag in hoeverre bij verdragstoetsing de verbindendheid van een wetsbepaling als zodanig wordt beoordeeld. Uit zijn reactie op mijn antwoord in eerste termijn begreep ik dat deze vraag doelt op de feitelijke informatie. Zijn vraag moet eigenlijk zo worden begrepen: in hoeverre doet die beoordeling zich in de praktijk ook daadwerkelijk voor? In ieder geval staat vast dat er zeer veel rechterlijke uitspraken zijn waarin wordt getoetst aan een ieder verbindende bepaling van verdragen. Een cijfermatig antwoord op de vraag in hoeverre daarbij de verbindendheid van een wetsbepaling is beoordeeld, kan ik op dit moment echter niet geven. Als de Kamer dat wil, zijn wij daartoe uiteraard bereid, maar het vergt een zelfstandig

jurisprudentieonderzoek. Wel heb ik geconstateerd dat dit vraagstuk in de schriftelijke behandeling van het wetsvoorstel uitgebreid in meer algemene zin aan de orde is geweest. Eventueel kan ik aangeven waar dat is gebeurd. De indruk die daaruit naar voren komt, is dat de Nederlandse rechter zich terughoudend opstelt bij het toetsen van internationale verdragen. Of dat ook het geval zou zijn als de rechter zou toetsen aan de Grondwet, weten wij natuurlijk niet zeker. Het is echter zeker niet onwaarschijnlijk.

De heer Rehwinkel, maar ook mevrouw Strik, heeft nog eens nadrukkelijk gevraagd naar het primaat van de politiek. Waarom noemt het kabinet dit als een van de argumenten? Het ingebrachte tegenargument is dat bij de bestaande toetsing van wetgeving aan het EVRM de rechter nog nooit op de stoel van de wetgever is gaan zitten. Nogmaals, ik zeg niet dat de rechter niet terughoudend is in de toetsing, maar de zin van dit wetsvoorstel is natuurlijk juist dat de rechter tot het besluit kan komen dat in een concreet geval een wet in strijd is met de Grondwet. Waarom zou je anders willen toetsen aan de Grondwet? In sommige gevallen kan dat tot gevolg hebben dat de wetgever wordt teruggesloten dan wel zijn werk moet overdoen. Dat zal, ook al is het in een uitzonderlijk geval, kunnen leiden tot het negeren van een expliciet uitgesproken opvatting van de wetgever. Het voorbeeld van de Harmonisatiewet is al genoemd. De wetgever heeft daar bewust gekozen voor een zekere vorm van terugwerkende kracht. De Hoge Raad heeft aangegeven dat dit in strijd is met het rechtszekerheidsbeginsel. Aangezien artikel 120 toetsing aan de Grondwet niet mogelijk maakt, kon de Hoge Raad echter niets anders dan besluiten dat de wet in stand moest blijven. Met andere woorden, als toetsing aan de Grondwet wel mogelijk was geweest, had dat besluit niet in stand kunnen blijven. De juridische afweging kan dus een andere blijken te zijn dan de politieke. Over de vraag of dat erg is of niet, kun je van mening verschillen. Dat het kan gebeuren, lijkt me echter evident.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): U zei net dat de rechter zich bij toetsing aan het EVRM terughoudend opstelt. Ook bij die toetsing is het politiek primaat natuurlijk al in het geding. "What's new" bij de invoering van de constitutionele toetsing? U constateert dat het tot nu toe geen probleem was. Waarom noemt u dan toch het argument dat het politiek primaat in gevaar kan komen?

Minister **Ter Horst**: Voor degenen die dit argument hanteren -- ook een aantal woordvoerder hier heeft dat gedaan -- is dat toch een belangrijk punt. Wij kennen de terughoudendheid van rechters bij toetsing aan het EVRM, maar wij weten niet hoe het zal gaan als toetsing aan de Grondwet mogelijk wordt. Een uitspraak van de rechter kan dan betekenen dat hij de uitspraak en bedoelingen van de wetgever overrulet. Over de vraag of het politieke primaat daardoor wordt aangetast, kun je

van mening verschillen. Dat blijkt in deze Kamer en het geldt ook voor het kabinet.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): In zekere zin weten wij het wel. Hier is nadrukkelijk gesteld dat grondwetsconforme uitleg het uitgangspunt zal moeten zijn. Wij moeten echt voorzichtig zijn met het creëren van het beeld dat de rechter een onbeperkte vrijheid zou krijgen om in plaats van het politieke oordeel zijn of haar eigen oordeel te stellen. Onderdeel van de wetsgeschiedenis is dat de indienster heel nadrukkelijk heeft toegezegd en erkend dat zij uitgaat van die grondwetsconforme uitleg. Ik heb er behoefte aan om dat opnieuw te herhalen.

Minister **Ter Horst**: Ik accepteer als argument van degenen die voor het initiatiefwetsvoorstel zijn, dat zij de kans dat door een uitspraak van de rechter het politieke primaat wordt aangetast, miniem achten.

De heer **Dölle** (CDA): Voorzitter. Staat u mij toe, te reageren op wat de heer Rehwinkel heeft gezegd. Het toverwoord grondwetsconform zegt nog helemaal niet zo gek veel. In de uitleg kunnen rechters afzien van een wetshistorische benadering en overgaan op een teleologische, meer op waardeverwerkelijking gerichte uitleg. Het is helemaal niet gezegd dat wat sommigen van ons vrezen, irreëel wordt omdat het toverwoord grondwetsconform wordt gebruikt.

De heer **Engels** (D66): Op mijn beurt vraag ik aan de heer Dölle: wat is nu precies grondwetsconform? Is dat wat de grondwetgever ooit heeft vastgesteld en dat dan ten eeuwigen dage moet gelden? Of kan het zo zijn dat de Hoge Raad later wijst op een misverstand dat wellicht bij de grondwetgever heeft bestaan over diens eigen product?

De heer **Dölle** (CDA): Ik heb het woord grondwetsconform niet in het debat gebracht; ik reageer er nu op, maar dat is iets anders. Wat is uw vraag?

De heer **Engels** (D66): Mijn vraag is, wie het monopolie heeft op het antwoord op de vraag wat grondwetsconform is. In uw opvatting lijkt het zo te zijn, gelet op uw reactie op de woorden van de heer Rehwinkel, dat de rechter nooit een andere opvatting over de grondwetsuitleg zou kunnen hebben dan wat de grondwetgever zelf heeft verwoord. Als hij die wel zou hebben, zou dat automatisch niet meer grondwetsconform zijn. Dat lijkt mij een misverstand.

De heer **Dölle** (CDA): Ik geloof dat u het heel goed typeert, en daarom begin ik over teleologische verklaringen. De rechter kruipt er toch tussen, misschien gedwongen door de situatie, maar dan gebeurt het in de huls van "grondwetsconform".

De heer **Engels** (D66): Wij stellen dus vast dat wij moeten accepteren dat alleen de partijpolitieke

uitleg binnen de wetgevende organen eeuwig maatgevend is.

Mevrouw **Duthler** (VVD): Als wij er in dit huis al niet uitkomen wat grondwetsconform is, hoe kan een rechter daar dan nog uitkomen?

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Ik waarschuw tegen het beeld dat wetten als zodanig aan de Grondwet zouden worden getoetst. Het gaat om rechtspraak in individuele gevallen, waarbij sprake is van toetsing. Dat is echt iets anders dan het beeld dat soms wordt neergezet.

Minister **Ter Horst**: Voorzitter een aantal van de geachte afgevaardigden heeft opmerkingen gemaakt over de inhoud van het advies van het kabinet en over het moment waarop dat advies is gegeven. Een aantal leden heeft zich voorts verbaasd over het feit dat dit kabinet een andere opvatting heeft dan het vorige kabinet. Ik kan mij voorstellen dat je, wanneer je een andere opvatting hebt dan dit kabinet, wat moeite hebt met de opvatting van het kabinet. Als de heer Kox zegt dat het antwoord niet smaakt, vat ik dat zo op dat het antwoord hem niet bevalt.

De heer **Kox** (SP): Dat vertaalt u verkeerd. Het smaakt niet. Niet omdat het mij niet bevalt, maar omdat het niet deugt. Laat ik het dan zo zeggen. U doet iets wat u niet had moeten doen. U had niet op deze manier moeten interveniëren in dit debat. U had moeten bezien wat tot dusverre de consistente lijn was van de regering. U had u aan de beloften van uw voorgangers moeten houden, namelijk dat u het debat in de Eerste Kamer zou afwachten, vooraleer met een eindoordeel te komen. Bij het scheiden van de markt en in het zicht van de haven komt u met het verhaal dat u uw positie hebt veranderd. Daarom heb ik u gevraagd om dit op zijn minst op papier te zetten, want het is een buitengewoon merkwaardige situatie, in elk geval voor mij als eenvoudig politicus. Wij hebben een kabinet dat mede gedragen wordt door de ChristenUnie en de PvdA. Beide vicepremiers zijn uitgesproken voorstander van het voorstel van mevrouw Halsema. Desalniettemin is in een zitting in de Trêveszaal uitgemaakt dat er per saldo reden is om een totaal andere koers te gaan varen. U moet dan echt iets meer doen, en daarom smaakt mij dit niet. Niet omdat het antwoord mij niet past, maar omdat u volgens mij uw instelling niet zo had mogen kiezen.

De heer **Rehwinkel** (PvdA): Dat ben ik niet met u eens, mijnheer Kox, want vanuit de Kamer, bijvoorbeeld door mij, is uitdrukkelijk om het advies van de regering gevraagd. Dat smaakt of past mij misschien ook niet, maar niet te ontkennen valt dat uitdrukkelijk vanuit deze Kamer om het advies van de regering is gevraagd. Wij moeten er niet moeilijk over doen als het vervolgens ook wordt gegeven.

De heer **Kox** (SP): Wij hebben om dat advies gevraagd om te bezien of de regering consistent is in de lijn...

De heer **Rehwinkel** (PvdA): U had het erover dat de beraadslagingen in de Eerste Kamer hadden moeten worden afgewacht. Dat is wat mij betreft niet het geval. Ik heb uitdrukkelijk om het advies van de regering gevraagd. Nogmaals, vervolgens is het vooral aan ons om het al dan niet te wegen. Vooral omdat het om een initiatiefwetsvoorstel gaat, denk ik dat die weging misschien nog anders zal zijn dan wanneer er een voorstel van de regering ter tafel ligt.

De heer **Kox** (SP): Het verdient aanbeveling, ook voor collega Rehwinkel, om de Handelingen te lezen van de behandeling in de Tweede Kamer, met name de laatste woorden van minister De Graaf, waarmee hij het voorstel hier naartoe stuurde: de regering is positief over dit voorstel en wacht nu eerst de beslissing in de Tweede Kamer en de beraadslaging af en zal dan een standpunt innemen. Als je dan op het laatst draait, ben je dus niet consistent. Natuurlijk mag de regering zeggen wat zij wil, maar dat zij een standpunt inneemt dat contrair is aan wat zij eerder beweerde, dat smaakt niet.

Minister **Ter Horst**: Het kabinet heeft de ruimte om zich een oordeel te vormen over het initiatiefwetsvoorstel dat afwijkt van het oordeel dat vorige kabinetten hadden. De heer Kox spreekt over het eindoordeel, maar dat heb ik niet gezegd. Ik heb met nadruk gezegd dat dit het voorlopige oordeel is van het kabinet. Zoals gebruikelijk is, geeft het kabinet zijn voorlopige oordeel. Dat gebeurt in alle debatten over initiatiefwetsvoorstellen, omdat de Kamer, zoals de heer Rehwinkel zegt, graag het advies van het kabinet wil hebben. Het eindoordeel wordt door het kabinet gegeven aan twee instanties, wanneer deze Kamer heeft gesproken. De parlementaire besluitvorming wordt dus in die zin gerespecteerd dat wij ons uiteindelijke oordeel pas opmaken nadat de besluitvorming heeft plaatsgevonden. De heer Rehwinkel vroeg hiernaar. Als hij met zijn vraag misschien bedoelde of het voor het kabinet misschien van belang is welk standpunt de Tweede Kamer en de Eerste Kamer hebben ingenomen, zeg ik: uiteraard is dat voor het kabinet van belang, zeker wanneer het een initiatiefwetsvoorstel betreft.

Er is gevraagd of het kabinet zijn standpunt op papier wil zetten. Volgens mij is dat niet de juiste weg. Het kabinet staat hier niet een eigen wetsvoorstel te verdedigen, maar met een bescheiden rol om advies te geven over een initiatiefwetsvoorstel. Het zou een verkeerde wending geven aan de behandeling wanneer in deze Kamer zou worden gesproken over een advies op papier van het kabinet. Overigens denk ik ook dat je altijd een beetje -- hoe zal ik het zeggen -- moet uitkijken met het verzoek om iets zwart op wit op papier te zetten.

Mevrouw Strik heeft gevraagd of het kabinet bereid is, als het initiatiefwetsvoorstel niet

de mogelijk zou inhouden om de positie van de Grondwet te versterken, dit toe te voegen aan de opdracht van de commissie die zich met de Grondwet bezighoudt. Welnu, ik denk dat het juist is om eerst het debat en de stemmingen af te wachten, om te bezien of die situatie zich überhaupt voordoet.

Mevrouw **Strik** (GroenLinks): Ik had die vraag eigenlijk ook gesteld in het licht van de discussie die nu al tientallen jaren aan de gang is en waarin al zo veel is afgewogen. Als er een momentum is om hierover een beslissing te nemen, is het nu. Denkt u werkelijk dat het zin heeft om opnieuw een heel traject in te gaan? Er zijn al heel veel staatscommissies geweest. Er zijn heel veel adviezen uitgebracht. Beseft u dat, als het nu niet doorgaat, wij de komende 150 jaar alsnog met die gesloten deur zitten?

Minister **Ter Horst**: Mevrouw Strik heeft mij expliciet gevraagd of ik dit punt wil meenemen in de vraagstelling voor de commissie Grondwet. Ik stel voor om eerst af te wachten hoe de Eerste Kamer zich hierover uitsprekt. Mocht die uitspraak negatief zijn, dan zal de vraag zich voordoen of wij dit meegeven aan deze commissie. Misschien is het helemaal niet nodig om tot een dergelijke beslissing te komen.

Uiteraard is voor het kabinet alles wat hier is gewisseld van groot belang. Ik zal ervoor zorgen dat de argumenten pro en contra onder de aandacht van het kabinet worden gebracht, nog afgezien van wat op papier staat over wat nu is gewisseld.

De **voorzitter**: Mevrouw Halsema heeft mij gevraagd om nog een halve minuut spreektijd. Die geef ik haar.

**

Mevrouw **Halsema**: Dank u voorzitter. Een halve minuut is veel te lang. Ik wil deze spreektijd slechts gebruiken om de heren Peters, Dragstra en Bogaard hartelijk te bedanken voor alle hulp die zij mij de afgelopen tijd hebben geboden. Ik was hen vergeten te bedanken aan het einde van mijn tweede termijn.

De beraadslaging wordt gesloten.

De **voorzitter**: Ik dank mevrouw Halsema en de minister voor de reactie in tweede termijn. Wij hebben allen kunnen vernemen dat hoofdelijke stemming over dit wetsvoorstel is aangevraagd. Deze stemming zal volgende week dinsdag plaatsvinden.

**

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

Voorzitter: Dupuis

*B

!Algemene financiële beschouwingen!

Aan de orde is de voortzetting van:

- de algemene financiële beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota 2009 (31700).

De beraadslaging wordt hervat.

*N

De heer **Biermans** (VVD): Voorzitter. Voor mijn tweede termijn heb ik vier blaadjes tekst voor mij liggen. Het zijn echter kleine blaadjes en er staan maar enkele punten op. Het valt dus reuze mee. Ik zal proberen om binnen mijn vijf minuten spreektijd te blijven.

Als ik dat wil doen, moet ik niet beginnen met het houden van een preek, zoals de minister deed. Waarschijnlijk is het de invloed van de ChristenUnie en het CDA die ertoe leidt dat minister Bos het heeft over zaken als: "de vijand zit in onszelf", "wij wilden steeds meer", "wanneer is genoeg genoeg?" en "wij hebben de banken zelf gedwongen tot het najagen van steeds meer rendement". Als je in de coalitie zit waarin de heer Bos zitting heeft, dan krijg je daarvan uiteraard iets mee. Met de analyse van de crisis die de minister in het vervolg van zijn betoog gaf, is de VVD-fractie het echter van harte eens.

Ik maak één uitzondering. De minister stapt wat snel af van de optie om een parlementair onderzoek te houden. Hij zegt dat wij al erg veel weten en dat wij in de afgelopen maanden veel boven water hebben gekregen. Daarom is volgens hem een parlementair onderzoek wellicht niet noodzakelijk. De Eerste Kamer is echter gewend om voor reflectie de tijd te nemen. Volgens ons moeten wij ook voor reflectie over deze kwestie en deze crisis de tijd nemen. Te zijner tijd, wellicht ergens in het voorjaar, moeten wij volgens mijn fractie terugzien op wat is gebeurd en op de maatregelen van de minister.

De heer **Reuten** (SP): Gelukkig gaat de Kamer zelf over een parlementair onderzoek. Daarover gaat de minister niet. Wij moeten het hierover dus samen in de Kamer eens worden. Als het aan de overkant niet gebeurt, moet het hier gebeuren.

De heer **Biermans** (VVD): Mijns inziens worden wij het daarover niet eens. De heer Reuten spreekt namelijk steeds over een parlementaire enquête.

De heer **Reuten** (SP): Nou ja, ik heb het over een onderzoek. Als er geen enquête in het verschiet ligt, dan doen wij een onderzoek.

De heer **Biermans** (VVD): Kijk, dat hebben wij al verdiend.

Ook het crisismanagement zal mijns inziens aan de orde komen in het parlementair onderzoek. Laten wij helder zijn: de minister beheert de crisis op een goede manier. Daarop lijkt het althans op

dit moment. Zolang het tegendeel niet is bewezen, houden wij het daarop.

De VVD-fractie is blij met de opmerkingen over de Comptabiliteitswet. Volgens mijn fractie kan de regering niet zonder wettelijke basis besluiten nemen die zo ingrijpend zijn als de besluiten die de afgelopen weken zijn genomen in verband met de kredietcrisis. Het was noodzakelijk om deze besluiten te nemen en de wet voorzag niet in een wettelijke basis daarvoor. Een aanpassing van de Comptabiliteitswet op dit punt lijkt echter zeer op z'n plaats. Wij spreken namelijk over besluiten waarmee vele tientallen miljarden euro's zijn gemoeid. Bij het debat over de Miljoenennota in de Tweede Kamer ging het over aanpassingen links en rechts ter waarde van enkele honderden miljoenen. Een wettelijke basis voor dit type ingrijpende acties is volgens de VVD-fractie zeer gewenst.

Wij zijn getuige geweest van een interessante discussie over toezichtsorganen waar men niet snapte wat er nu eigenlijk bij de banken speelde. Ik heb geprobeerd om een onderscheid aan te brengen tussen niet snappen en niet weten. De minister stelde dat dit onderscheid een nagelschaartjesprobleem was. Volgens mijn fractie is het dat niet. Wij hebben het namelijk over een heel basale vraag naar de kwaliteit van het toezicht. Als men iets niet weet, zal men er niet naar vragen, hoeft men het niet te snappen en snapt men het waarschijnlijk ook niet. Als iemand iets niet snapt wat hij wel weet, dan zal hij door moeten vragen. Zeker een toezichthouder zal dat moeten doen om een probleem helder te krijgen. De minister heeft ook gezegd dat het er niet alleen om gaat regeltjes te maken, en dat het er zeker niet om gaat regeltjes te maken om bepaalde producten te verbieden. Het is volgens hem veel belangrijker om een "principle based"-aanpak te hebben. Mijn fractie is het van harte eens met zijn stelling dat de instelling van degenen die met deze zaken bezig zijn, positief moet zijn. Men moet de wil hebben om aan de principes de hand te houden.

De minister heeft wat ons betreft aangetoond minder socialistisch te zijn dan menigeen in deze Kamer. Of, anders geformuleerd: deze minister heeft laten zien dat hij een liberaal hart heeft. Ik zal ook aangeven waarom. Hij wil geen ratingbureaus van de overheid, geen direct ingrijpen van de overheid als dat niet per se noodzakelijk is en als hij dat al doet, wil hij dat alleen maar doen op basis van een noodwet of een aanpassing van de Comptabiliteitswet. Hij wil niet toe naar een Europees toezichtsorgaan, althans niet ter vervanging van de nationale organen. Hij zegt heel uitdrukkelijk dat de Staat terughoudend moet zijn. Ook zegt hij dat het niet zo kan zijn dat iedereen zijn hand maar ophoudt en de eigen verantwoordelijkheid vergeet. Dit onder andere in reactie op de vraag van senator Van Driel van de PvdA-fractie met betrekking tot de pensioenfondsen. De minister is ook tegen staatsenergiebedrijven en zo kan ik nog heel veel punten noemen die ons liberalen zeer aanspreken.

De heer **Van Driel** (PvdA): Het zou de minister te denken moeten geven dat senator Biermans het zo met hem eens is. Het zou mij niet gerust naar huis sturen. Wat de pensioenen betreft, ik heb alleen maar gevraagd om een nominale garantie. De minister zegt dat dit niet nodig is, omdat een en ander al gegarandeerd is. Dan denk ik: dan kun je het ook toezeggen. Ik zou graag een stuk rust in de samenleving zien. Over een aantal dingen denken wij hetzelfde, maar over een aantal andere dingen ook niet. Ik vind de wijze waarop rating agencies zijn omgegaan met de waardering van allerlei kredieten zwaar heeft bijgedragen aan de crisis. Ik snap dat de heer Biermans dat als liberaal allemaal prima vindt en denkt: laat Gods water over Gods akker lopen en dan zo duur mogelijk verkopen. Ik vind dit ten opzichte van de maatschappij onverantwoord. Ik zou dan ook graag zien dat de agencies onder overheidstoezicht komen, opdat dit soort operaties niet meer kan plaatsvinden.

De heer **Biermans** (VVD): De mening van deze linkse PvdA'er is helder. Ik had ook al gezegd dat de minister minder links is dan menig lid van deze Kamer, zelfs van dezelfde partij. Als het ons lukt om de woordvoerder van de PvdA-fractie vanavond ongerust naar huis te laten gaan, hebben wij onnoemelijk veel verdiend en ben ik de minister ook daarvoor dankbaar.

De VVD-fractie is dus redelijk content met deze algemene financiële beschouwingen. Wij zijn nog niet content over de benadering van de begroting, maar het is bijna begin december. De minister heeft consequent -- dat moet ik hem nageven -- gezegd dat hij de CPB-cijfers van december afwacht en dan zal bezien hoe hij met de begroting moet omgaan. Wij wachten een en ander dan maar even af, die paar weken, om vervolgens volop verder te gaan met het debat.

De staatssecretaris heeft mij alleen maar teleurgesteld. Hij kan zich echter revancheren bij het Belastingplan. Ik had namelijk maar één opmerking richting de staatssecretaris en dat betrof het afschaffen van de overdrachtsbelasting en, als dat niet kon, het halveren ervan. Hij is hierin hartstikke helder: afschaffen is niet aan de orde en verminderen evenmin. Wat dat betreft gaan twee mensen waarschijnlijk wat minder tevreden naar huis: de woordvoerder van de CDA-fractie en in ieder geval de woordvoerder van de VVD-fractie. Wij pleiten hier tenslotte al heel lang voor.

*N

De heer **Terpstra** (CDA): Voorzitter. Ikzelf word eigenlijk nooit ongelukkig als een belastingwet niet wordt afgeschaft; zo veel eer gun ik de belastingwetten ook niet. Wat de vraag betreft wie van beide bewindslieden het meest op het CDA lijkt, ik zal hieraan niet meedoen. Wij zijn principieel voorstander van de Zijlstra-, Zalm-, Bosnorm. Dit geeft ons brede spectrum mijns inziens voldoende weer. Veel vragen die ik heb gesteld, zijn beantwoord, waarvoor hartelijk dank. Wij kunnen de minister in grote lijnen geheel volgen. Zijn stelling dat de SP een motor is achter de crisis,

kunnen wij ook helemaal delen. Wij zouden dit alleen willen uitbreiden tot bijvoorbeeld ook de vakbeweging, waar ik zelf heb gewerkt en waar vroeger nogal eens de "loonzweeptheorie" werd gehanteerd door de heer Kloos van het NVV. Als je de loonzweep hanteert, gaat de productiviteit omhoog, alsmede de groei. Het leven wordt dan dus beter. Het werkte echter niet altijd zo, dus een en ander is later weer hervormd. Ook de overheid is vaak een instantie die heel veel geld nodig heeft. Ik zie haar dus eveneens als een motor achter het economische groeistreven.

Zelfs de aanhangers van "de economie van het genoeg" hebben volgens de bijdrage van de heer De Boer nog een hele waslijst van wensen die nog moeten worden vervuld. Nu heb ik zelf, ook als financieel woordvoerder van de Tweede Kamerfractie, altijd begrepen dat mensen die zeggen dat geld niet belangrijk is, gemiddeld gesproken de duurste gasten zijn. Ik wil de minister vragen of hij dit oordeel kan delen.

Wij steunen de analyse van de minister mede op basis van het boek van Robert Reich. Op grond daarvan hebben wij geen behoefte aan een parlementair onderzoek. Wij vinden dat na het onderzoek van de commissie-Schuurman en de vorderingen die de minister zelf al gemaakt heeft, niet nog een derde onderzoek moet komen; er zijn al ambtenaren genoeg, mijnheer Biermans. Ik heb er echter geen enkel bezwaar tegen als er in de Eerste Kamer een kleine werkgroep zou worden gevormd, bestaande uit leden van de fracties van de SP en de VVD, die deze crisis nog eens verder uitdiept. Wij kunnen een en ander dan later inbrengen in de "motie-Schuurman-gedachtevorming".

Wel hebben wij nog een aantal vragen aan de minister die wij graag beantwoord zouden willen hebben. De minister ging met betrekking tot de overheidscommissarissen volgens mij er nogal vrij snel vanuit dat dit normale mensen zou betreffen. Nu is dat volgens ons ook wel zo, maar het gaat ons meer om hun functie. In de krant hebben wij immers gelezen dat zij ook een vetorecht hebben ten aanzien van het salaris en ook ten aanzien van bepaalde strategische beslissingen. Klopt dat en, zo ja, is dat niet een wat bijzondere vorm van overheidscommissaris?

Met betrekking tot de Icesave-spaarders die meer dan €100.000 hebben gespaard, heb ik voor de helderheid graag een antwoord op de vraag of het klopt dat Duitsland en Engeland beide besloten hebben, deze spaarders eveneens te vergoeden. Dit wordt ons namelijk gemaild en ik kan nergens controleren of dit juist is. Ik zou graag willen weten of dit waar is en, zo ja, welke conclusie onze minister hieruit trekt ten aanzien van onze groep.

Verder heb ik nog een vraag gesteld over de rol van werknemers met betrekking tot de banken. Het CNV heeft een plan bij de minister ingediend. Ik zag op een prachtige foto dat hij het plan heeft ontvangen. Gebeurt er nog iets ten aanzien van de rol van de werknemers in het geheel?

Wij steunen het beleid dat wij de banken niet moeten gebruiken voor andere doeleinden,

bijvoorbeeld via het grondbezit. Ook op dat punt steunen wij de minister volledig.

Naast de ECB en de euro kunnen wij ook instemmen met een streven naar een meer Europese regelgeving op dit punt. Wij denken dat de voorzichtige benadering van de minister een goede lijn is.

Ten aanzien van Defensie hebben wij niet zozeer de vraag gesteld hoe het met de cijfers zit, al zijn de cijfers uiteraard wel duidelijker geworden. Het ging ons meer om de gedachtegang dat wij, als wij blij zijn met de nieuwe president in de Verenigde Staten, dit niet alleen geestelijk moeten vertalen, maar ook in normen en waarden. Een onderdeel daarvan zou ook de Defensiebegroting kunnen zijn. Je kunt niet iemand bejubelen en vervolgens niets doen, vandaar onze vraag of de Defensie-uitgaven in 2009 omhoog gaan.

De staatssecretaris heeft al mijn vragen beantwoord en ook de vraag van de heer Biermans. Ik ben daar eveneens heel erg blij mee. Immers, als je tegen een halve belastingafschaffing bent, ben je uiteraard ook tegen een hele afschaffing. Dat is hiermee ook beantwoord.

Mijn vraag over de vliegbelasting was mede ingegeven door het idee dat onze vliegtaks verder moet worden uitgebreid binnen Europa. Nu is een en ander een beetje gestagneerd. Je zou ook kunnen zeggen dat het gesneuveld is in België, zoals wel meer dingen zijn gesneuveld in België. Als het uitwaaiieren naar Europa niet werkt, is de acceptatiegraad ook bij ons hoogstwaarschijnlijk kleiner, terwijl het relatief weinig oplevert. 300 mln. is wel veel, maar ten opzichte van ruim 200 mld. ook weer weinig. Wij zouden graag iets meer evenwicht willen zien tussen de acceptatie van nieuwe belastingwetgeving door de bevolking en de opbrengst. Vandaar dat wij zowel voor deze belastingen als zeker ook voor de nieuwe dit aspect nog eens zouden willen belichten.

Namens onze fractie wens ik beide bewindslieden op Financiën heel veel succes toe.

*N

De heer **Reuten** (SP): Voorzitter. Ik begin met een onderonsje tussen senatoren, dat de regering niet direct aangaat. De minister kan ondertussen nog een paar bankkredietgaranties afgeven en de staatssecretaris wat belastingfaciliteiten. Ik zal roepen als ik klaar ben met mijn onderonsje.

Ik sta versteld van het langetermijngeheugen van senator Terpstra, die nog wist dat baron Six van Oterleek minister van Financiën was in 1814. Bravo! Ik ben minder onder de indruk van het kortetermijngeheugen van de senator. Hij zei daarstraks "bij het Europadebat heeft de SP gezegd nog steeds heimwee te hebben naar de gulden". Maar in dat hele debat heeft onze woordvoerder het woord gulden niet in de mond genomen. Mogelijk sprak de heer Terpstra senator Noten na, die bij de algemene politieke beschouwingen van 4 november 2008 in deze Kamer tegen senator Kox zei "ik herinner mij nog dat u vorig jaar met weemoed terugverlangde naar de gulden". Bij die algemene politieke

beschouwingen in 2007 heeft onze woordvoerder Kox echter het woord gulden ook niet gebruikt. Zo komen de praatjes in de wereld! Dit vergt correctie ten behoeve van de Handelingen.

De heer **Terpstra** (CDA): Ter wille van de Handelingen moet ik ook corrigeren. Gelet op mijn leeftijd twijfelt men aan mijn geheugen...

De heer **Reuten** (SP): Alleen aan het kortetermijngeheugen. Het langetermijngeheugen is geweldig.

De heer **Terpstra** (CDA): Maar als je ouder wordt, schijnt ook dat ... Maar goed. René van der Linden heeft in Europadebat aan de fractievoorzitter van de SP gevraagd welk verdrag hij dan zou hebben aanvaard. Hij was tegen het Verdrag van Lissabon en toen bleek dat hij ook tegen het Verdrag van Maastricht was. Daar is de euro geregeld, dus als je doorredeneert, was hij daar ook tegen.

De heer **Reuten** (SP): Ja, ja. Hallo. Wil de heer Terpstra zich in het vervolg wat correcter en preciezer uitdrukken?

Heren bewindslieden, ik weet niet wat u intussen hebt gedaan, maar ik kom ter zake. Ik dank de staatssecretaris voor zijn antwoorden. Ik denk dat wij over een paar weken uitgebreider zullen debatteren met hem. Ik richt mij verder tot de minister. Ik dank hem voor zijn kundig en gloedvol betoog in eerste termijn. Ik heb negen punten die ik graag naar voren breng.

Het eerste punt betreft normen. In eerste termijn sprak de minister over normen en over zijn idee dat wij toe zijn aan een herziening van de moraal in het kapitalisme. Ik stem daarmee in. Waar zijn wij beland met de inkomens? De minister onthulde dat ex-minister Zalm bij Fortis/ABN AMRO een jaarsalaris ontvangt van €750.000. Dat is ruim vijf keer een ministersalaris! Waar zijn wij beland als de minister vervolgens zegt dat dit toch maar mooi een van de laagste salarissen in de sector is en dat anderen hier een voorbeeld aan mogen nemen? Dit is een voorbeeld waarom de SP fulmineert tegen de inkomensverhoudingen. Het salaris bedraagt 50 keer het wettelijk minimumloon. Waarom zo hoog? Her en der horen wij dat de aanstelling van de heer Zalm een goede zet is. Mijn fractie is er minder van gecharmeerd. Ex-minister Hoogervorst zat drie maanden op het ministerie van Financiën. Dat leverde mede een kwalificatie op voor de positie van toezichthouder op de sector. Alle andere nog levende ex-ministers van Financiën kregen een hoge positie bij banken. Dat kan de indruk wekken dat ministers van Financiën wellicht met een schuin oog naar de sector kijken. Ik wil mij voorzichtig uitdrukken. Het lijkt mij niet goed dat deze indruk wordt gewekt. Deze wordt nog versterkt doordat de huidige minister van Financiën een directe voorganger als bankdirecteur aanstelt. Ik acht dit om de genoemde redenen niet zorgvuldig. Hoe ziet de minister dit?

De heer **Biermans** (VVD): Ik vraag mij af of de discussie op deze manier gevoerd moet worden. Ik vraag mij af of er zo gesproken moet worden over een bijzonder hooggekwalificeerde oud-minister van Financiën, geen ex-minister maar oud-minister, die naar het idee van de VVD-fractie de meest moeilijke klus op zich neemt die vandaag de dag valt te bedenken. Waar moet dit naartoe, wat is hiervan de bedoeling?

De heer **Reuten** (SP): Senator Biermans, ik denk dat u de strekking van mijn opmerking niet begrijpt. Ik twijfel niet aan de kwaliteiten van de heer Zalm. Ik heb gezegd dat het mij niet...

De heer **Biermans** (VVD): Mevrouw de voorzitter, wat mij betreft is dit voldoende. Het ging inderdaad niet over de kwaliteiten maar over de integriteit van een aantal oud-ministers. Daar hebben wij liberalen geen behoefte aan.

De heer **Reuten** (SP): Ik denk dat u dan toch de strekking van mijn opmerking niet heeft begrepen.

Er is nog een andere reden dat mijn fractie deze aanstelling weinig gelukkig vindt. De heer Zalm ontvangt een Bosbonus als hij tegen 2011 Fortis/ABN AMRO weer goed weet te verkopen. De vraag is op zijn plaats of wij, als er al bonussen in het vooruitzicht worden gesteld, die beter zouden koppelen de beste oplossing, namelijk een beter gegarandeerd stelsel in ons land, in plaats van aan één oplossing. Wat vindt de minister van dit idee?

Dan kom ik op mijn tweede punt, de 200 mld. aan interbancaire garanties. LeasePlan krijgt een Bosgarantie. Kan de minister uitleggen waarom deze garantie valt onder de regeling die systeembanken gaande moet houden? Waren de regels voor de 200 mld. wel goed? Het gaat hier immers om een bedrijf dat in essentie auto's verhuurt. Dat het daarbij een bankvergunning heeft, lijkt mij secundair. Is het mogelijk om de regels voor die 200 mld. alsnog te veranderen?

Ik kom op mijn derde punt, de toezichthouders. Ik heb geen antwoord gekregen op de vraag waarom nog geen enkele toezichthouder ontslag heeft ingediend. De minister zal wellicht zeggen dat ik daarvoor bij de toezichthouders moet zijn. Ik draai het om: heeft een van de toezichthouders de minister gevraagd, in deze of dergelijke bewoordingen, of het dienstig zou zijn om thans ontslag in te dienen? Ik begrijp dat de minister met betrekking tot de toezichthouders in een lastig parket zit. Hij moet immers nu, ten tijde van de crisis, met deze mensen samenwerken in het crisismanagement. Ik kan hem echter zeggen dat voor veel burgers -- ik spreek ze weleens -- moeilijk te begrijpen is dat geen enkele toezichthouder ontslag heeft ingediend. Begrijpt de minister dat burgers dit niet begrijpen? Wat kunnen wij daaraan doen?

Ik kom op mijn vierde punt. Acht de minister zich, niet in persoon doch wel functioneel, verantwoordelijk voor het falend toezicht? Ik verzoek de minister indringend om hier een rechtsstatelijk antwoord op te geven.

Mijn vijfde punt. De minister heeft gezegd: perfect toezicht bestaat niet. Op mijn vraag of toezichthouders wisten dat zij het niet snapten wat de bankiers deden, zei de minister: nee, dat wisten zij niet. Maar dan, zo dunkt mij, dient herhaling zich aan. Dit was voor mij de meest opmerkelijke en belangwekkende uitspraak van de minister in zijn eerste termijn. Hij zei impliciet: wij kunnen het toezicht wel oplappen, maar of het in de toekomst helpt, weten wij niet, want het kan uiteraard opnieuw gebeuren dat toezichthouders niet weten dat zij handelingen van banken niet snappen. Dit is voor mijn fractie hoofdargument om te pleiten voor een andere institutionele positie van banken. Aan het eind van de eerste termijn vroeg ik naar de opvattingen hierover van de minister. Hij zei, als ik het goed begrijp, dat de gedachten hierover nog niet uitgekristalliseerd zijn. Is het dan toch niet vreemd om Zalm nu al een bonus in het vooruitzicht te stellen voor verkoop van Fortis/ABN AMRO? Dat is toch te vroeg gesproken, zo lijkt mij? Ik wil graag een antwoord van de minister hierop.

Mijn zesde punt. De minister heeft gezegd dat instituten zoals het Centraal Planbureau niet toegerust zijn op het doorrekenen van het soort situaties waar wij nu mee van doen hebben. Dat begrijp ik. Maar wat gaan wij dan denken van de decemberramingen van het CPB? Daaraan zal alom in het land belang gehecht worden. Graag een antwoord hierop van de minister.

Op mijn zevende punt hoef ik geen antwoord van de minister te krijgen. Dat scheelt alweer. Mijn fractievoorzitter en vriend stimuleert mij om het doceren hier in te houden, maar ik kan het op één puntje even niet laten. Ik ben adept van Keynes, dat wil zeggen zijn monetaire analyse en zijn ideeën over hoe je uit een depressie kunt geraken, maar ik zie niets in neo-keynsianisme en in de IS/LM-benadering, conjuncturele vijfjafstemming. Daarom ook ben ik conjunctureel een fervent voorstander van trendmatige begrotingspolitiek.

Ik kom op mijn achtste punt. Ook hierop hoef ik geen antwoord van de minister te krijgen, omdat ik van tevoren al weet dat hij mij niet gaat willen antwoorden. Het is meer een suggestie. Zijn er depressieve dreigingen? Is er nog voldoende investeringsgeneidheid bij het Nederlandse bedrijfsleven? Dat er voldoende investeringsgeneidheid is, veronderstellen de huidige maatregelen. Ik wil de minister graag suggereren om plannen klaar te hebben liggen voor als er verdere ontslaggolven ontstaan. Dan, zo dunkt mij, zul je de afzet moeten stimuleren teneinde de investeringsgeneidheid te laten toenemen.

Mijn laatste punt gaat over de internationale afstemming van maatregelen in EU-verband. De minister zei daarstraks: ik wist niets van de plannen van Brown over de 2,5 procentpunt btw-verlaging. Wisten de andere ministers van Financiën, regeringsleiders enzovoorts dan wel van de Nederlandse plannen van afgelopen weken? Het is goed dat de Europese Unie initiatieven probeert te nemen, maar de Unie heeft kennelijk meer invloed bij privatisering en deregulering dan bij het

opraperen en lijmen van de scherven daarvan. Met die treurigheid eindig ik. Maar wellicht weet de minister morgen of in de nabije toekomst met zijn collega's nog iets moois te construeren.

*N

De heer **Van Driel** (PvdA): Mevrouw de voorzitter. Ik betreur de wijze waarop over de voorganger van deze minister is gesproken door mijn geëerde collega Reuten. Ik vind dat wij zo niet over mensen moeten praten. Impliciet hebben ook alle ministers van Financiën toch een beetje een snier gekregen in de zin van zij kijken allemaal naar hun toekomstige functie in de internationale of nationale bankwereld. Ik vind dat een iets te boude uitspraak die hij beter niet had kunnen doen. Dat vooraf.

De heer **Reuten** (SP): Het gaat mij om het respect voor de functie van minister van Financiën. Zo moet u mij begrijpen. Daar gaat het om. Het gaat mij niet om personen.

De heer **Van Driel** (PvdA): Jawel, maar het speelt dus over de rug van de heer Zalm, die door ons overigens vaak fel bestreden is, maar wel werd gerespecteerd. Hij aanvaardt nu een heel moeilijke klus, waarvan ik denk dat dit om te beginnen een soort steun vereist in de zin van: hij is benoemd daar, maak er het beste van. Van de wijze waarop u dat benadert, krijg ik toch een wat unheimisch gevoel. De wijze waarop u zegt: alle ministers van Financiën, kijken die allemaal niet naar een internationale functie, dat gaat nogal ver als de minister van Financiën hier zit in een openbare...

De heer **Reuten** (SP): U moet er ook een unheimisch gevoel bij krijgen. Dat heb ik namelijk zelf ook. Daar gaat het precies om.

De heer **Van Driel** (PvdA): Het spijt mij, maar die opvatting kan ik absoluut niet met u delen. Wij denken daar gewoon totaal verschillend over.

Voorzitter. Ik heb een aantal antwoorden gekregen, maar ook een aantal niet. Ik wil een aantal standpunten nog even markeren of stipuleren. Ten eerste iets over regulering en zelfregulering. Ik heb gezegd dat zelfregulering wat ons betreft voorlopig van de baan is. Ik heb ook gezegd: Basel II zouden wij niet meer moeten accepteren. Ik heb daar geen enkele reactie van de minister op gehoord. Hij is wel ingegaan op de eed. Hij trok een vergelijking met de taxateurs. Hij moet mijn collega Ton Heerts aan de overkant van het Binnenhof maar eens over de beëdigde taxateurs horen en wat zij in de bouwwereld allemaal hebben veroorzaakt. Het lijkt mij eerlijk gezegd een wat minder gelukkige vergelijking, want ik mag niet hopen dat beëdigde bankiers in de bankwereld tot dezelfde soort excessen komen als in een aantal gevallen beëdigde taxateurs, met alle schade voor de bouwwereld van dien. Die vergelijking sprak mij dan ook wat minder aan.

Ik ga nog kort in op het toezicht. Ik heb gevraagd wat het voor onze internationale positie betekent en voor onze positie in het IMF als China,

India, Brazilië, de Arabische landen enzovoorts meer geld daarin steken en meer positie willen. Vanuit hun standpunt bezien, is dat terecht, maar wat betekent dat voor ons? Wij hebben een zetel.

Ik ben het niet met mijn collega Biermans eens dat het jammer is dat er geen Europees toezicht is. Ik kan mij een soort constructie voorstellen à la de ECB met toezicht, zodat je het wel landelijk houdt met centraal een soort supervisor. Ik ben daar niet zo gelukkig mee. Dit gaat om Europese problemen en daar zou Europees toezicht op moeten zijn. Ik heb gevraagd wat de minister vond van de regelingen die McCreevy in hetzelfde kader heeft uitgevaardigd. Ik heb de vraag twee keer gesteld, maar geen antwoord gekregen en dat vind ik jammer.

De heer **Biermans** (VVD): Ik denk dat de woordvoerder van de PvdA-fractie te veel met zijn maakbaarheidsideaal bezig was. Ik had gezegd dat de VVD geen behoefte heeft aan alleen een Europees toezichtorgaan. Uiteraard heeft de VVD wel behoefte aan een overkoepelend orgaan, maar ook aan een nationaal toezichtorgaan. Ik denk dat wij het eigenlijk dus helemaal met elkaar eens zijn.

De heer **Van Driel** (PvdA): Dat hoop ik. In ieder geval wil mijn fractie toezicht op Europees niveau. Liever nog op mondiaal niveau, maar dat zal voorlopig wel een ideaal blijven. Laten wij maar stap voor stap gaan en meer stappen in die richting maken.

Voorzitter. Ik heb niet echt een antwoord gekregen op mijn vraag of er niet een minimum capital charge noodzakelijk is onder de nieuwe regelingen. Ik heb in dat verband 12% genoemd, waarop geantwoord werd dat het van het risico afhangt. Je moet het variëren. Toch kun je er ook een soort bodem in aanleggen. Je kunt zeggen wat het minstens moet zijn, wil men het vertrouwen terugwinnen en er een goed evenwicht ontstaan tussen het eigen vermogen en wat er uitgezet wordt. Dat was naar mijn mening op een aantal punten uit de hand gelopen en uit het lood geraakt. Ik vroeg de bewindsman of hij het pensioenfonds niet wilde garanderen. Hij antwoordde dat dat niet hoeft. Ik vond dat een tamelijk stevige uitspraak. Je kunt ook zeggen dat het gegarandeerd wordt omdat dit een stukje extra zekerheid zou geven. Als het toch niets kost, lijkt dat fantastisch. De bewindsman zei verder dat hij daarover niet gaat. Dat is niet helemaal waar. De minister gaat daarover niet in directe zin, maar hij gaat wel over het toezicht en de manier waarop ze met hun bezittingen qua waardering om moeten gaan. Daarop kan hij sterk invloed uitoefenen. De pensioenfondsen zitten op dit moment niet alleen klem omdat de aandelenmarkt zich slecht ontwikkelt, maar vooral door de lage rente die nog wel een paar jaar zo kan blijven waardoor de dekkingsgraad dramatisch daalt. Op korte termijn ontstaan daardoor overigens geen liquiditeitsproblemen; mensen kunnen wel uitbetalen. Het is echter de vraag wie nog onder de 105 zit en of er geen kleine of grote partijen bestaan die onder de 100 zitten. Daarom vroeg ik

de bewindsman of hij meer inzicht kon geven. Daarop zei hij dat het kabinet dat inzicht niet heeft. Misschien heeft het kabinet dat inderdaad niet, maar De Nederlandsche Bank natuurlijk wel. Op 1 oktober zijn de staten ingeleverd, dus je kunt het met een zakrekenmachientje snel even narekenen. Ik betreur het toch dat wij daarover niet iets meer te horen krijgen. Het aantal gepensioneerden in Nederland is hoog en het aantal mensen dat de pensioenen vertrouwt is hoog. Mijn fractie zou enige geruststelling voor deze mensen op prijs stellen.

Ik wil het nog even hebben over het Groei- en Stabiliteitspact. De bewindsman sprak daarover niet veel en stelde mij dus niet gerust. Ik ben bang dat die 3% behoorlijk overschreden zal worden. De 60% staatsschuld is door een aantal landen al overschreden. De bewindsman zegt dat het kabinet de doelstellingen voor de middellange termijn per land zal bekijken. Ik hoor de bewindsman graag uiteenzetten wat dit voor Italië precies betekent. Gaan wij met Italië afspreken dat men daar flink gaat bezuinigen in de komende jaren? Ik zie dat eerlijk gezegd niet gebeuren. Ik mag het wel hopen, maar het zou voor het eerst in vijftien jaar zijn dat op dat punt iets lukt in Italië. Ik kan mij niet voorstellen dat dit juist in deze tijd in één keer geregeld wordt. Hoe gaat het dan? Wat zijn de risico's die wij hiermee lopen?

Ik heb nog een paar andere kleine dingen. Ik heb gezegd dat wij misschien het strafrecht van toepassing moeten verklaren, voor gevallen dat er sprake is van echte nalatigheid of bedrieglijke bankbreuk. Ik heb de laatste tijd een aantal rechtszaken gezien dat mij deed denken dat wij wel erg terughoudend met het strafrecht omgaan. Ik heb ook nog iets gevraagd over de provincies. Er komt in 2009 een rapport. Ik zie een geweldige investeringscapaciteit bij de provincies, die de laatste tien jaar behoorlijk rijk zijn geworden terwijl er nog ontzettend veel taken liggen op het gebied van water, milieu en ruimtelijke ordening. Gebeurt er nog wat het geld, of wachten wij af? Wij hebben het niet gehad over het Holland Financial Centre. Ik trof de bewindsman lachend aan, dus ik dacht dat het dik gebakken zat. Ik merk daar echter verder niets van. Ik houd mijn argwaan op dat punt. Gebeurt er echt iets in Nederland, of wordt het voor een grijpstuiver weggezet?

Ten slotte heb ik nog gevraagd hoe de minister tegen een aantal strategische sectoren aankijkt en tegen een aantal zaken rond zorg en onderwijs waar aanbesteed moet worden. De minister hield het in eerste instantie bij een uiteenzetting over het boek van Reich. Daarna zei hij dat iedereen zoveel mogelijk wil, voor een zo laag mogelijke prijs. Ik paraphraseer een beetje, maar daarop komt het neer. Ik kan mij daarbij iets voorstellen bij ijzeren pijpen of bij wasmachines. Maar moeten wij dat ook willen bij zorg en onderwijs? En wat betekent het voor onze volkshuisvesting? Dat zijn terreinen die voor mijn fractie heel gevoelig liggen. Europa gedraagt zich in dat opzicht een beetje al te liberaal. Ik denk dat veel burgers daarmee grote problemen hebben. Het is ook niet nodig en kan leiden tot een vernietiging

van infrastructurele voorzieningen op het gebied van zorg en onderwijs, waaraan wij nog veel behoefte kunnen krijgen.

De staatssecretaris heeft nog uitgezocht hoe het zit met de betalingstermijnen. Hij zegt dat het iets voor Binnenlandse Zaken is. Toch zou ik het leuk vinden als de staatssecretaris nog eens in een brief uiteenzet hoe het echt zit met die 45 dagen en de drie maanden die door de overheid worden betaald. Eigenlijk zou 30 dagen een normale termijn zijn. Welke doelen stelt de overheid zich, om ook op dat punt een beetje betrouwbaar te zijn voor het bedrijfsleven? Zeker het midden- en kleinbedrijf heeft daarvan veel last. Die klagen daar wat mij betreft zeer terecht over.

*N

De heer **Laurier** (GroenLinks): Ik dank de minister en de staatssecretaris voor de uitgebreide beantwoording van de gestelde vragen. Daarbij is een eerlijk beeld geschetst van de situatie. Af en toe zeiden de bewindslieden ook dat zij sommige dingen nog niet weten; zij zullen in de toekomst verder ontwikkeld worden. Wij stellen dat zeer op prijs. Ondanks de uitgebreidheid van de beantwoording heeft mijn fractie niet op alle vragen antwoord gekregen. Op sommige punten zal er sprake zijn van een verschil van inzicht.

Ik vroeg of bijvoorbeeld in het kader van de milieuproblematiek, de begrotingsregels ook niet toegepast zouden kunnen worden op een ander terrein. Hoe kijkt de bewindsman daar tegenaan, vanuit zijn specialisme? Mijn fractie heeft daarop het antwoord gemist. Ik kan mij voorstellen dat daarover nog iets te zeggen valt. Zo niet, dan zal mijn partij de discussie daarover op een andere plek voortzetten. Het is te begrijpen dat de schetsen van het nieuwe financiële stelsel -- waarover ook een discussie mogelijk is -- niet nu onmiddellijk kunnen worden voorgelegd. Dat zal in de toekomst nog aan de orde komen. Wij verschillen van mening over de positie van de strategische gronden bij Fortis ASR. Ik begrijp dat de minister zegt dat de situatie niet oneigenlijk beleidsmatig mag worden gebruikt. Dat klopt, maar aan de andere kant wordt wel opgemerkt dat bankinstellingen een publiek belang hebben. Het gaat hier natuurlijk om een heel specifieke bank die overgenomen is door de Nederlandse staat. Het zou dan vreemd zijn dat bepaalde publieke doelstellingen van de rijksoverheid en andere overheden worden gefrustreerd, juist door de strategische grondposities. De minister heeft ook gesproken over een eventueel scheiden van de reguliere bancaire activiteiten en de meer risicovolle activiteiten. Dat zou heel lastig worden, gezien de verstrengeling van die twee. Dat argument klopt. Het argument dat het vanuit een oogpunt van risicospreiding wel eens verstandig zou kunnen zijn, verbaast mijn fractie enigszins, in het licht van wat wij net hebben meegemaakt. Je zou zeggen dat een dergelijk type risicospreiding juist tot meer risico zou kunnen leiden.

De minister sprak ook over de rating agencies. Hij vond dat dat geen overheidsinstanties

kunnen zijn. Mijn fractie denkt daar anders over. Van groot belang is juist de onafhankelijke positionering daarvan, inclusief de financiering in het geheel. Mijn fractie was blij met de opmerking van de minister over de toelating van producten. Als de producten niet gesnapt worden, zouden zij in ieder geval niet toegelaten moeten worden.

Ook mijn fractie heeft gepleit voor een parlementair onderzoek, niet zozeer om alles dunnetjes over te doen en op te schrijven wat wij al weten, maar omdat wij denken dat een dergelijk parlementair onderzoek een bijdrage kan leveren aan de scherpheid en kwaliteit van het toezicht, inclusief van onszelf als politici.

*N

De heer **De Boer** (ChristenUnie): Mevrouw de voorzitter. Ik dank beide heren bewindslieden voor hun uitvoerige beantwoording. Wij waarderen het dat de minister is ingegaan op diepere beweegredenen van mensen, als het gaat om de toename van geld en goed. Er is inderdaad een balans nodig waarbij een economie van denken op de langere termijn en gerichtheid op duurzaamheid centraal staat. Wij hopen en verwachten dat dit kabinet in financieel-economisch opzicht zo wil werken en daarbij nadrukkelijk de zwaksten in onze samenleving niet zal vergeten, maar behulpzaam zal zijn. Ik kan mij niet anders voorstellen dan dat ook de VVD het hier hartgrondig mee eens is.

In het kader van crisismanagement stelt de minister dat vertrouwen noodzakelijk is om de genomen maatregelen goed te laten werken. Ook dat zijn wij met hem eens. Toch, zo stelde ik in eerste termijn, blijven banken nu nog de rem zetten op kredietverlening aan banken. De minister van Economische Zaken noemde dat in de NRC van zaterdag een probleem. Wil hij nog even ingaan op de vraag wat werkelijk mogelijk is om dat te doorbreken?

Een ander concreet punt betreft de onderuitputting. In de brief van de minister en van de minister-president van 21 november jongstleden zegt de minister -- zo begreep ik hem althans -- dat die onderuitputting er altijd is, dat er geld is om projecten naar voren te halen, maar dat het heel lastig is om die projecten te vinden. Als er kant-en-klare projecten zijn, bijvoorbeeld op het terrein van de revitalisering van oude bedrijfsterreinen of de aanpak van grote monumenten via een soort kanjerregeling van een paar jaar geleden, doelt de minister daar dan ook op?

Wij zijn erg benieuwd naar het antwoord van het kabinet op de in deze Kamer aanvaarde motie. Gezien de antwoorden in het perspectief van waaruit de minister werkt, kan het niet anders dan dat het kabinet de uitvoering daarvan zeer serieus neemt. Wij wachten dat dan ook vol vertrouwen af.

Dat de staatssecretaris stelt geen voorstander te zijn van nieuwe milieueffingen, nemen wij op dit moment voor kennisgeving aan.

De **voorzitter**: Wij zijn nu toe aan de tweede termijn van de regering. De minister van Financiën

kan meteen doorgaan, zo heeft hij gezegd. Ik geef hem gaarne het woord.

**

*N

Minister **Bos**: Mevrouw de voorzitter. Via u dank ik de leden voor hun bijdragen in tweede termijn. Het is misschien het gemakkelijkste als ik de bijdragen in volgorde afloop.

Dat is een gemakkelijk begin, want de heer Biermans heeft al een aantal conclusies geheel voor eigen rekening getrokken waarmee wij het verder eens of oneens kunnen zijn. De twee vragen die hij wel stelde, waren zo intrigerend dat ik die aan het eind van mijn tweede termijn zal beantwoorden.

Overigens roerde hij nogmaals aan dat het hem blijft intrigeren om, ook met alle kennis die wij nu hebben, terug te kijken op de vraag wat de toezichthouder nu eigenlijk wist en snapte en wat daaruit te leren valt. Zoals ik in eerste termijn heb gezegd, ben ik bereid De Nederlandsche Bank te vragen om op dat punt de eigen opinie te formuleren en via een brief aan mij aan u te doen toekomen.

De heer Terpstra had wijsheden in huis of geld wel of niet gelukkig maakt en zo ja of nee, bij wie dan wel of niet. Gelukkig had hij ook een paar iets gemakkelijker te beantwoorden vragen.

De eerste vraag is hoe het nu zit met de commissarissen die op voordracht van de overheid worden benoemd. Zijn zij wel zo normaal als hij meende te kunnen afleiden uit mijn poging tot antwoord in eerste termijn? Ik heb slechts willen zeggen dat ook voor deze commissarissen geldt dat zij een positie hebben die in ons vennootschapsrecht staat omschreven en dat zij uiteindelijk zonder last of ruggespraak functioneren. Zij hebben echter wel een bijzondere positie gekregen in de raad van commissarissen, omdat in een privaatrechtelijk contract tussen de overheid en de betrokken bedrijven aan deze twee commissarissen bij elk van die instellingen een de facto vetorecht is toegekend op een aantal terreinen. Bijvoorbeeld een voorstel voor een nieuw bezoldigingsbeleid kan niet de raad van commissarissen passeren zonder dat deze twee het daarmee eens zijn. Hetzelfde geldt voor overnames, fusies, afstotingen en majeure strategische wijzigingen. Zij hebben dus de mogelijkheid om die positie te gebruiken, maar ik kan hen niet verplichten om van die mogelijkheid gebruik te maken. Daarin komt hun oorspronkelijke vennootschapsrechtelijke positie terug van de onafhankelijke commissaris die uiteindelijk zonder last of ruggespraak de taak uitoefent.

Een andere vraag van de heer Terpstra was of er in het Verenigd Koninkrijk en in Duitsland sprake was van een totale garantie aan spaarders. Van het Verenigd Koninkrijk is mij noch ons daar iets van bekend. Wij weten dat er in Duitsland zo'n anderhalve maand geleden in ieder geval een uitspraak is gedaan door bondskanselier Merkel dat alle spaargelden in principe gegarandeerd waren. Tot op heden is ons echter niet bekend dat er vervolgens ook wetgeving in Duitsland is doorgevoerd die daaraan invulling geeft,

vergelijkbaar met de wijze waarop wij ook wettelijk de limieten van ons depositogarantiestelsel van een kleine €40.000 hebben opgehoogd naar €100.000. Dat heeft via een ministeriële regeling de benodigde formele status gekregen. Van een vergelijkbare ophoging in Duitsland is ons niets bekend. In vergaderingen in Europa is door Duitse vertegenwoordigers een aantal keren gezegd dat de desbetreffende uitspraak vooral een politiek karakter had: bij ons zijn uw spaarcenten veilig. Oftewel, wij zullen er alles aan doen om ervoor te zorgen dat banken niet in de problemen komen. Maar nogmaals, dat heeft vooralsnog niet geleid tot wetgeving in formele zin waarbij de in Duitsland geldende garantielimieten zijn opgehoogd.

De heer Terpstra vroeg nog naar de rol van werknemers en een aantal van de ideeën die met name door het CNV zijn gepresenteerd hoe zij graag hun positie, invloed en zeggenschap geborgd zouden willen zien in het verdere nadenken over de toekomst van Fortis/ABN AMRO. Wij hebben in een brief aan het CNV antwoord gegeven op hun ideeën. Ik vind dat het nu aan het CNV is om te beslissen of zij dat openbaar willen maken of niet. Wij hebben wel een zekere terughoudendheid betracht, ook in het antwoord in die brief, omdat wij uiteindelijk de aandeelhouder zijn. De relatie tussen een aandeelhouder en werknemersvertegenwoordigers is toch een andere dan tussen het bestuur van de onderneming en werknemersvertegenwoordigers. Dat is toch primair het lijntje waarlangs het contact moet verlopen. De aandeelhouder past een zekere terughoudendheid om direct in dat contact te treden.

De heer Terpstra heeft mij gewaarschuwd dat ons enthousiasme voor de nieuwe Amerikaanse president ook nog wel eens kan leiden tot een verzoek om verhoogde defensie-inspanningen. Dat wachten wij dan met onverminderd enthousiasme af.

Ik kom bij de heer Reuten. Het moet mij van het hart dat het begin van zijn betoog mij totaal niet beviel. Ik kon niet anders dan concluderen dat er impliciet werd gesuggereerd dat ministers van Financiën bij het benoemen van voormalige ministers van Financiën in andere banen vooral hun eigen toekomstige positie in de gaten houden, inclusief de arbeidsvoorwaarden die aan zo'n toekomstige positie verbonden zijn. U gebruikte zelf woorden zoals "u moet de indruk vermijden dit of dat". Dit betekent gewoon dat hiermee een integriteitsvraag door u ter discussie wordt gesteld. Ik vind dat u zich dan ook daarover moet uitspreken. Daarover moet je geen twijfel laten bestaan. Als u een probleem hebt met mijn integriteit vanwege de manier waarop de heer Zalm benoemd is en de arbeidsvoorwaarden die daarbij aan de orde zijn, dan nodig ik u uit de Kamer om een uitspraak daarover te vragen. Als dat niet zo is, vraag ik u ook dat hier expliciet te bevestigen.

De heer **Reuten** (SP): Daar wil ik duidelijkheid over geven. Ik trek uw integriteit niet in twijfel. Ik heb wel gezegd dat je zeer omzichtig moet omgaan met dit soort benoemingen, gegeven het feit dat alle nog levende ministers van Financiën een

belangrijke, hoge functie in de bancaire wereld hebben of hebben gehad. Het gaat mij om de integriteit van het ministerschap van Financiën. Uw integriteit trek ik niet in twijfel. Het gaat mij om de functie van minister van Financiën.

Minister **Bos**: Ik ben blij dat de heer Reuten bevestigt dat er over de integriteitskwestie geen twijfel is. Dat nu twee voormalige ministers van Financiën buitengewoon goed terecht zijn gekomen, heeft misschien ook iets te maken met hun integriteit, met hun kennis van zaken, met de ervaring die zij hebben opgedaan in de financiële wereld en met het gezag dat zij daarbij hebben verworven. De heer Hoogervorst is indertijd in zijn huidige functie benoemd na een sollicitatieprocedure met verschillende kandidaten en een extern werving- en selectiebureau. Ik ben er slechts op het eind bij betrokken geweest om een stempel te zetten onder de voordracht door de raad van toezicht van de Autoriteit Financiële Markten.

Over de benoeming van de heer Zalm kan ik het volgende zeggen. Als je iemand zoekt die volgens De Nederlandsche Bank voldoende weet van bankieren, die iets begrijpt van en liefst affiniteit heeft met het politieke debat over wat het betekent als de overheid 100% aandeelhouder is van een bedrijf, die het legitiem vindt dat in de politiek discussies plaatsvinden over de vraag wat zo'n bedrijf doet en als je een chief executive verwacht die daar niet opeens verkrampd door raakt maar het misschien zelfs wel leuk vindt om daarmee om te gaan, als je ook nog iemand zoekt die autonoom en eigenwijs genoeg is om een frisse wind te laten waaien in een organisatie wanneer je ervan overtuigd bent dat het bankieren van de toekomst niet hetzelfde kan zijn dan het bankieren van het verleden; als je iemand zoekt die in staat is om twee totaal verschillende bedrijfsculturen bij elkaar te brengen, omdat hijzelf in geen van beide bedrijfsculturen wortels heeft; als de heer Reuten iemand kan vinden die bereid is om dat werk te doen, ook nog eens tegen een salaris en tegen arbeidsvoorwaarden die aanmerkelijk soberder zijn dan waar dan ook in de financiële sector op dit moment, dan mag hij op mijn stoel plaatsnemen. Ik verzeker hem echter: zo iemand vindt hij niet en wij hebben hem wel gevonden.

De heer **Reuten** (SP): De argumenten die de minister net heeft gegeven begrijp ik en dat respecteer ik. Ik wens die echter wel te plaatsen tegen de achtergrond die ik net heb geschetst en ik wil erop wijzen hoe die achtergrond overkomt op Nederlandse burgers.

Minister **Bos**: Ook tegenover die Nederlandse burgers zal ik het verdedigen. Ik zal dus ook tegenover de Nederlandse burgers verdedigen dat de toekomstige chief executive van Fortis/ABN AMRO geen bonus krijgt omdat hij ergens een snelle deal afsluit en alleen maar een bonus krijgt als alle 10 miljoen Nederlandse belastingbetalers voordeel hebben van de manier waarop hij uiteindelijk dat bedrijf naar de beurs brengt of aan een partner verkoopt. Anders krijgt hij geen bonus.

De enige die mag beoordelen of de verkoop van Fortis/ABN AMRO op dat moment een goede verkoop is, of de prijs goed is en of daarmee een duurzame route wordt uitgestippeld voor dat bedrijf, is de aandeelhouder. Daar zitten wij bij. Die bonus krijgt hij ook pas na twee jaar. Op die manier kunnen wij ook nog na twee jaar vaststellen of een duurzame route was uitgestippeld dan wel of dat het slechts ging om een deal die op korte termijn allemaal prachtige baten oplevert die je na één of twee jaar alweer kwijt bent. Ik meen dat er heel goede waarborgen zijn ingebouwd voor het publiek belang en de belastingbetaler. Dan vind ik dat iemand die goed presteert goed mag verdienen. Dat zal ik tegenover elke burger verdedigen.

Dan kom ik op het eerste punt: LeasePlan. Het is zoals het is. In de regeling staat dat een bank voor de regeling in aanmerking kan komen. Een bank is een bank als zij een banklicentie heeft. Dat deze bank ook auto's ter beschikking stelt, doet daar op zichzelf niets aan af. Wij hebben wel duidelijk gemaakt dat wij het gebruik van deze regeling zorgvuldig blijven volgen. Als wij de indruk krijgen dat zij toch wordt gebruikt door partijen waarvoor zij eigenlijk niet is bedoeld, of dat een type partijen die er gebruik van maken een ander type verdringt, dan kunnen wij altijd ingrijpen en altijd de voorwaarden veranderen waaronder het een en ander plaatsvindt. Op dit moment zien wij daar echter geen reden toe.

De derde vraag van de heer Reuten was waarom eigenlijk nog geen toezichthouder is teruggetreden. Zijn vraag klopt wat de Nederlandse situatie betreft. Ik durf niet met zekerheid te zeggen of ook in Europa nergens een toezichthouder is teruggetreden naar aanleiding van de crisis. In IJsland zijn de afgelopen tijd wel degelijk de nodige personen gesneuveld. Voor ons is de toets of een toezichthouder verwijtbaar heeft gehandeld. Dat is bepaald niet mijn indruk als ik kijk naar de manier waarop de heer Wellink zich tijdens het ontrollen van de kredietcrisis heeft opgesteld. Integendeel. Ik vind dat de heer Wellink ook in internationale fora een leidende functie vervult bij het leren van lessen uit de crisis. Ook mijn persoonlijke samenwerking met hem is zeer goed geweest. Ik heb dus geen enkele reden om zelfs maar te zinspelen op verwijtbaarheid, laat staan op de noodzaak om terug te treden.

De heer Reuten vraagt vervolgens naar mijn verantwoordelijkheid als minister. Naar ik meen, werd ik zelfs uitgenodigd om daarop een volledig rechtsstatelijk, of misschien staatsrechtelijk, antwoord te geven. Ik ben in staatsrechtelijke zin 100% verantwoordelijk voor en aanspreekbaar op het optreden van de toezichthouders in dezen, zelfs als zij fouten hebben gemaakt die ik op dit moment niet kan duiden.

Het vijfde punt van de heer Reuten was niet zozeer een vraag als wel een statement. Hij was iets verontrust door mijn stelling die hij paraphraseerde als "het oplappen van toezicht helpt niet". Ik denk dat beter toezicht mogelijk is dan wij in het verleden hebben gehad. Dat geldt zeker als wij erin slagen om dat grensoverschrijdend te

organiseren. Ik denk dat een deel van de crisis in Europa in een heleboel opzichten te maken heeft gehad met het feit dat tussen Europese landen werd geconcurrereerd op het vlak van toezicht. Het was aantrekkelijk om minder toezicht te hebben, want dan kwamen de banken en de verzekeraars zich wel vestigen. Als je dat soort zaken wilt tegengaan, moet je ervoor zorgen dat je op Europees niveau een level playing field van toezicht creëert. Het toezicht kan zeker beter. Het enige wat ik heb willen zeggen is dat je niet moet denken dat je elk probleem kunt oplossen met toezicht. Heb niet de illusie dat zoiets als een perfect toezicht bestaat, waarna er geen enkel risico meer is en er niks meer fout kan gaan. Een toezichthouder is immers altijd net een stap later dan de markt. Dat betekent dat de toezichthouder altijd moeite zal hebben om alle risico's te voorkomen. Dat is het enige wat ik heb willen zeggen.

De heer **Reuten** (SP): De minister zegt dat het toezicht weer verkeerd kan lopen. Moet je daar dan geen consequentie aan verbinden voor de positionering van banken in de toekomst?

Minister **Bos**: Ik ken geen positionering die toezicht uitsluit. Zelfs als je de conclusie zou trekken dat je dan maar banken voor 100% in eigendom moet nemen, zou zich een heel ander type risico's voordoen, waarbij het ook fout kan gaan. Mij is in ieder geval niet bekend dat staatsbanken minder fouten maken of minder risico lopen dan commerciële banken. De risicoloze positionering van de bank noch van de toezichthouder ken ik niet.

De heer **Reuten** (SP): Ik ben het geheel met de minister eens op dit punt. Het gaat mij weer om het punt: private winsten, gesocialiseerde verliezen. Als een bank staatseigendom is, onder toezicht staat enz., enz., dan heb je publieke winsten, publieke verliezen.

Minister **Bos**: Daar heeft de heer Reuten gelijk in. Of het dan per saldo beter uitvalt dan wanneer je het privaat houdt met een goed toezicht en een goede regulering, waag ik te betwijfelen.

Het zesde punt van de heer Reuten was een analytische vondst. Hij hoort mij het ene moment zeggen "de modellen kunnen een raming van de recessie niet aan", en het volgende moment hoort hij mij zeggen "in december komen de nieuwe ramingen". Zijn vraag -- wat heb ik nou aan die ramingen als de modellen het niet aankunnen -- is dus terecht. Het enige wat wij weten over modeluitkomsten is dat deze nooit kloppen. Dat is ook gezegd door het Centraal Planbureau over de ramingen die het levert. Dat is een heel harde, maar simpele waarheid. Groeivoorspellingen en groeiramingen kloppen zelden. Dat zal ook nu weer zo zijn, maar het is de best mogelijke raming op dat moment op basis van de best beschikbare informatie. Dat is in het algemeen toch altijd net wat beter dan dat je helemaal niets hebt op basis waarvan je je koers kunt uitzetten.

Punt zeven. Het college over Keynes heb ik aanhoord en begrepen en ik ben het ermee eens.

Bij zijn achtste punt vraagt de heer Reuten of er depressieve dreigingen zijn, of er voldoende investeringsgeneigdheid is en of er plannen zijn om eventueel verder te stimuleren. Ik weet wat de heer Reuten weet over data inzake consumentenvertrouwen en producentenvertrouwen. Die zijn vandaag ook weer binnengekomen. Ik ken geen diepere ontwikkelingen. Er is reden tot zorg her en der, maar er is geen reden tot paniek. Wij beoordelen van moment tot moment of er een noodzaak is om extra maatregelen te nemen. Wij sluiten bij voorbaat helemaal niets uit. Voor ons is morgen het eerstvolgende relevante moment. Dan komt de Europese Commissie met een raamwerk over hoe zij vindt dat verdere maatregelen in Europees verband moeten worden afgestemd. Dat kan weer een leidend kader zijn voor Nederland.

De negende vraag was of andere landen wisten van de Nederlandse plannen. Het antwoord daarop is "nee". Dat was ook niet nodig, omdat onze plannen relatief bescheiden zijn vergeleken met wat bijvoorbeeld in Engeland is gebeurd, maar vooral omdat wij volstrekt binnen de randvoorwaarden van het Groei- en Stabiliteitspact zijn gebleven. Met de plannen die gisteren zijn gepresenteerd, schiet het begrotingstekort in Engeland over 8% heen en dan heb je meteen een kanjer van een probleem in termen van de Europese afspraken.

Ik noteer de bedenkingen van de heer Van Driel bij de vergelijking tussen credit rating agencies en taxateurs. Ik zal een nieuwe moeten bedenken, nadat ik heb gesproken met de heer Heerts van de overkant. Ik blijf zeggen dat het in publiek eigendom nemen van credit rating agencies mij voorsnog een stap te ver is. Het probleem met credit rating agencies was dat zij een black box waren voor de buitenwereld. Niemand wist op welke basis ratings tot stand kwamen. Als wij die zwarte doos openen, dat proces transparant maken, goede afspraken maken over hoe de beloning tot stand komt, zeg ik ook tegen de heer Laurier, en daarbij proberen elementen van onafhankelijkheid ten opzichte van de cliënt tot stand te brengen, dan hoeven wij de ultieme stap naar publiek eigendom niet te maken. Commissaris McCreevy komt op heel korte termijn met voorstellen hierover. De heer Van Driel sprak over voorstellen van Commissaris McCreevy over toezicht, maar mijn ambtenaren en ik kunnen niet ontdekken over welke voorstellen hij het heeft. Dit zijn de enige voorstellen van McCreevy die ik ken.

De heer **Van Driel** (PvdA): Hij is vier weken geleden gekomen met voorstellen over de kapitaalbezittingen of de capital charge van banken. Daarover bestaat wat onduidelijkheid. Er is binnen Europa enige discussie geweest of hij zich daarmee niet te ver het veld in begaf.

Minister **Bos**: Volgens mij is dat de Europeesrechtelijke vertaling van de Basel II-akkoorden in solvabiliteitsrichtlijnen en dergelijke.

De heer **Van Driel** (PvdA): Daarover zou u een opvatting kunnen hebben.

Minister **Bos**: Ja, die steunen wij, maar ik realiseer mij dat u daarover iets minder enthousiast bent. Dat heeft onder andere te maken met uw opvatting dat er een verplichte bodem gelegd moet worden in de capital charges. Als ik de president van De Nederlandsche Bank vraag om een brief te sturen over hoe hij terugkijkt op de geleerde lessen, zal ik hem ook de vraag stellen hoe over dat voorstel wordt geoordeeld.

De heer Van Driel vroeg naar de gevolgen voor Nederland als de governance van instituties zoals IMF verandert en landen zoals China, India en Brazilië daarin meer stem krijgen. Het IMF heeft de afgelopen jaren al een bescheiden slag gemaakt op dit gebied en daarmee volgens het Nederlandse kabinet aan legitimiteit gewonnen. Een van de conclusies die in Washington is getrokken, is dat de discussie niet afgelopen is en dat een nieuwe ronde zal moeten volgen. Dat zal niet makkelijk zijn, maar de principiële positie van de Nederlandse regering is dat het IMF de veranderende machtsverhoudingen in de wereld, in economische en in andere zin, ook in de eigen bestuursstructuur dient te reflecteren. Er is geen enkele reden voor Nederland om al te voortvarend te zijn bij het opgeven van de eigen positie in dat bestuur, omdat wij daarvoor economisch en financieel te belangrijk zijn, juist in dat deel van de economie waar het IMF over gaat.

De heer **Van Driel** (PvdA): Wij nemen daarin een belangrijke positie in, die ik natuurlijk ook graag zou willen handhaven. Ziet u mogelijkheden om dat in combinatie met andere landen te doen of in afwisseling in EU-verband? Dat dit niet te handhaven valt, staat voor mij als een paal boven water, gezien het feit dat de Arabische landen en China er als opkomende grootmachten geld in stoppen.

Voorzitter: Timmerman-Buck

Minister **Bos**: Er zijn langs twee lijnen vele varianten op de huidige situatie mogelijk, bijvoorbeeld of men een vaste of roulerende stoel heeft. Ik denk dat Nederland zeer voorzichtig moet zijn bij het denken over scenario's waarbij de Nederlandse stoel ter discussie staat, zolang niet duidelijk is hoe dat uitwerkt voor de stoelen van een aantal andere Europese landen. Als je een stoel hebt, is er een heleboel variatie wat betreft de hoeveelheid invloed en het gewicht van je stem. Als de governance weer een slag moet worden gedemocratiseerd, zal ook Nederland een beweging moeten maken, maar alles in gepaste mate. Het lijkt mij volstrekt legitiem om het nationaal belang daarbij niet uit het oog te verliezen.

De heer Van Driel vroeg nogmaals of het nodig is om een nominale garantie te verlenen voor pensioenen. Ik herhaal wat ik hierover in eerste

termijn heb gezegd. Pensioenafspraken en wat daarbij wordt gegarandeerd, zijn echt een zaak tussen werknemers en werkgevers. De Nederlandse overheid past daarbij enige terughoudendheid. Wat de liquiditeitspositie betreft is er geen directe noodzaak om garanties te geven.

De heer Van Driel vroeg naar de toekomst van het pact. Dit onderwerp staat de komende twee weken centraal bij de Nederlandse inbreng in de Europese besprekingen. Het lijkt redelijk onvermijdelijk dat het ene na het andere land komt met allerlei pakketten en maatregelen. Het zou niet te verkopen zijn, slecht voor Europa en slecht voor Nederland, als wij aan het eind van die achtbaan geen pact meer over zouden hebben. Onze inzet is er de komende tijd vooral op gericht om de voorwaarden waaronder een en ander mag, nadrukkelijk te verbinden aan het pact en om aanvullende afspraken te maken over hoe wij omgaan met tekortoverschrijding, zodat wij kunnen terugvallen op de afspraken die wij hierover hadden, als de situatie straks weer wat gestabiliseerd is.

De heer Van Driel vroeg ook naar het gebruik van het strafrecht in reactie op de crisis. Ik roep in herinnering dat onder de Wet op het financieel toezicht marktmisbruik is en was verboden en dat dan zowel bestuurlijke boetes als strafsancities aan de orde kunnen zijn. De bestuurlijke boetes staan misschien in een slecht daglicht ten opzichte van strafrechtelijke sancties omdat zij betrekkelijk licht waren. Het ging om een maximale boete van €96.000 die afhankelijk van de draagkracht van de overtreder kon oplopen tot maximaal €480.000. Wij werken nu aan een verhoging van de bestuurlijke boete ingevolge marktmanipulatie in de richting van 2 mln. Vervolgens willen wij aan dat voorstel de mogelijkheid toevoegen om behaald voordeel terug te vorderen en dan kan het echt om forse bedragen gaan. Daarnaast blijft strafrechtelijke handhaving van marktmisbruik mogelijk, met inbegrip van ontneming van onrechtmatig verkregen voordelen. Dat is feitelijk de pluk-zewetgeving, die ook hier van toepassing is.

De heer Van Driel vroeg bijna terloops naar de vermogenspositie van provincies. Daarover zou ik heel lang kunnen praten, maar dat zal ik niet doen. Laat ik het erop houden dat wij goede redenen hebben gehad om de Raad voor de Financiële Verhoudingen te vragen een onderzoek te starten naar de vermogenspositie van provincies, onder andere in het licht van het toekomstige belastinggebied van provincies. Deze discussie komt ook op omdat de opcenten op de motorrijtuigenbelasting uiteindelijk ook onderdeel zullen worden van de kilometerheffing. Dat er inderdaad enige indicatie is om te veronderstellen dat er her en der misschien een wat ruim bemeten vermogenspositie is, kan ik niet ontkennen.

De heer Van Driel vroeg ten slotte hoe het zit met Holland Financial Centre. Dat vond hij allemaal mager. Ik vraag mij af hoeveel meer je moet doen dan het overnemen van twee banken en twee verzekeringsmaatschappijen en die allemaal terugbrengen in Nederlandse handen. Dan hoor je

nog dat je onvoldoende doet voor Holland Financial Centre. De vraag hoe wij van die twee banken weer een vitale, Nederlandse bank willen maken, heeft ook te maken met hoe wij Nederland als financieel centrum juist sterk willen maken. In de ministerraad hebben wij een wetsvoorstel aangenomen over de pensioenpremieplichtige instelling, de PPI, waarmee pensioenfondsen ook over de grens kunnen ondernemen. Kortom, op dit gebied is echt het een en ander aan het gebeuren. Het ontbreekt dit kabinet niet aan commitment en ambitie.

De heer **Van Driel** (PvdA): Dat zeg ik niet, maar de minister praat er een beetje omheen. Holland Financial Centre was een centrum voor studie, opleiding en scholing en het zou een centre of excellence in Europa en de wereld moeten zijn. Die ontwikkeling zie ik niet. Juist wat de minister nu heeft gedaan met ABN AMRO en Fortis zou een geweldige casestudy kunnen zijn, maar er wordt te weinig geld in het centrum gestoken -- 12 mln. is eigenlijk te weinig -- en te weinig samengewerkt met de relevante universiteiten. Ik zie het zich niet ontwikkelen en dat vind ik jammer, juist in verband met onze financiële positie, los van de PPI en die fusie.

Minister **Bos**: De zorg van de heer Van Driel betreft dan niet zozeer Holland Financial Centre in het algemeen, maar een specifiek onderdeel daarvan, de Duisenberg School of Excellence dat is gericht op het vormen van een centre of excellence op het gebied van scholing in financieel management en allerlei andere vormen van financiële dienstverlening. Ik heb de indruk dat dit redelijk goed loopt, maar ik houd me aanbevolen voor informatie die van het tegendeel getuigt.

De heer Van Driel heeft ook gesproken over de strategische sectoren zorg en onderwijs en hoe die worden doorkruist door aanbestedingsregels uit Europa. Dit ligt niet helemaal op mijn weg en behoort al helemaal niet tot mijn portefeuille. Ik zal die vragen graag doorgeven aan de minister van Economische Zaken. Zij zal erop antwoorden.

De heer Laurier heeft nogmaals mijn aandacht gevraagd voor de groene Zalmnorm. Ik zal erover nadenken en er later op terugkomen. Ik kan de consequenties op dit moment heel moeilijk overzien. Het komt eigenlijk neer op klimaatneutraal begroten en voordat wij pretenderen zoiets op een goede manier te kunnen uitvoeren en boekhouden, zou de rijksoverheid misschien vooral eerst het eigen huis op orde moeten brengen. De rijksoverheid moet bijvoorbeeld werk maken van duurzaam inkopen; dat moet gemeengoed worden en dat is al een enorme opgave. Wij zullen niettemin proberen die met niet aflatende ijver tot stand te brengen.

Ik noteer dat de heer Laurier het niet met ons eens is over de terughoudendheid die wij betrachten om ons met de grondposities van ASR Nederland te bemoeien. Toch is dit alleen al uit oogpunt van corporate governance iets waar je als aandeelhouder van weg zou moeten blijven en helemaal als je de twee functies van overheid en

aandeelhouder niet oneigenlijk met elkaar wil vermengen.

Op de spaarbanken ben ik in de eerste termijn ingegaan en de credit rating agencies zijn net ook aan de orde geweest.

De heer De Boer vroeg wat nu precies de problemen zijn met het naar voren halen van projecten als het niet het geld is. Ik noem bijvoorbeeld beroepsprocedures van belanghebbenden bij infrastructuurprojecten, de Habitatrichtlijn, fijnstof en al dit soort fijne zaken die op zo'n moment kunnen worden opgebracht. Soms heeft het te maken met de duur van vergunningprocedures, soms is het puur bureaucratie, soms zijn het fysieke tekorten in die zin dat aannemers en personeel op tijd beschikbaar moeten zijn, soms is er sprake van traagheid bij de overheid, doet de Tweede Kamer er lang over voordat iets is goedgekeurd of worden er amendementen ingediend die ertoe leiden dat de aard van een project wordt bijgesteld en de plannen worden gewijzigd of opnieuw gemaakt. Vooral dit soort factoren zorgen voor vertraging en ze leiden er de facto toe dat er sprake is van onderuitputting bij dit type publieke investeringsprojecten. Dit breng mij tot de stelling dat geld eigenlijk nooit het probleem is, maar dat dat veeleer ergens anders zit.

De heer **De Boer** (ChristenUnie): Zegt de minister daarmee dat daar waar projecten wel klaarliggen die de moeite waard zijn, er geld beschikbaar is?

Minister **Bos**: Ja, wij komen geen geld tekort voor wat er is gepland.

De heer **De Boer** (ChristenUnie): Daarom noemde ik het voorbeeld van een kanjerregeling voor monumenten waarvoor de projecten vaak al klaarliggen.

Minister **Bos**: Onze zoektocht spitst zich op dat soort voorbeelden toe.

De heer De Boer heeft verder gevraagd hoe het wantrouwen uit de markt kan worden weggenomen. Wij stellen de nodige hoop in het garantiestelsel waarvan LeasePlan nu de eerste gebruiker is. Wat ons betreft kunnen er nog vele volgen. Dit zou er echt toe moeten bijdragen dat financiële partijen weer geld aan elkaar lenen en dat het daarmee voor financiële partijen ook weer gemakkelijker wordt om door te lenen aan bedrijven en ondernemers. Daarnaast speelt natuurlijk voor iedere ondernemer een rol dat op het moment dat de algemene economische vooruitzichten weer beter worden en winstverwachtingen weer positief kunnen worden bijgesteld, dat ook een reden is om weer minder wantrouwen ten opzichte van de toekomst te hebben. Op al die momenten waar het wat hapert en stukt, is het misschien juist aan een partij als de overheid om een zetje te geven. Dat is in zekere zin ook wat wij hebben proberen te doen afgelopen vrijdag.

Ik ben de heer Biermans nog een antwoord op twee vragen schuldig. De eerste was een soort

halve vraag, namelijk is deze minister niet veel te liberaal. Ik wijs hem er toch nog maar eens op dat echte liberalen de weg naar de sociaaldemocratie allang hebben gevonden, omdat de vrijheid voor iedereen nergens in betere handen is dan bij de sociaaldemocratie. Misschien is het nog accuratere antwoord -- in ieder geval past het bij deze actualiteit -- hetgeen de minister-president van Luxemburg mij toevoegde. Na het weekend dat wij Fortis hadden gered, kwam ik hem tegen op een vergadering van de Europese ministers van Financiën. Het eerste wat hij mij toen zei, was: "We are all socialists now."

*N

Staatssecretaris **De Jager**: Mevrouw de voorzitter. In dit laatste voorbeeld was volgens mij wel sprake van een christendemocraat.

Ik wil beginnen met het wegnemen van een ernstige omissie in eerste termijn. De heer Terpstra heeft aan de minister gevraagd wat er in Washington is gebeurd. Ik was er zelf bij en kan die vraag beter beantwoorden. Hoe was mijn entree in het Witte Huis? Ben ik nu wel of niet gevallen of uitgegleden? Een vriendin zei tegen mij: jammer dat je niet bent uitgegleden, want dat had je veel geld kunnen opleveren, zeker als je uitglijdt op de stoep van het Witte Huis doordat die veel te glad was. Er is enige onduidelijkheid ontstaan door een bericht van een Amerikaans persbureau. Door mijn haastige aankomst over de grote, zeer gladde marmeren vloer bij de trappen voor het Witte Huis heb ik het laatste stukje, een klein metertje, min of meer geschaatst in de richting van de rode loper. Gelukkig rechtop, ik ben niet uitgegleden, maar het was wel glad. Het Amerikaanse persbureau schreef toen in een berichtje dat de "state secretary of finance of the Netherlands a slippery entrance" had gemaakt. De NOS maakte daarvan dat ik was uitgegleden, een ander maakte daarvan dat ik was gevallen en een volgende dat ik bij wijze van spreken gips nodig had. Het werd almaar erger, maar ik ben dus niet uitgegleden of gevallen, maar ik heb me wel over de gladde vloer in de richting van de president van de Verenigde Staten gespoed.

Dan de inhoud, ook heel belangrijk juist in deze Kamer, te beginnen met de heer Biermans. Ik zie graag zijn opmerkingen over de overdrachtsbelasting bij de behandeling van het Belastingplan 2009 tegemoet.

De heer Terpstra vraagt nog even naar de vliegtaks. Hij zegt eigenlijk heel mooi dat hij wat meer evenwicht wil zien tussen de acceptatie van een bepaalde belasting en de opbrengst ervan. Dat kan natuurlijk op verschillende manieren, door te werken aan de acceptatie of door het afschaffen van de belasting, maar als ik de heer Terpstra goed begrijp, kan het ook door de opbrengst ervan te verhogen. Ook dat kan het evenwicht tussen acceptatie en opbrengst wat dichter bij elkaar brengen. Het kabinet is op dit moment noch van plan om de vliegbelasting af te schaffen noch om de opbrengst ervan fors te verhogen. Wel zijn wij in Europa bezig met gesprekken over de toekomst. Ik vond het dan ook heel interessant dat België heeft

gesloten om een vliegbelasting in te voeren. Overigens is het een misverstand dat alleen Nederland zo'n belasting heeft ingevoerd. Ook landen als Engeland en Frankrijk hebben een vliegbelasting en Duitsland vindt het een interessante gedachte. Voor het level playing field zou het natuurlijk goed zijn als in heel Europa een dergelijke belasting zou gelden. Er is wel een ETS op komst voor heel Europa, waarin ook de luchtvaartsector gaat meedoen. Het kabinet heeft al eerder gezegd dat wij dan de vliegbelasting opnieuw zullen bezien. Te zijner tijd zullen wij daarover zeker opnieuw spreken om te bezien hoe wij kunnen komen tot gezonde concurrentieverhoudingen in heel Europa. Dat ETS zou daaraan kunnen bijdragen.

De heer Reuten vroeg naar de btw en of de Europese Unie wist van de Nederlandse plannen van afgelopen week op fiscaal gebied. Evenmin als dat wij, voor zover ik weet, op de hoogte zijn gesteld van de Engelse btw-plannen, hebben wij de EU geïnformeerd over onze fiscale voorstellen. Zolang je binnen de context van de Europese regelgeving, de Europese richtlijnen blijft, is het een nationale aangelegenheid. Het minimumtarief voor de btw is 15%, dus je mag die nationaal tot dat niveau verlagen. Nederland heeft het uitstel van de btw-verhoging daarom niet hoeven af te stemmen binnen de Europese context. Dat geldt ook voor de maatregelen inzake de willekeurige afschrijving, zoals wij die vrijdag bekend hebben gemaakt. Andersoortige belastingplannen zouden wel in een Europese context moeten worden afgestemd, ofwel omdat zij aspecten van staatssteun herbergen, ofwel dat zij in het licht van schadelijke belastingconcurrentie moeten worden beoordeeld binnen de Code of Conduct Group. In dat geval achten wij dat echter niet van toepassing.

De heer Van Driel heeft nogmaals gevraagd naar de betalingstermijnen voor overheden. Met zijn analyse ben ik het helemaal eens. Het is inderdaad ontzettend belangrijk om dat te doen. Dit is juist de reden dat de minister-president het expliciet in zijn brief heeft opgenomen. Ik ben gaarne bereid om toe te zeggen dat het kabinet, ofwel de MP ofwel de verantwoordelijke bewindspersoon, richting deze Kamer met een nadere uiteenzetting komt over hoe het kabinet denkt te bereiken dat die betalingstermijnen beter worden gehandhaafd.

De heer De Boer van de ChristenUnie-fractie heeft kennisgenomen van de plannen om geen nieuwe belastingen of heffingen in te voeren. Er is een verschil tussen nieuwe belastingen, zoals de verpakkingbelasting en de vliegbelasting dat waren, en het doorvoeren van verdere vergroeningsmaatregelen. In de vergroeningsagenda en in de meibrief van dit jaar heeft het kabinet dit ook aangegeven. Overigens is er vandaag in de Tweede Kamer een motie aangenomen die mij oproept om opnieuw een vergroeningsbrief naar de Tweede Kamer te sturen. Vergroeningsmaatregelen zijn nog steeds denkbaar. Het kabinet heeft gezegd dat jaarlijks bij de augustusbesluitvorming zal worden bezien en overwogen of het mogelijk is om te komen tot een

verschuiving van directe naar indirecte belastingheffing, waarbij vergroening een rol kan spelen. Het moet echter passen binnen het koopkrachtbeleid en het draagvlak bij bedrijven en burgers. Nieuwe belastingen zijn echter niet mogelijk. Binnen het bestaande fiscale stelsel zijn er ook al voldoende knopjes om tot een forse verdere vergroening te komen, indien het kabinet dat opportuun zou achten en voldaan kan worden aan de verschillende voorwaarden die ik heb genoemd. Dit is reden geweest voor het kabinet om dit jaar niet zozeer lastenverzwaring toe te passen op vergroening en lastenverlichting op arbeid en winst, maar meer binnen bijvoorbeeld de autobelastingen verdere budgettair-neutrale vergroeningsmaatregelen te nemen. Daarover zullen wij met deze Kamer spreken bij de behandeling van het Belastingplan 2009. Het is ieder jaar denkbaar dat er weer een verschuiving plaatsvindt ten gunste van vergroening, indien het kabinet dat op dat moment opportuun acht. Daar hebben wij geen extra belastingen voor nodig; het kan binnen de bestaande belastingen worden opgelost.

De beraadslaging wordt gesloten.

De voorzitter: Ik dank de minister en de staatssecretaris beiden hartelijk voor hun reactie in tweede termijn. Ik zie de heer Reuten nog lopen, maar kennelijk niet naar de interruptiemicrofoon. Het is inderdaad einde oefening voor vanavond.
**

Sluiting 22.29 uur.

!Besluiten en ingekomen stukken!

*N

Lijst van besluiten:

De Voorzitter heeft na overleg met het College van Senioren besloten om:

a. de plenaire behandeling van de volgende (wets)voorstellen te doen plaatsvinden op: 25 november 2008 (hamerstuk)

Wijziging van de Bekendmakingswet en enkele andere wetten in verband met de elektronische bekendmaking en beschikbaarstelling in geconsolideerde vorm van wetten, algemene maatregelen van bestuur, anders dan bij wet of algemene maatregel van bestuur vastgestelde algemeen verbindende voorschriften en andere besluiten die niet tot een of meer belanghebbenden zijn gericht (Wet elektronische bekendmaking) (31084);

Wijziging van de Rijkswet goedkeuring en bekendmaking verdragen in verband met de elektronische bekendmaking van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties en de beschikbaarstelling daarvan in geconsolideerde vorm (31343, R1846);
8/9 december 2008

Wijziging van enige belastingwetten (Belastingheffing excessieve beloningsbestanddelen) (31459);

b. de plenaire behandeling van het volgende verslag over een verzoekschrift te doen plaatsvinden op 25 november 2008:

Verslag over het verzoekschrift van G.F. te D, betreffende hoge belastingdruk als gevolg van buitenlandse inkomensbestanddelen (LXXVI);

c. het voorbereidend onderzoek van de volgende wetsvoorstellen door de vaste commissie voor Justitie te doen plaatsvinden op 9 december 2008:

Goedkeuring van het op 16 mei 2005 te Warschau totstandgekomen Verdrag van de Raad van Europa ter voorkoming van terrorisme (Trb. 2006, 34) (31422, R1853);

Goedkeuring van het op 16 mei 2005 te Warschau totstandgekomen Verdrag van de Raad van Europa inzake bestrijding van mensenhandel (Trb. 2006, 99) (31429, R1855).

Lijst van besluiten, met de door de Voorzitter ter zake gedane voorstellen:

1. de volgende door de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangenomen wetsvoorstellen:

Wijziging van enkele socialezekerheidswetten teneinde de Sociale verzekeringsbank en het Uitvoeringsinstituut werknemersverzekeringen de mogelijkheid te geven om van terugvordering af te zien door medewerking aan voorstellen tot schuldregeling (31586);

Wijziging van de Gemeentewet in verband met het afschaffen van het raadplegend burgemeestersreferendum (31393);

Goedkeuring van de op 15 oktober 2007 te Luxemburg totstandgekomen Stabilisatie- en associatieovereenkomst tussen de Europese Gemeenschappen en hun lidstaten, enerzijds, en de Republiek Montenegro, anderzijds, met Bijlagen en Protocollen (Trb. 2007, 224) (31423).

Deze wetsvoorstellen zullen in handen worden gesteld van de desbetreffende commissies;

2. de volgende regeringsmissives:

een, van de minister-president, minister van Algemene Zaken, ten geleide van een afschrift van zijn brief van 13 november 2008 aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal inzake gevolgen kredietcrisis op de economie (griffiennr. 142714);

een, van de minister van Buitenlandse Zaken, ten geleide van het verslag van de informele bijeenkomst inzake DRC en Transatlantica (3 november 2008) (griffiennr. 142691);

een, van de minister van Justitie, ten geleide van de Nederlandse reactie op EG-groenboek over auteursrecht in de kenniseconomie (griffiennr. 142639);

een, van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, ten geleide van de ontwerp-Beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten 2009 (griffiennr. 142519.01);

een, van de minister van Financiën, ten geleide van het verslag van de Eurogroep en Ecofin Raad van 3 en 4 november 2008 te Brussel (griffiennr. 142588.01);

een, van de minister van Economische Zaken, inzake aansluitbeleid elektriciteit (griffiennr. 142684);

een, van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, ten geleide van het rapport "Doorgroeien. Onderzoek naar borging en verankering van handhaven in de WWB" (griffiennr. 142701);

een, van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, ten geleide van het jaarverslag 2007 Pensioen- en Uitkeringsraad (griffiennr. 142703);

een, van alsvoren, ten geleide van de brochure "Medisch-wetenschappelijk Onderzoek" (griffiennr. 142702).

De Voorzitter stelt voor, deze missives voor kennisgeving aan te nemen. De bijlagen zijn neergelegd op de afdeling inhoudelijke ondersteuning ter inzage voor de leden;

3. de volgende missive:

een, van de Algemene Rekenkamer, ten geleide van het rapport Herstructurering van bedrijventerreinen (griffiennr. 142705).

De Voorzitter stelt voor, deze missive voor kennisgeving aan te nemen. De bijlage is neergelegd op de afdeling inhoudelijke ondersteuning ter inzage voor de leden;

4. de volgende geschriften:

een, van J. van Leest te Chaam, inzake snellere postbehandeling van burgers door ministeries (griffiennr. 142706);

een, van dr. F.J.J. Thuijs te Amsterdam, inzake wetsvoorstel 31505 (Technische aanpassing en actualisering van de Wet financieel statuut van het Koninklijk Huis) (griffiennr. 142440.03);

een, van A. van Zutphen te Kockengen, inzake mail betreffende overlast (griffiennr. 142685). Deze geschriften worden van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken en de Hoge Colleges van Staat/Algemene Zaken en Huis der Koningin;

een, van S. Taylor Weber te Huissen, inzake wereldvrede (griffiennr. 142635).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken, Defensie en Ontwikkelingssamenwerking;

een, van A. Eggen, inzake justitieel incasso (griffiennr. 142727).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Justitie;

een, van K. Kaldi te Tiel, inzake slimme meter (griffiennr. 142572.01).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Economische Zaken;

een, van G. Jansen-Gommans te Mill, inzake AOW (griffiennr. 142690).

GECORRIGEERD STENOGRAM EERSTE KAMER, niet voor citaten en niet voor correcties. Aan deze tekst kan geen enkel recht ontleend worden.

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid;

 een, van J. Sessink te Keijenborg, inzake compensatie ziektekosten €47 (griffiennr. 142700);

 een, van J.W. Baardman te Ede, inzake PGB (griffiennr. 141591.09);

 een, van P.H. Steen-van de Weij te Bergum, inzake elektronisch patiëntendossier (griffiennr. 141709.03).

Deze geschriften worden van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport/Jeugd en Gezin.

De Voorzitter stelt voor, deze geschriften voor kennisgeving aan te nemen.